

Інститут історії України
Національної академії наук України

Георгій Касьянов

Danse macabre

голод 1932–1933 років
у політиці, масовій свідомості та історіографії
(1980-ті – початок 2000-х)

Київ

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»

2010

УДК 930(477)"19"
ББК 63.3(4УКР)615г
К28

*У оформленні обкладинки використано роботу
мексиканського графіка Хозе Гваделупе Посади (1852–1913)*

Касьянов, Георгій.

К28 Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х) / Георгій Касьянов; Ін-т історії України НАН України. — К.: Наш час, 2010. — 271 с.

ISBN 978-966-1530-47-7

Чому і як переписується історія? Наскільки професійний історик може бути автономним від впливу політики і суспільної думки? Як політика впливає на історіографію, а професійні історики — на політику? Що таке історична пам'ять: реальний образ минулого чи умоглядна конструкція? Як «тягар минулого» впливає на сучасність? Чому питання історії стають підставою для міжнародних конфліктів? Як формується історичний дискурс влади і якою є влада дискурсу? Ці та інші питання взаємодії історіографії, політики та масової свідомості розглядаються на прикладі конструювання та поширення історичного образу голоду 1932–1933 років — Голодомору — в Україні та поза її межами.

Для науковців, викладачів, студентів.

Увага! Не для політичного вжитку!

ББК 63.3(4УКР)615г

© Г. Касьянов, 2010

© «Наш час», оригінал-макет,
художнє оформлення, 2010

ISBN 978-966-1530-47-7

Зміст

Вступ	5
<i>Розділ 1. Політика та історія</i>	11
До історії питання	12
Контекст	33
<i>Голодомор</i> як об'єкт та суб'єкт політики	39
<i>Голодомор</i> та міжнародна політика	79
<i>Розділ 2. Історики та політика</i>	110
Історіографія: між історією і політикою	111
Історик і тема: С. В. Кульчицький	162
<i>Розділ 3. Історія без політики</i>	190
Анатомія дискурсу	191
Термінологія	214
Історична пам'ять, історія, історіографія	236
Післямова	259
Показчик імен	268

To whom it may concern

Цей нарис не пов'язаний з поточними політичними дискусіями довкола проблеми голоду 1932–1933 років. Намагання вивести тему поза межі ідеологічного дискурсу в даному разі — це свого роду досвід інтелектуальної деконструкції певних дискурсивних форм та ідеологічних/політичних практик, які усталилися впродовж 1980–2000-х років і перетворилися на соціально, культурно і політично значуще явище. Саме через це варто наголосити на тому, що міркування, висновки і узагальнення, наведені тут, **призначені винятково для академічної дискусії.**

Враховуючи рівень політизації даної проблеми, рівень загальної і політичної культури значної частини наших політиків, громадських діячів і журналістів та можливу перспективу інтерпретацій матеріалів цього нарису в політичних дискусіях, наголошую на тому, що моральну відповідальність за якість, політичну спрямованість і культурний рівень цих інтерпретацій мають нести їхні автори.

Я не належу до жодної політичної партії чи руху, не виконую політичних чи ідеологічних замовлень, не вважаю свої судження, висновки та узагальнення, сформульовані в цій книзі, придатними для вжитку у сфері історичної політики, громадянського виховання, пропаганди.

ВСТУП

Предметом дослідження в цій книзі є не сам голод 1932–1933 років (тобто події і факти цієї трагедії), а уявлення про нього, оформлені в наукові й публіцистичні наративи, дискусії (наукові, політичні, міжнародні) та ідеологічні форми і суспільні практики, визначені цими уявленнями. Інакше кажучи, йтиметься не про події минулого, а про їхні сучасні репрезентації.

У цьому нарисі¹ йдеться про «інструменталізацію» історії та історичної пам'яті як чинників формування «колективної самосвідомості» нації; про роль історії (під якою розуміємо упорядкований набір знань і відомостей про минуле) та істориків у конструюванні історичної пам'яті та панівного історичного наративу, у творенні стереотипних уявлень про події та явища, які до недавнього часу були у цій пам'яті відсутні або існували у вигляді «пригніченої пам'яті»; про взаємодію та взаємовпливи політики (ідеології), історичної науки та масової свідомості.

Зазначені проблеми розглянуто на прикладі конструювання в політико-ідеологічному (публічному) та науковому дискурсах² кінця 1980-х — початку 2000-х образу голоду³ 1932–1933 рр. в Україні, і Голодомору як одного з ключових символів у переосмисленні і переоцінці радянського періоду в Україні, у формуванні нового варіанту

¹ Автор дякує *Special and Extension Program* Центрально-Європейського Університету (Будапешт) за можливість працювати над остаточним варіантом цієї книги у січні—квітні 2009 р. та Центрові досліджень голокосту і геноциду Амстердамського університету за можливість доопрацювати її у червні 2009 після обговорення рукопису в Інституті історії України НАН України. Висловлені тут судження є думками автора і можуть не збігатися з позицією згаданих інституцій.

² Термін «дискурс» і тотожне йому поняття «дискурсивні практики» в даному огляді вживаються в значенні, наближеному до французького структуралізму і постструктуралізму. Йдеться про спосіб, стиль говоріння за наперед визначеною метою обговорення та відповідний інтерес, що стоїть за ними. В цьому розумінні дискурсу важливим є визнання того, що певний спосіб висловлювань формує як саме комунікативне середовище, так і предметну сферу цього дискурсу, і навіть певні суспільні (соціальні) явища.

³ Образ в даному разі — це результат цілеспрямованої реконструкції об'єкту у свідомості людини чи груп людей.

«колективної пам'яті», у «націоналізації історії» та її використанні в «проекті» побудови нації.

Вибір теми зумовлений унікальністю ситуації: попри колосальні масштаби і наслідки лиха, воно, на відміну від інших подібних гуманітарних катастроф ХХ століття, впродовж майже півстоліття залишалося «білою плямою» на карті української і світової історії, воно було об'єктом навмисного замовчування та ідеологічного табу — і раптом, впродовж менше ніж десятиліття, історія голоду 1932–1933 років стала предметом гострих політичних і наукових дискусій, міжнародних суперечок, об'єктом уваги мільйонів людей, які не мали до нього жодного безпосереднього відношення. Історія забуття і повернення в суспільну свідомість голоду 1932–1933 років в образі *Голодомору*⁴ є показовим, в чомусь досить типовим, в чомусь унікальним прикладом для науковців, які цікавляться проблемами взаємодії колективної пам'яті та історії, історіографії та ідеології, історії та політики.

У нарисі обстоюється теза про те, що сучасні стереотипні уявлення та домінуючі дискурсивні практики про голод 1932–1933 років, які усталилися в українському суспільстві впродовж останніх двох десятиліть, є ідеологічним конструктом, створеним впродовж 1980-х — на початку 1990-х років спільними зусиллями громадських діячів, фахових істориків та публіцистів і суспільно легітимованим через офіційну версію національної історії та комеморативні практики і ритуали. Цей конструкт, який отримав назву *Голодомор*, виконує пізнавальні, пояснювальні, виховні, мобілізуючі функції в різних сферах суспільного життя — від науки до освіти, від повсякденної свідомості до політики.

⁴ *Зауваження щодо термінології: в цій роботі я використовую два базових поняття: перше — «голод 1932–1933 років» — йдеться власне про факти і події.*

Термін Голодомор є відповідником домінуючих стереотипних уявлень і канонічних дискурсивних практик про «голод 1932–1933 років», сформованих впродовж 1980–1990-х років та за проваджених у комеморативні практики держави наприкінці 1990-х — початку 2000-х. Термін подається курсивом, аби відрізнити його від офіційної назви історичного явища, яка з 2006 р. використовується в державних документах, а в публіцистиці й наукових працях українських дослідників побутує вже майже два десятиліття.

Певні стереотипні уявлення про голод 1932–1933 років, яким судилося стати масовими, набути статус «історичної пам'яті» і «наукового знання», було сконструйовано і трансльовано в суспільство спочатку зусиллями громадських і політичних діячів української діаспори Північної Америки, а згодом легітимовано через наукові праці дослідників українського та неукраїнського походження, об'єднаних спільною метою та ідеологемою: йшлося про відновлення «історичної справедливості». Створений у такий спосіб інтелектуальний продукт було імпортовано в Україну в другій половині 1980-х років і вже тут легітимовано спочатку громадсько-політичними організаціями та суспільними діячами в ході «перебудови», а потім і через праці українських істориків, які мали відношення до формування та формулювання офіційної політики пам'яті й історичної політики. Ці уявлення було поширено в українському суспільстві через офіційні та громадські комеморативні практики, визначені домінантним дискурсом, через освітню систему (курс з історії України в школах і вишах), через засоби масової інформації⁵.

Вони знайшли відгук у тій частині суспільства, для якої згадування про голод 1932–1933 років було частиною особистого життєвого досвіду (здебільшого уявленого, такого, що передавався у спогадах родичів чи знайомих, бо реальних живих свідків реальних подій залишилося на цей час вже надто мало). Окремі складові цих масових стереотипних уявлень, пов'язані з фактографією катастрофи 1932–1933 років, знайшли документальне підтвердження в архівних доку-

⁵ Ця теза не суперечить очевидному фактові: присутності голоду 1932–1933 років у «живій пам'яті» декількох поколінь українців у вигляді індивідуальних споминів, які фрагментарно передавалися з покоління в покоління. В даному разі йдеться про систематизовані узагальнені колективні уявлення, сформовані внаслідок культурних, освітніх, ідеологічних практик останніх двох десятиліть. Наявність елементів «проєкту», цілеспрямованого конструювання уявлень не заперечують їхньої адекватності «історичній реальності», яка, в свою чергу, є певним різновидом уявлень. Іншими словами, на мій погляд, згадані стереотипні уявлення про голод 1932–1933 років значною мірою є адекватними тому минулому, яким воно було пережите. Ці уявлення не варто вважати чи представляти лише формою репрезентації, хоча відкритим залишається питання про співвідношення репрезентації та реально пережитого минулого, яке відклалося в «колективній пам'яті». Докладніше див. розділ 3 «Історія без політики» (с. 190).

ментах, що значно підсилило їх суспільний резонанс і надало їм статус «історичної правди».

Упродовж 1990-х в суспільстві сформувався базовий комплекс стійких масових уявлень про голод 1932–1933 років, наявність якого дозволяє стверджувати, що ці уявлення стали й частиною національного історичного міфу⁶, надзвичайно важливого для конструювання ідейного середовища, метою якого є індоктринація і творення лояльного громадянства. *Голодомор* став своєрідною формою культурної реальності, невід’ємною частиною стереотипних масових уявлень про історію України ХХ ст., складовою набору повторюваних символічних колективних практик (комемораций), елементом громадянського виховання.

Отже, об’єктом дослідження цієї книги є *Голодомор* в декількох його вимірах: ідеологічний конструкт, історичний наратив, фрагмент «історичної пам’яті», образ минулого, об’єкт і суб’єкт політики.

Матеріал для цієї книги збирався впродовж шести років. Початково тема голоду 1932–1933 років розглядалася як окремих сюжет в більшій праці про переписування і переосмислювання історії на пострадянському просторі. Події 2007–2008 років і остаточне оформлення *Голодомору* в особливу форму культурної реальності й державної історичної політики змусили до детальнішого аналізу цього явища. Запланована стаття перетворилася на книгу. Основний текст написано у червні 2008 — червні 2009.

Окремі її фрагменти було оприлюднено в наукових виданнях⁷, виголошено на міжнародних конференціях у Празі (2006), Москві (2006), Лейпцигу і Римі (2007), Фрібурзі (Швейцарія), Бостоні та

⁶ Термін «міф» в цьому тексті вживається як відповідник сакралізованого історичного наративу.

⁷ Разрытая могила: голод 1932–1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании // *Ab Imperio*. — 2004. — № 3; *Revisiting the Great Famine of 1932–1933. Politics of Memory and Public Consciousness (Ukraine After 1991)* In.: Past in the Making. Recent History Revisions and Historical Revisionism in Central Europe after 1989 / Ed. by M. Kopecek. — CEU Press, 2007. Голодомор и строительство нации // *Pro et Contra*. — 2009. — Т. 13. — С. 24–42; *Struggling With Traumatic Past: The Great Famine of 1932–1933 and The Politics of Memory in Contemporary Ukraine* // *Postdiktatorische Geschiskulturen in Europa. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*. — Göttingen, 2010.

Києві (2008), Амстердамі (2009). Окремі ідеї викладено в інтерв'ю українським і зарубіжним засобам масової інформації в публічних виступах у 2007–2010 рр.

Книга складається з трьох частин: в першій йдеться про історію «забування» і реконструкції подій 1932–1933 років, про політичний, культурний та суспільний контекст конструювання уявлень про голод 1932–1933 років, про появу *Голодомору* як специфічного дискурсу та особливої форми культурної реальності, про перетворення його на об'єкт і суб'єкт політики, зокрема й міжнародної; в другій частині на прикладі *Голодомору* розглянуто питання взаємодії професійної історіографії та політики, тут йдеться про функціонування теми голоду 1932–1933 років у політико-ідеологічному та науково-аналітичному дискурсах, про їхні взаємовпливи, про трикутник «історик — політика — влада»; третій розділ присвячено науковій деконструкції *Голодомору*, проаналізовано його дискурсивні практики, риторика і термінологія, на прикладі *Голодомору* розглянуто проблеми взаємодії історичної пам'яті, історії та професійної історіографії.

Питання ролі історії та історика в історичному та історіографічному процесі, які порушено тут, оцінки та аналіз конкретних праць і висловлювань стосуються текстів, а не їхніх авторів. Чверть століття мого власного дослідницького досвіду переконали мене в необхідності дистанціювати текст від його автора і розглядати його в ширшому суспільному і культурному контексті як вияв і трансляцію цих контекстів, а не лише як вияв особистої позиції автора, яка так само залежить від згаданих контекстів і водночас впливає на них.

Я хочу висловити подяку усім, хто долучився до цього дослідження у різний спосіб — від обговорення тексту книги та дискусій щодо окремих проблем до допомоги у пошуках необхідних матеріалів: Євгенові Бистрицькому та Олексієві Толочкові (Україна), Мирославі Юркевичеві (Канада), Франкові Сисину (Канада), Костянтиніві Гломозді (Україна), Олексієві Міллерові (Росія), Вільфрідові Ільге (Німеччина), Карлові Беркгофу (Нідерланди).

Окремо хочу подякувати Валерію Смолієві (Україна) за незмінну моральну підтримку в роботі над темою та Станіславі Кульчицько-

му за його толерантність в багатогодинних відвертих персональних дискусіях.

Усі ці люди різною мірою вплинули на мою працю і, безумовно, сприяли її покращенню. Недоліки, недоречності і можливі хибні висновки, які залишаються в ній, є відповідальністю автора.

У цій книзі я намагався утримуватися від остаточних висновків, директивних тверджень і дидактичних узагальнень. Можливо, ці намагання не завжди реалізувалися повною мірою — бажання спровокувати дискусію і загострити її іноді перемагало прагнення до зваженого, відстороненого викладу, а питання, пов'язані з розвитком дисципліни, якій я присвятив значну частину свого життя, не могли не спровокувати доволі суб'єктивних узагальнень. В будь-якому разі я не наполягаю на своєму праві на «прикінцеву істину» і цілком свідомий того, що історик не вільний від культурних, соціальних, політичних та інших впливів, він не здатний поглянути на історію «оком Бога» — власне ця книга також і про це.

Розділ 1

Політика та історія

До історії питання. — Контекст. — Голодомор як об'єкт і суб'єкт політики. — Голодомор і міжнародна політика

У цьому розділі розглядається історія замовчування голоду 1932–1933 років і обставини появи теми на поверхні суспільно-політичного життя і в науковому просторі у 1980-ті роки, розглядаються причини нехтування цією темою в західній радянології та історіографії, аналізуються суспільно-політичні обставини та інтелектуальний контекст виникнення теми голоду 1932–1933 років в культурному, науковому і політичному просторі 1980-х, роль української діаспори у формуванні стереотипних уявлень про голод 1932–1933 років та їхньої трансляції в наукову риторичку. Спеціальну увагу приділено суспільно-політичному та культурному контексту, в якому відбуваються громадські та наукові дискусії про голод 1932–1933 років впродовж останніх 20 років. Аналізуються обставини виникнення канонічної версії уявлень про голод 1932–1933 рр., її трансформації в *Голодомор* — специфічну форму культурної реальності, яка охоплює певний набір риторичних формул, стереотипів, історичних репрезентацій та суспільно-політичних практик, які за набором базових атрибутів нагадують різновид громадянської релігії. Проаналізовано історію виникнення і функціонування *Голодомору* в ідеологічній і політичній сферах життя українського суспільства, розглянуто позицію різних політичних сил стосовно *Голодомору*, роль держави у перетворенні його на легітимну частину історичної пам'яті суспільства, роль

окремих державних інститутів і політичних діячів у запровадженні нових ідеологічних стандартів в рамках «політики історії». Розглянуто історію інтернаціоналізації *Голодомору*, спроб перетворити його на політично важливий маркер, подібний до *Голокосту*.

До історії питання

У Радянському Союзі сам факт масового голоду 1932–1933 в Українській СРР, в РСФРР та Казахстані, як вже згадувалося, вперто замовчувався вже під час самої трагедії. Відомості про масштабне вимирання селян внаслідок експропріації зерна, худоби, продуктів і особистого майна вийшли за межі країни лише через дипломатичні канали, або ж через приватні контакти та завдяки зусиллям окремих журналістів чи українських емігрантських організацій¹.

Упродовж десятиліть публічні і навіть приватні згадки про голод могли трактуватися в СРСР спочатку як контрреволюційна діяльність, згодом як антирадянська агітація і пропаганда², тому, згідно з поширеним серед дослідників і публіцистів поглядом, увесь цей час у радянському суспільстві ця тема була предметом негласного табу — якщо йдеться власне про українське суспільство, публічно зважувалися згадувати про нього лише відверті противники радянської влади і про нього могли писати у «самвидаві» чи у «тамвидаві»³.

¹ *Мабуть, вперше систематизовану історію замовчування та навмисного ігнорування голоду 1932–1933 років і зусиль, спрямованих на поширення інформації про нього, було викладено в доповіді Комісії з українського голоду Конгресові США, опублікованій у 1988 р.: Report to Congress Commission in the Ukrainian Famine. — Washington, 1988. Український переклад доповіді з'явився через двадцять років після американської публікації: Великий голод в Україні 1932–1933 років.: У 4-х т. — К., 2008. Усі наступні публікації, пов'язані із замовчуванням чи табуванням теми, можна вважати розширеним варіантом згаданої доповіді. Зокрема, ці сюжети присутні в багатьох працях С. В. Кульчицького.*

² *Цілом вірогідно, що вистадки засудження за розмови про голод 1932–1933 років саме з такою кваліфікацією «злочину» були непоодинокими. Проте ця тема потребує окремого спеціального дослідження: коли йдеться про замовчування голоду 1932–1933 років, дослідники зазвичай обмежуються загальним твердженням про те, що тема була предметом жорстокого табу, однак не наводять конкретних прикладів репресій за порушення змови мовчання довкола подій 1932–1933 рр.*

³ *Варто згадати про книгу Ethnocide of Ukrainians in the U.S.S.R. (The Ukrainian Herald issue 7–8). — Smoloskyp Publishers, 1978 («Етноцид українців в СРСР»), що є англійським перекладом матеріалів українського «самвидаву», автором яких, ймовірно, був С. Хмара. Голоду*

На рівні безпосереднього, переважно родинного спілкування переповідалися історії про окремі епізоди (загибель родичів чи знайомих, випадки канібалізму, про способи виживання), однак і після війни, і навіть в добу «відлиги» і пізніше острах перед гіпотетичними санкціями з боку влади унеможлилював або значно обмежував обмін подібною інформацією навіть між знайомими, хоча, як засвідчили проекти збирання усних свідчень, фрагментарне знання про нього зберігалось десятиліттями як на рівні персональної пам'яті, так і на рівні сімейних історій. Варто пам'ятати й ту обставину, що травматичний досвід (персональний чи колективний) зазвичай не належить до тих фрагментів пам'яті, до яких воліють звертатися: навпаки, він доволі часто є предметом добровільного, навмисного забування. Можна припустити, що це повною мірою стосується голоду 1932–1933 років.

Окрім голоду 1932–1933 років, Україні довелося пережити й інші масштабні травми: репресії 1930-х, Другу світову війну та окупацію, повоєнний голод 1946–1947 рр. Нашарування одних трагічних подій на інші не могло не позначитися на здатності виокремлювати одну з них як головну. До того ж періодичні репресивні заходи радянської держави щодо «українського буржуазного націоналізму» та його носіїв, представників національної інтелігенції впродовж 1940–70-х років, індоктринація суспільної свідомості радянськими міфами та розгалужена жорстка цензурна система нейтралізували можливості актуалізації цієї теми в публічному просторі.

Унаслідок усіх цих обставин голод 1932–1933 рр. на десятиліття «зник» з публічного простору в СРСР. У спеціальних наукових дослідженнях можна було дізнатися лише про якісь «продовольчі труднощі», а заяви і дії окремих західних дослідників чи діаспори офіційно трактувалися як ідеологічна диверсія. Про голод могли згадувати (опосередковано) у радянських контрпропагандистських роботах, що

1932–1933 рр. приділено спеціальну увагу в розділі, присвяченому демографічним втратам етнічних українців у роки радянської влади.

У романі А. Кузнецова «Бабий яр», написаному в 1960-ті, містилася окрема глава під назвою «Людожери», присвячена голоду 1932–1933 років, однак її не пропустила цензура. Див.: А. Анатолій (Кузнецов). Бабий Яр: Роман-документ. — Посев, 1970. — С. 120–122.

мали за мету спростування «вигадок буржуазних фальсифікаторів» (прямо вступати у полеміку з цієї теми не рекомендувалося)⁴.

Тема не з'явилася в інтелектуальному просторі і в роки «відлиги», коли вона цілком мала шанси опинитися на поверхні в контексті «подолання культу особи Сталіна». Безпосередніх свідків катастрофи 1932–1933 рр. тоді було ще достатньо, аби вона за сприятливих умов зафіксувалася, принаймні як явище «історичної пам'яті». Проте власні продовольчі труднощі, пов'язані з експериментами в сільському господарстві кінця 1950-х — початку 1960-х, унеможливили будь-який варіант появи теми на поверхні суспільного життя.

Єдина спроба зробити часткову поступку і визнати хоча б сам факт голоду 1932–1933 рр. відноситься до періоду «пізньої відлиги», другої половини 1960-х років. У 1966 р. П. Шелест, перший секретар ЦК КПУ, під тиском канадських комуністів (по суті, лівої частини української діаспори в Канаді) дав усне розпорядження просто згадати про голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР за роки радянської влади, в газеті, що виконувала пропагандистські функції на Заході і яка фактично не мала читачької аудиторії у самій Українській РСР — *News from Ukraine*. Лише один абзац, присвячений голоду, призвів до того, що стаття загрузла у різних інстанціях (котрі просили письмового дозволу, не беручи на себе відповідальність), її довго не публікували і нарешті вона з'явилася, але без згадки про голод 1932–1933 рр.

На Заході тема голоду 1932–1933 років у Радянському Союзі також була вкрай непопулярною. Існують свідчення, що її навмисно замовчували вже під час самого голоду — передусім ті, хто знав про голод і про його жahlivі наслідки⁵. Відомі політичні і громадські ді-

⁴ У документі ЦК КПУ «О пропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции антисоветской кампании в связи с имевшим место в начале 30-х годов продовольственными трудностями на Украине» міститься пряма вказівка на те, що «нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с зарубежными националистическими писателями». Цит. за: *Мейс Дж.* Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 805.

⁵ Найбільш кричущий приклад — репортер газети «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюранті, який добре знав про голод, але з сутю кар'єрних міркувань мовчав про нього. Цікаво, що саме за репортажем з Радянського Союзу (щоправда, періоду, який передував 1932–1933 рр.) він отримав найпрестиж-

ячі, інтелектуали відмовлялися визнавати правдою жакливі звістки, що надходили з СРСР. Для одних (Сідней та Беатриса Вебб, Бернард Шоу) це було пов'язано з їхньою радянофілією і переконаннями. Для інших (Едуард Ерріо) це було наслідком обману чи свідомого самообману. Для третіх (найвище керівництво США наприклад⁶) це могло бути незручною правдою. Можливо, тема голоду в СРСР була дискредитована в очах західних інтелектуалів і політиків тим, що вона стала об'єктом пропаганди в нацистській пресі всередині 1930-х та темою «жовтої преси» В. Херста — в останньому випадку журналісти в гонитві за сенсаціями вдавалися до фальсифікацій, викриття яких підважувало довіру до реальних фактів.

Потужний заряд заперечення голоду 1932–1933, створений у 1930-ті спільними зусиллями радянського керівництва, лівих інтелектуалів і політиків Заходу, викреслив тему з академічних досліджень. Канадський історик Ф. Сисин наводить просторий список причин «непопулярності» теми голоду 1932–1933 років у західній історіографії Радянського Союзу і України⁷: брак документальних джерел внаслідок закритості радянських архівів, низький інтерес західних дослідників до історії України як такої (чи навіть його відсутність) і їхня

нішу серед американських журналістів Пулітцерівську премію. З початку 1980-х майже кожна «кругла» річниця голоду 1932–1933 років супроводжується акцією української діаспори США – вимогами до Пулітцерівського комітету й власників газети «Нью-Йорк Таймс» позбавити В. Дюранті (він помер у 1957 р.) премії. У 2003 р. ця акція набула такого розголосу, що Пулітцерівський комітет звернувся за роз'ясненнями до власників газети. Ті, в свою чергу, попросили експерта з радянської історії подійного професора Колумбійського університету Марка фон Гагена надати консультацію. Дослідник підготував доповідь, в якій, однак, не містилося жодних рекомендацій з приводу премії. Проте у коментарях та інтерв'ю газетам «Нью-Йорк Сан» та «Нью-Йорк Таймс» М. фон Гаген висловився за те, щоб «Нью-Йорк Таймс» повернула премію Пулітцерівському комітету. Дискусія між редакцією газети і Пулітцерівським комітетом закінчилася обоюдною згодою не позбавляти В. Дюранті премії (навіть символічно), хоча редакція газети публічно вибачилася за викривлення у репортажах її кореспондента. Видавець «Нью-Йорк Таймс» Артур Шульцбергер (молодший) заявив, що газета не є власником премії В. Дюранті, тому вона не може повернути її. Див.: Jacques Steinberg. Times Should Lose Pulitzer From 30's, Consultant Says // The New York Times. — 2003. — October 23. — P. A17. Вимоги позбавити В. Дюранті премії тривають.

⁶ У 1933 році відбулося дипломатичне визнання Сполученими Штатами Радянського Союзу.

⁷ Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932–3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. Studies in Comparative Genocide / Ed. by Levon Chorbajian, Geroge Shirinian. — McMillan, 1999. — P. 183–187.

зосередженість на історії СРСР чи, як його часто називали, «Росії», наявність очевидної упередженості щодо «українського націоналізму» (з яким західні інтелектуали зазвичай пов'язували не лише спонтанні спроби української діаспори звернути їхню увагу на трагедію, а й взагалі будь-які натяки на самостійність України), присутність інших сюжетів і масштабних подій, які «затінювали» голод 1932–1933 років (на зразок Другої світової війни та масових репресій), зосередженість західних дослідників на інституційному становленні радянської системи як такої, на питаннях соціальної історії, чи на репресіях проти еліт і нехтування «масами», непопулярність «національних сюжетів» серед західної професури і зрештою — «ліві» та проросійські симпатії значної частини останньої.

Голод 1932–1933 років був відсутній (як об'єкт систематичного дослідження) в західній академічній літературі впродовж майже п'ятдесяти років⁸. У 1930-ті роки з'явилося декілька невеликих статей у спеціальних журналах Німеччини та Великої Британії, де містилися згадки про нього. Окремі публікації в спеціалізованих журналах⁹ не викликали зацікавлення фахівців і не провокували ширших дискусій.

Поява «ревізійністської течії» в дослідженнях Радянського Союзу на Заході, спрямованої на «очищення» наукових досліджень від ідеологічних нашарувань «холодної війни», могла б посприяти появі інтересу до голоду 1932–1933 років. Проте академічний ревізійнізм у дослідженні радянської історії парадоксальним чином негативно позначився на цій можливості: «ревізійністи» сприймали зусилля української діаспори (яка була для них «націоналістичною») щодо просування теми голоду на політичному та науковому рівнях як скла-

⁸ Не можна сказати, що проблему ігнорували зовсім. Згадки про голод 1932–1933 років з'являлися в наукових публікаціях вже невдовзі після Другої світової війни. Див.: Jasny N. The Socialized Agriculture of the USSR. — Stanford, 1949; Manning C. Twentieth Century Ukraine. — New York, 1951.

⁹ Чи не перші наукові розвідки, присвячені безпосередньо голоду 1932–1933 років, з'явилися в 1960-ті роки в жанрі «радянології». Див.: Dalrymple Dana G. The Soviet Famine of 1932–1934 // Soviet Studies 15. — 1964. — No. 3. — P. 250–284; The Soviet Famine of 1932–1934, Further References // Soviet Studies 16. — 1964. — No. 4. — P. 471–474.

дову ідеологічної риторики «холодної війни»¹⁰. Дискусія, розпочата ними, хоча і вивела тему із забуття, мала переважно ідеологічний характер, «ревізійністи», які прагнули нового трактування радянської історії, позбавленого ідеологічних надмірів «тоталітарної» школи, упали в інші крайнощі, вбачаючи в темі 1932–1933 рр. переважно ідеологічний інтерес і виходячи у своїй критиці передусім з цих позицій.

Уся ця сукупність політичних, культурних, інституційних чинників спричинилася до того, що тема голоду 1932–1933 років якщо і виникала в публічному дискурсі поза межами СРСР, то переважно зусиллями української діаспори і в її колі. Впродовж трьох післявоєнних десятиліть ці зусилля, зазвичай пов'язані з річницями трагедії (1953, 1963, 1973), обмежувалися переважно локальними комеморативними акціями та публікаціями досліджень, головним чином аматорських¹¹.

Відповідно, вона сприймалася як політиками, так і академічним світом Заходу (якщо взагалі її помічали) або як ідеологічні витівки антирадянських емігрантів з «сумнівним минулим», або як внутрішня справа частини маловідомої і маловпливової емігрантської спільноти¹².

На початок 1980-х років ситуація якісно змінилася, принаймні з погляду фінансових, інституційних та інтелектуальних спромож-

¹⁰ Зазначимо, що певною мірою ці закиди «ревізійністів» були небезвідставними хоча б тому, що активізація політичного лобювання питання про голод 1932–1933 років збіглася з серйозним загостренням стосунків між США та Радянським Союзом у першій половині 1980-х.

¹¹ *Мабуть, найбільш відомою публікацією стала книга «Чорні діяння Кремля» (том 2), яка стала чи не єдиною до середини 1980-х років збіркою свідчень і документів про голод 1932–1933 років. Див.: The Black Deeds of the Kremlin: a White Book / Ed. by S. Pidhainy, P. Hryshko, P. Pavlovych. — Vol. II: The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. Огляд зусиль української діаспори подано у вельми інформативній статті канадського дослідника українського походження Ф. Сисина: Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932–3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion // Studies in Comparative Genocide / Ed. by Levon Chorbajian, Geroge Shirinian. — McMillan, 1999. — P. 182–215. Див. також статтю В. Марочка в розділі II книги Голод 1932–1933 років в Україні. — К., 2003. — С. 139–148.*

¹² Для політично і культурно активної частини української еміграції голод 1932–1933 років був політично актуальним питанням вже з часів самого голоду: і коли йшлося про намагання організувати допомогу голодуючим, і коли йшлося про вшанування їх пам'яті.

ностей української діаспори. Покоління DP¹³, попри стандартні еміграційні чвари, спираючись на досвід своїх попередників і на власні організаційні можливості, спромоглося на те, щоб вибудувати інституційну мережу доволі потужних громадських організацій, які в умовах «західних демократій» мали можливість здійснювати політичний тиск і лобіювання. Покоління їхніх дітей, представники якого вже були культурно і соціально рівноправними членами суспільств, що стали їхньою батьківщиною, водночас зберегли високий рівень культурно-національної ідентичності та бажання перейматися справами батьківщини історичної. З цього покоління походить близько півтора десятка науковців-суспільствознавців, які отримали якісну освіту в західних університетах, переважно американських, і стали частиною академічного істеблішменту.

У 1970-ті роки було створено Український науковий інститут Гарвардського університету (1973) та Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада, 1976). Створення дослідницьких центрів у складі поважних університетів мало величезне значення як з погляду формального статусу, так і з погляду їхньої наукової якості. Українознавчі дослідження вийшли за межі українських емігрантських культурних інституцій і вмонтувалися в академічний світ Заходу попри всі негаразди, пов'язані з необхідністю доводити легітимність українських студій, інституційно відокремлених від *Soviet Studies* та від російських студій.

Кінець 1970-х — початок 1980-х — це також період «поправління» внутрішньої і зовнішньої політики США під адміністрацією Р. Рейгана та загострення протистояння між США та СРСР, яке супроводжувалося вкрай агресивними заявами і діями з обох боків, аж до планів нового етапу гонки ядерних озброєнь. Р. Рейган проголосив СРСР «імперією зла» — в цьому контексті будь-які громадські ініціативи, дотичні до дискредитації СРСР, потрапляли у сприятливий політичний контекст.

¹³ *Displaced persons* — загальна назва еміграції зі Східної Європи та Балтії часів Другої світової війни.

Нарешті, варто пригадати ще одну важливу суспільно-культурну обставину, яка вплинула на політико-ідеологічну спрямованість та інтенсивність кампанії довкола голоду 1932–1933 років. Успішна (в порівнянні з попередніми поколіннями) соціальна адаптація повоєнного покоління емігрантів в північноамериканському суспільстві мала зворотній бік. З кінця 1970-х у середовищі української діаспори дедалі очевиднішою стає загроза культурної асиміляції, розмивання культурної (етнічної) ідентичності. Голод 1932–1933 років мав стати одним із знакових історичних символів, культурним маркером, довкола якого можна було будувати історичну ідентичність і різні форми політичної репрезентації — подібно до того, як сконструйована пам'ять про Голокост стала чи не центральним елементом історичної політики і громадянського виховання Ізраїлю та єврейської діаспори США.

Усе це створило передумови для нової якості звернень до теми голоду 1932–1933 років. П'ятдесята річниця трагедії засвідчила безпрецедентну за масштабами спробу української діаспори вивести проблему голоду на найвищий рівень політичної та академічної дискусії — спробу, результати якої були настільки ж вдалими, наскільки й неоднозначними. Цього разу кампанія тривала не один рік, вона вийшла за межі діаспорної спільноти і набула міжнародного розголосу, тема стала предметом не лише політичних, а й академічних дискусій, зрештою, вона стала об'єктом юридичного аналізу на найвищому фаховому рівні в рамках міжнародного права. Варто зазначити, що ці заходи серйозно вплинули і на «материкову Україну» — вперше зусилля української діаспори безпосередньо вплинули на ідеологічні, політичні та академічні процеси в Україні.

У цих зусиллях провідну роль відіграли декілька взаємопов'язаних акцій: створення комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні (вона супроводжувалася масштабною кампанією звернень українців-громадян США до конгресменів); підготовка і публікація книги про голод 1932–1933 років Р. Конквестом¹⁴, робота Міжнародної комісії

¹⁴ Р. Конквест на цей час мав неабияку популярність на Заході завдяки своїй праці про Великий Терор. Замовлення було від імені Українського наукового інституту Гарвардського університету —

з розслідування голоду 1932–1933 років в Україні (1988–1990); випуск у 1983 р. у Торонто фільму «Жнива розпачу» (*Harvest of Despair*)¹⁵.

Напередодні 50-ї річниці голоду 1932–1933 років у США було створено Крайовий комітет вшанування жертв геноциду в Україні 1932–1933 років, який, окрім звичних комеморативних акцій (демонстрації, відозви), сформулював ідею створення спеціальної комісії з голоду 1932–1933 років на найвищому державному рівні. Головними промоутерами ідеї стали організація «Американці на захист прав людини в Україні», створена наприкінці 1970-х на захист дисидентів з України (крім українців з діаспори до неї входили й американці неукраїнського походження) та Український народний союз¹⁶. Саме

важлива формальність для академічної легітимації. Велику роль у підготовці праці Р. Конквеста відіграв Дж. Мейс, який, власне, був асистентом-дослідником британської «зірки». Р. Конквест розпочав роботу над цим проектом у 1981 р.

¹⁵ Фільм було продемонстровано на двох великих телевізійних каналах Канади, в багатьох університетах Канади і США. Його подальше використання як навчального посібника в курсах з історії прав людини було припинено через скандал, пов'язаний з використанням у візуальному ряді фотографій, які не мали відношення до голоду 1932–1933 рр. Перший консультант фільму, український дослідник М. Царинник, який надав фото для авторів фільму і збирав інтерв'ю свідків для нього, наполягав на коректному використанні відеоінформації і відмовився брати участь у подальшій роботі над ним. Деяко специфічний спосіб використання фотографій (хоча і не новий в ідеологічних практиках ХХ ст.) дав підстави найбільш заповзятим опонентам поставити під сумнів правдивість як решти свідчень, так і моральну підставовість всієї кампанії. Ця обставина використовувалася критиками для дискредитації всіх інших зусиль української діаспори щодо просування теми голоду 1932–1933 років в публічному дискурсі.

¹⁶ Ініціатива виникла після вивчення документів про Голокост — паралелі були надто очевидними. Зокрема, основу тексту законопроекту було підготовлено І. Ольшанівським саме після вивчення матеріалів відповідної комісії Конгресу з Голокосту. Загалом, говорячи про роль діаспори в інтернаціоналізації проблеми голоду 1932–1933 рр., важливо пам'ятати, що спроби надати цій проблемі ваги і масштабу в міжнародній громадській думці наслідували приклад двох етнічних елементів: євреїв і вірмен. Уся подальша динаміка розвитку громадської кампанії 1980-х і потім початку 2000-х засвідчує, що моделлю для наслідування став приклад єврейської діаспори та Ізраїлю з інтернаціоналізації знань про Голокост. Центральний елемент ідеологічної риторики Голокосту — ідея мучеництва і щонайменше моральної та політичної компенсації за нього — став і центральним елементом ідеологічної риторики української діаспори. Див.: *Himka J. – P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // Austrian History Yearbook. — 2006. — № 37.*

Водночас варто пам'ятати, що запозичення відбувалося на тлі протистояння української і єврейської діаспор з питання про участь українців у знищенні євреїв у роки Другої світової війни. Докладніше про цей аспект актуалізації теми див.: *Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. — Lund: Media Tryck, Lund University, 2006.*

вони організували масштабні публічні акції, метою яких було вплинути на американську владу: з одного боку, було організовано безпрецедентну для української діаспори кампанію листів-звернень до конгресменів з різних штатів США, з іншого, вдалося використати всі наявні можливості лобювання законопроекту зі створення спеціальної комісії з розслідування — через конгресменів, які мали зобов'язання перед етнічними українцями-виборцями.

Результатом стали законодавчі ініціативи американських парламентарів. У 1983 р. двічі — у вересні і листопаді конгресмен від Флориди Дж. Флоріо вносив законопроект про створення комісії, який після тривалих бюрократичних перипетій, посиленого лобювання через конгресменів і сенаторів, надзвичайно важких залаштункових суперечок¹⁷ став законом. Лише через рік, у жовтні 1984 р. було створено Комісію комітету Конгресу США з вивчення голодомору. Комісію очолив конгресмен Д. Майка¹⁸ (який, до речі, не був вели-

З іншого боку, відомо, що будь-які спроби прирівняти до Голокосту подібні трагедії інших народів нерідко наштовхувалися на приховану і відверту протидію як частини єврейської діаспори Північної Америки, так і держави Ізраїль — як, наприклад, у випадку зі спробами поставити геноцид вірмен часів Першої світової війни в один ряд із Голокостом. Усе це наклало певний відбиток як на способи презентації голоду 1932–1933 років представниками української діаспори, так і на сприйняття їхньої діяльності.

Ось приклад найрадикальніших висловлювань з табору лівих інтелектуалів (ідеться про фільм «Жива розпачу») того часу: «це містифікація, виконана Білим Домом і Конгресом за допомогою Гарварда і Департаменту освіти Нью-Йорку. Це українське націоналістичне лобі, яке натискає кожну педаль і смікає кожну струну, намагаючись приховати власну історію співпраці з нацистами. Реалізуючи власне минуле, ці емігрантські кола допомагають набагато амбітнішому ревізіонізму: запереченню гітлерівського Голокосту євреїв». Див.: Corlun J. In Search of a Soviet Holocaust. A 55-Year-Old Famine Feeds the Right // Village Voice. — 1988. — January 12.

Варто зазначити, що частина єврейської діаспори, представлена Американським єврейським комітетом, підтримала законопроект про створення комісії про голод 1932–1933 років.

¹⁷ Дж. Меїс опублікував дуже цікаві спогади про утворення комісії та гру політичних інтересів у середовищі американських конгресменів, для котрих створення комісії було передусім справою відносин з виборцями. Варте уваги те, що тут довелося не лише враховувати поточні політичні інтереси американських можновладців, але й суперечності всередині української громади в Америці — коли один з американських колег попросив Дж. Меїса пояснити суть розбіжностей всередині української громади («наддніпрянці» — «галичани», православні — греко-католики, бандерівці — мельниківці), він зазначив, що зробити це «було б складніше від пояснення теорії відносності Ейнштейна». Див.: Меїс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932–1933 років в Україні. — К., 2003. — С. 800–816.

¹⁸ Загалом до комісії входило четверо представників Палати представників і двоє від Сенату, а також шестеро «публічних членів», серед яких переважали активісти українських діаспорних

ким симпатиком створення такої комісії), виконавчим директором був призначений молодий американський історик, спеціаліст з історії України 1920–1930-х рр. Джеймс Мейс¹⁹. Робота комісії складалася з двох частин: дослідницької (дослідження доступних матеріалів і збирання усних свідчень) і пропагандистсько-політичної (поширення інформації про голод 1932–1933 років). Нею було організовано публічні слухання в семи штатах США, під час яких публічні свідчення на свого роду громадських слуханнях дали 57 свідків голоду 1932–1933 років.

У квітні 1988 р. звіт Комісії було передано Конгресові США²⁰, і лише наприкінці 1990 р. було опубліковано тритомник майже двох сотень усних свідчень про голод 1932–1933 років, зроблений за методикою *oral history*.

За 4 роки роботи комісії міжнародна ситуація змінилася найрадикальнішим чином — між керівництвом США та СРСР було підписано угоди, які поклали край «холодній війні». В Радянському Союзі розгорталася політична лібералізація, названа «перебудовою», з «імперії зла» він формально перетворювався на партнера США в світовій політиці, викриття «злочинів сталінізму» стало звичною публіцистичною формулою, а масштаби та інтенсивність цих викриттів всередині країни вже перевершували звинувачувальну риторику стандартного антикомунізму. Фактично найбільші політичні гравці в США втратили інтерес до проблеми, а прихована чи відверта «антимосковська» спрямованість зусиль української діаспори надавала небажану політичну конфліктність. У результаті звіт комісії хоч і було ухвалено, однак він мав усі шанси опинитися на архівних полицях (як, власне, певною мірою і сталося)²¹ — до матеріалів комісії амери-

організацій. Саме вони були найактивнішими учасниками діяльності комісії, на відміну від їхніх американських колег, для яких ця комісія була лише однією з багатьох, де їм треба було «відмитися».

¹⁹ У 1992 р. Джеймс Мейс переїхав жити до України. Він помер 2 травня 2004 р. у Києві.

²⁰ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to the Congress. Commission on the Ukrainian Famine. — Washington, 1988. — 524 р. На зустрічі комісії, де ухвалювався кінцевий варіант звіту, були присутні 10 з 12 членів, з них 4 — представники Конгресу.

²¹ Члени комісії від громадськості, власне представники української діаспори, не могли не помітити, що їхні зусилля мають шанси бути змарнованими в контексті «гласності» і розрядки. На фі-

канські політики звернулися аж 2003 р., хоча не можна не зазначити, що ці матеріали вплинули на окремих публіцистів і дослідників в Україні і через них — на характер дискусій щодо голоду 1932–1933 років на рубежі 1980–1990-х.

У 1984 р. вийшов нарис про голод 1932–1933 років колективу авторів — список починався іменем Р. Конквеста²². У 1986 р. вийшла друком наймасштабніша за обсягом праця про голод 1932–1933 років, написана одним автором — «Жнива скорботи»²³. Попри те, що в книзі йшлося про голод в усьому Радянському Союзі, наголос було зроблено саме на українських сторінках трагедії. Книга спричинила досить гостру дискусію: як наукову, так і політичну. У 1990 р. фрагменти перекладів з неї з'явилися в московських і українських журналах, а висновки Р. Конквеста щодо причин і наслідків голоду 1932–1933 років стали аргументом — знову-таки в політичних і наукових дискусіях²⁴. Оминаючи тут зміст цих дискусій, зазначимо, що після виходу книги Р. Конквеста проблему голоду 1932–1933 років вже неможливо було ігнорувати на Заході, зокрема в академічному світі, популярність постаті автора і авторитет видавництва забезпечили подвійний ефект — по-перше, західний академічний світ мусив реагувати, і можливість політично маргіналізувати проблему риторикою про ідеологічні інтереси української діаспори було мінімізовано. Вихід книги Р. Конквеста знаменував початок наукових дискусій на

нальній зустрічі комісії 22 квітня 1988 року троє з них (М. Куропас, Д. Марчицин, У. Мазуркевич) наполягали на тому, що комісія має працювати й далі, а політичні зміни в СРСР не змінюють природи цієї держави, яка, власне, і спричинила голод. Ці пропозиції не викликали особливого ентузіазму з боку американських конгресменів. Див. Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to the Congress. Commission on the Ukrainian Famine. — P. 513, 514, 518.

²² *Conquest R. et al. The Man-Made Famine in Ukraine.* — American Institute for Public Policy Research, 1984.

²³ *Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror Famine.* — New York; Oxford; Edmonton; London, 1986. Книгу було видано під титулами трьох видавництв: Oxford University Press, University of Alberta Press, Century Hutchinson — це формально забезпечувало їй вищий академічний статус.

²⁴ Паралельно з «гарвардським проектом» розроблявся «едмонтонський» — в Канадському інституті українських студій готувалася книга С. Максудова (Бабоннишева), присвячена демографічним аспектам голоду 1932–1933 років. Цей проект не було завершено публікацією, подібною до гарвардської.

Заході, які тривають і донині, крім того, як популярний нарис вона стала доступною великій кількості студентів, що цікавилися історією СРСР — і для них Україна та одна з найбільших її трагедій стали видимими. По-друге, виник і незапланований результат — незважаючи на потужний «український акцент» книги, автор все ж таки писав про голод не лише в Україні, отже, його авторитет спрацював і на користь тих, хто виступав проти локалізації проблеми голоду 1932–1933 років «українськими сюжетами».

У 1988 р. за ініціативою однієї з найбільших українських діаспорних організацій — Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) — було створено міжнародну комісію юристів²⁵. Вона не мала якогось міжнародного юридичного статусу, хоча фактично відіграла роль неформального трибуналу (самі члени комісії в спілкуванні між собою іноді називали її саме так). Комісія складалася з поважних юристів найвищої кваліфікації, фахівців з міжнародного і кримінального права з Швеції, Великої Британії, Бельгії, Франції, Аргентини, США та Канади²⁶. Вона мала дослідити свідчення про голод 1932–1933 років і зробити висновки щодо наявності голоду 1932–1933 років, його причин, наслідків і винуватців. Висновки комісії²⁷ мали, з одного боку, підкріпити висновки комісії Конгресу юридичними аргумента-

²⁵ Рішення про створення комісії було ухвалено на конференції СКВУ у грудні 1983 р., проте перше засідання комісії відбулося аж у травні 1988 р. Майже три з половиною роки тривало формування комісії, збирання коштів на її роботу, збирання свідчень, вироблення технічного завдання (*terms of reference*), переговори щодо її статусу тощо. У пізніших дослідників її роботи (Е. Гоббінс, Д. Бойер) виникали запитання і зауваження щодо характеру взаємовідносин між членами комісії та замовником (СКВУ), зокрема, щодо тієї обставини, що робота членів комісії фінансувалася українською діаспорою — чи не впливало це на об'єктивність її висновків? Під час формування комісії до її складу не увійшов юрист з єврейського середовища (з огляду на тертя між українською та єврейською діаспорою). Членів комісії підбирали за рекомендаціями юристів СКВУ. Очолював комісію Дж. Сандберг, людина, відома своїми антикомуністичними поглядами. Проте усе це, на думку дослідників, не вплинуло на об'єктивність і професійний рівень її висновків.

²⁶ Варто згадати цікавий факт: членом комісії був Дж. П. Гампфрі, який у 1946–1948 рр. керував іншою комісією, створеною ООН для підготовки проекту Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду. Саме він, до речі, відстоював думку про те, що голод 1932–1933 років мав ознаки геноциду.

²⁷ Досить докладний історичний нарис про обставини створення і роботи комісії, дискусії між її членами, іноді доволі драматичні епізоди її роботи містяться у надзвичайно інформативній статті: Hobbins A. J., Boyer D. Seeking Historical Truth: The International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine // *Dalhousie Law Journal*. — 2001. — Vol. 24. — P. 139–191.

ми (головним завданням було підтвердити тезу про геноцидний характер голоду 1932–1933 років), з іншого — бути аргументом в дискусії як з речниками радянського керівництва, яке на момент фактичного створення комісії вже не заперечувало голод, але намагалося «мінімізувати» знання про нього, його причини та організаторів, так і з тими західними дослідниками, які чи то через політичні переконання, чи то виходячи з академічних мотивів, заперечували ряд фундаментальних положень ідеологічної версії голоду 1932–1933 років.

Комісія спиралася на свідчення очевидців, публікації дослідників і досить обмежене коло документів. Декілька разів юристи зверталися до керівництва СРСР з проханням надати доступ до архівної інформації, однак бажаного так і не отримали.

Утім і наявної інформації юристам-професіоналам вистачило, аби беззастережно підтвердити факт голоду в СРСР у 1932–1933 роках і назвати його безпосередньою причиною «надмірну заготівлю зерна у липні 1932 р.», а передумовами — примусову колективізацію, розкуркулення і прагнення центрального уряду дати відсіч традиційному українському націоналізмові²⁸. Члени комісії не були одноставними з декількох питань, зокрема в трактуванні терміну «геноцид»²⁹ стосовно подій 1932–1933 років, проте вони визнали, що українці як нація були об'єктом особливо жорстокої політики радянського керівництва. Водночас, більшість членів комісії визнали, що немає підстав стверджувати, що голод 1932–1933 років був організований на систематичній основі для того, щоб зруйнувати українську націю раз і назавжди, проте радянська влада радо скористалася голодом, аби завершити свою політику денационалізації. Комісія також не знайшла достатніх підтверджень, що голод був спеціально спланований, аби забезпечити успіх політики Москви.

²⁸ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990. — К., 1992. — С. 15. Англomовний оригінал звіту: International Commission of Inquiry Into the 1932–33 Famine in Ukraine. — 1990. — 214 p. Доступний на сайті СКВУ <http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf>

²⁹ Три члени комісії погоджувалися з тим, що події 1932–1933 років містять ознаки геноциду, прос мали застереження щодо цього — як юридично-процедурні, так і змістовні.

Висновки комісії стали надбанням громадськості³⁰ вже тоді, коли в Радянському Союзі і в Україні рівень дискусій і знання про 1932–1933 роки фактично знівелювали можливий викривальний ефект доповіді юристів. Заключний варіант доповіді комісії було передано секретареві ООН з питань прав людини (планувалося вручення Генеральному секретареві) та президентові Парламентської Асамблеї Ради Європи навесні 1990 р. «На жаль, — зазначав тоді один з членів комісії, — події випередили наш звіт: на той час, коли його було опубліковано, політична сцена в Радянському Союзі змінилася настільки, що за винятком висновків про геноцид, всі інші наші відкриття вже були надбанням радянської громадської думки і навіть влади»³¹. Від початку ініціативи СКВУ до завершення роботи комісії пройшло сім років...

У СРСР та в УРСР усі ці зусилля були предметом уваги переважно «спеціалізованих інституцій» — КДБ, вищих партійних інстанцій. Зрозуміло, інформація про діяльність «українських буржуазних націоналістів» не виходила за межі цих установ. Проте цю інформацію ретельно збирали і навіть намагалися організувати зустрічні заходи. Всередині країни факт голоду традиційно заперечувався. Навіть в спеціальних (переважно заочних) дискусіях з «антирадянськими

³⁰ Варто знати, утім, що дискусія з комісією таки відбулася. Спочатку на її діяльність відреагував перший секретар посольства СРСР в Канаді Ю. Богаєвський, який в листі до комісії заперечував відокремлення «українського» голоду від «загальносоюзного», посилаючись при цьому на статтю С. Кульчицького у газеті «News from Ukraine» (лютий 1988). Потім до комісії надійшов лист від 14 жовтня 1988 р., підписаний чотирма представниками Академії наук УРСР — Б. Бабієм, І. Курасом, В. Денисовим та С. Кульчицьким. В листі заперечувалася теза про голод-геноцид, спрямований проти українців, і повторювалися вже стандартні на той час твердження про те, що голод 1932–1933 років був наслідком форсованої колективізації насильницьких хлібозаготівель, відступу від ленінських принципів і результатом сталінського «великого стрибка» коштом селянства. Лист містив украй неприємний для комісії пасаж — йшлося про те, що, згідно з публікаціями про роботу комісії, вона вже зробила висновки, ще не закінчивши роботу (насправді це були публікації ВКВУ, а не комісії, в них справді містилися твердження про голод-геноцид). Зрозуміло, в СРСР навіть у наукових дослідженнях про цю дискусію не згадували. Докладніше див.: Hobbins A. J., Boyer D. Seeking Historical Truth... — P. 163–165.

³¹ Humphrey John P. Famine, International Law and Human Rights: A Statement on the 1990 Report of the International Commission of Inquiry Into the 1932–1933 Famine in Ukraine // Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933. Western Archives, Testimonies, and New Research / Ed. by Wsevolod W. Isajiw. — Toronto, 2003. — P. 95.

колами» і «українськими буржуазними націоналістами» просто не вживали слово «голод», найбільше, на що наважувалися, це «продовольчі труднощі». Назовні, у публічних виступах, так само факт голоду заперечувався, натомість давалися рекомендації робити наголос на складному становищі трудящих у капіталістичному світі, зокрема і в США. В доповідній записці тодішнього завідувача відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ Л. Кравчука від 6 листопада 1983 р. пропонувалося, щоб «у зв'язку з підключенням до кампанії про „голод“ адміністрації США і особисто Рейгана³², на наш погляд, можливі окремі публікації про її злобно-спекулятивний характер з наведенням фактів не придуманого, а реального голоду в ряді латиноамериканських країн, пограбованих американським імперіалізмом, та й в самих США — серед сільськогосподарських робітників, ряду національних меншин і расових груп.

Можливо, також доцільним було б зробити відповідні кроки дипломатичними каналами»³³.

Наприкінці 1986 р. при ЦК КПУ було створено спеціальну комісію з учених Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ, котра отримала завдання спростувати висновки комісії Конгресу США на основі архівних матеріалів. Членам комісії продемонстрували фільм «Жнива розпачу» і поінформували їх про роботу «комісії Мейса». Вони також отримали доступ до архівних матеріалів, які до цього зберігалися в режимі державної таємниці і були недоступними для дослідників. Невдовзі після початку роботи комісії з'ясувалося, що архівні матеріали можуть лише підтвердити наявність масового голоду в 1932–1933 рр. У грудні 1987 р. В. Щербицький, який тоді очолював КПУ, був вимушений визнати факт голоду у своїй промові, присвяченій 70-й річниці Жовтневої революції та встановлення радянської влади в Україні. Висловлювання керівника рес-

³² У спеціальній заяві від 30 жовтня 1984 р. президент США Р. Рейган проголосив 4 листопада 1984 р. Днем пам'яті Великого Голоду 1933 року. Див.: Ronald Reagan, XL President of the United States, 1981–1989. Proclamation 5273 — Commemoration of the Great Famine in the Ukraine // www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=39348. Сайт відвідано 7 жовтня 2008 р.

³³ Цит. за: Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. — К., 1997. — С. 100.

публіки були, з одного боку, стандартною трансляцією офіційної позиції (йшлося про «серйозні продовольчі труднощі», причиною яких називалися надміри форсованої колективізації, адміністрування і посуха), з іншого — вперше було вжито термін «голод», раніше категорично неприйнятний в офіційній публічній риторичі³⁴.

Зрозуміло, «поступка» стала можливою лише тому, що загальний рівень ревізії сталінізму в СРСР вже виходив за межі критики «окремих недоліків» і «помилко» — зауважимо, що вона супроводжувалася стандартною реплікою про «політичні спекуляції» на тему голоду на Заході³⁵.

Табу на слово «голод» стосовно подій 1932–1933 рр. було знято³⁶ найвищим посадовцем республіки. Цікаво, що саме з цього моменту риторика згадування про голод 1932–1933 років швидко радикалізується, змінюються акценти в її спрямованості. В лютому 1988 р. на партійних зборах Київської організації Спілки письменників УРСР один з представників тодішнього партійно-письменницького істеблшменту Олекса Мусянко виголосив промову, в якій згадав про «масовий голод 1933 року» в контексті «компрометації методами штурмівшини ідеї колективізації» та про «злочинне винищення кадрів лєнінського гарту». Саме тоді він побіжно вжив слово «голодомор» стосовно голоду 1932–1933 років³⁷.

³⁴ Під прапором Великого Жовтня курсом перебудови. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щєрбицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні 25 грудня 1987 року // Радянська Україна. — 1987. — 26 грудня.

Абзац, присвячений колективізації та голоду 1932–1933 рр., для промови В. Щєрбицького було доручено написати С. В. Кульчицькому, автору доповідної записки до ЦК КПУ. Відповідно до практики тих років, проекти промов (їхні окремі фрагменти і матеріали до них) готувалися фахівцями багатьох академічних інститутів, після чого ці матеріали опрацьовувалися у відповідних підрозділах ЦК. За свідченням С. В. Кульчицького (інтерв'ю від 17 квітня 2008 р.) в поданому до доповіді тексті він пояснював виникнення голоду надмірними хлібозаготівлями.

³⁵ Там само.

³⁶ Варто зазначити, що слово «голод» стосовно подій 1932–1933 рр. вперше пролунало в офіційному виданні у липні 1987 р. у двох публікаціях, присвячених іншим проблемам: в одній йшлося про сюжети, які очікують на увагу «майстрів мистецтва», в іншій — було надруковано автобіографію Г. Тютюника, де письменник згадував своїх дідів, що померли від голоду. Див.: Олійник М. Час і ми // Літературна Україна. — 1987. — 16 липня; Тютюник Г. Вічна загадка: автобіографія // Там само.

³⁷ Громадянська позиція літератури і перебудова. Доповідь О. Г. Мусянки на партійних зборах Київської організації СПУ // Літературна Україна. — 1988. — 18 лютого.

З другої половини 1988 р. тема голоду 1932–1933 років за популярністю сягає рівня суспільної уваги до Чорнобильської катастрофи: всі українські журнали, за винятком дитячих, взялися за друк відповідних матеріалів: від перекладів окремих фрагментів з книги Р. Конквеста до спогадів і літературних творів, від публікацій архівних документів (надрукованих за кордоном) до виступів науковців, в тому числі закордонних. Деякі журнали навіть започаткували спеціальні рубрики на зразок «Білої книги» (львівський «Дзвін» чи «Стежками болю і мук» (тижневик «Україна»)³⁸. В цих публікаціях домінувала поширена в цей час звинувачувально-віктимна риторика.

Партійна преса³⁹ намагалася не відставати, зі свого боку долучаючись до перетворення теми на суспільно значуще явище, проте тут початково ще переважали мотиви контрпропагандистського характеру, пов'язані із бажанням перехопити ініціативу й спрямувати дискусію у «правильне русло» в контексті руху до «соціалізму з людським обличчям». Важливою подією стала публікація книги документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»⁴⁰. Її матеріали були предметом спеціального обговорення на Політбюро ЦК КПУ у січні 1990 р.: як свідчить очевидець обговорення, вирішальну роль у тому, що книгу допустили до публікації, відіграла позиція тодішнього першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка⁴¹. В лютому 1990 р. тема набула такого значення в «боях за історію», що було ухвалено окрему постанову ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів»⁴². Істориків

³⁸ Pavlyshyn O. Famine 1932–1933: Selected Biography // Famine-Genocide in Ukraine, 1932–1933. Western archives, testimonies and new research / Ed. by Wsevolod W. Isajiw. — Toronto, 2003. — P. 192.

³⁹ Загалом уся преса була «партійною», тобто підконтрольною ідеологічним структурам КПУ, однак в цьому разі йдеться про журнали, які безпосередньо були виданнями партійних органів. Досить активно «викривальні» матеріали друкувалися саме в популяризаторських пропагандистських виданнях на зразок журналу «Під прапором ленінізму».

⁴⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.

⁴¹ Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка (Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листопада 2000 р.). — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 20.

⁴² Радянська Україна. — 1990. — 7 лютого.

закликали до «глибокого вивчення та об'єктивної оцінки» голоду 1932–1933 років: йшлося про відокремлення «справжнього» соціалізму від його «викривлень» — натяк цілком зрозумілий.

Згодом на рівні Політбюро ЦК КПУ було ухвалено рішення про включення до «Республіканської програми розвитку історичних досліджень, покращення вивчення і пропаганди історії Української РСР» (липень 1990 р.) теми «Суцільна колективізація і голод сільського населення 1932–1933 рр.» Тему, про яку нещодавно небезпечно було навіть згадувати, було легітимовано в документах правлячої партії. Заборону було знято офіційно і на найвищому рівні.

Цілком очевидно, що зроблено це було під тиском двох політичних обставин: з одного боку, відчувався вплив громадських рухів і «мітингової демократії» — 1990-й рік був критичним для Комуністичної партії — як з огляду кількісних втрат (її масово полишали), так і з огляду втрат ідеологічних: саме цього року вона зазнала найсерйозніших поразок в «боях за історію»⁴³. Нова версія радянської історії, яку пропонували ідеологічні опоненти, «націонал-демократи», була відверто антикомуністичною. І тема голоду 1932–1933 років в цьому сенсі разом з темою репресій містила найпотужніший заряд дискредитації державної партії. Згадування про «голодомор» на рубежі 1980–1990-х рр. стало одним із обов'язкових компонентів ледь не кожного виступу (усного чи письмового), присвяченого критиці радянської системи, особливо в контексті «зовнішніх впливів» на Україну, перш за все з боку комуністичної ідеології та комуністичної влади, нібито «засадничо чужих» українській традиції і ментальності. З іншого боку, «бої за історію» стали важливим аргументом для політичної легітимації тієї частини республіканської номенклатури, яка прагнула скористатися моментом в боротьбі за перерозподіл влади з «центром». Оскільки провина за голод покладалася саме на «центр» та його «поплічників» з місцевих комуністів, ті, хто встиг «переорієнтуватися», контекстуально позбувалися «гріхів минулого» і діставали

⁴³ Докладніше див.: Касьянов Г. Україна 1990: бої за історію // Новое литературное обозрение. — 2007. — № 83. — С. 76–93.

додатковий аргумент для «суверенізації республіки» (щось на зразок: якби українці самі керували своєю республікою, голоду не було б).

На кінець 1980-х припадає і перший в Україні проект збирання свідчень про голод 1932–1933 років, який починався як спільна ініціатива радикально налаштованих письменників і ще обережних істориків. Член Спілки письменників України В. Маняк звернувся у липні 1989 р. до С. Кульчицького (як до людини, яка «сиділа на документах») з пропозицією підготувати книгу, яка містила б офіційні документи про голод і спомини та свідчення очевидців. Для звернення по свідчення було запропоновано використати наймасовішу газету з обігом переважно в сільській місцевості — «Сільські вісті».

С. Кульчицький склав питання, які були опубліковані в «Сільських вістях» у грудні 1988 р.⁴⁴. Звертаючись до читачів, С. Кульчицький вказав на те, що документів у істориків дуже небагато, тому особливого значення набувають свідчення очевидців. Читачів просили «згадати»: відомі їм випадки опору реквізіціям продовольства з боку місцевих партійних і радянських працівників; репресії проти керівних працівників і колгоспників за борги з хлібозаготівель; форми нецентралізованої допомоги голодуючим (на місцевому рівні) з боку влади; долю сіл, занесених до «чорної дошки» за невиконання хлібозаготівель, кількість загиблих від голоду односельців; допомогу міста під час весняної посівної компанії 1933 р.; просто власні спостереження⁴⁵.

Неважко помітити, що питання переважно були скеровані на заперечення антикомуністичної версії голоду 1932–1933 років, на те, щоб змалювати зусилля партійних і радянських працівників, спрямовані на подолання голоду і спротив реквізіціям — цілком у руслі офіційного ідеологічного/історіографічного дискурсу кінця 1980-х років. (Звісно ж, варто згадати про те, що газета, яка надрукувала ан-

⁴⁴ Дж. Мейс стверджував, що В. Манякові не дозволили скористатися газетою, а складання списку питань доручили С. Кульчицькому (мабуть, натякаючи на такий собі намір нейтралізувати ініціативу правдолюбів офіційними рамками). С. Кульчицький спростує це, наполягаючи на тому, що ні Манякові, ні йому ніхто не доручав працювати над цим проектом.

⁴⁵ Кульчицький, С. В. 33-й: голод. Запрошуємо до створення книги-меморіалу // Сільські вісті. — 1988. — 9 грудня.

кету, була партійним виданням, а цензура у 1988 р. ще існувала.) Хоч це й парадоксально, саме зазначені питання та ініційовані ними спогади, незалежно від мотивів їх виникнення, у перспективі могли б стати одним з важливих елементів більш адекватної, зваженої реконструкції картини подій 1932–1933 рр.

Однак кінцевий продукт, тобто створена на основі зібраного матеріалу книга «33-й: Голод. Народна книга-меморіал»⁴⁶, свідчила, що на рубежі 1990-х рр. стандарт презентації голоду 1932–1933 років уже мав усі ознаки канонічної версії, створеної в діаспорі: для друку були відібрані переважно ті свідчення очевидців, які змальовували жахливі картини вимирання людей у власних домівках та пов'язані з цим ексцеси. Із майже 6 тисяч листів⁴⁷, що надійшли до газети, до книги увійшло близько тисячі. Видання підготували до друку письменники В. Маняк та його дружина Л. Коваленко-Маняк. Спогади та свідчення, що увійшли до книги, було піддано літературній редакції, внаслідок чого їхня початкова цінність як історичного джерела знівельовалася⁴⁸. Варто згадати ту обставину, що книга вийшла друком напередодні грудневого референдуму 1991 р.

Так само напередодні референдуму на першому республіканському каналі було показано художньо-публіцистичний фільм «Голод-33» українського режисера О. Янчука за автобіографічною повістю В. Барки «Жовтий князь». Такий збіг, очевидно, не був випадковим в загальному контексті використання історії в агітації за незалежність.

Упродовж більше як півстоліття голод 1932–1933 років ігнорувався чи навмисно замовчувався на Заході і був предметом політичного табу в СРСР, залишаючись предметом спорадичної уваги частини політично активних кіл української діаспори. З початку 1980-х, менше ніж за десятиліття, голод 1932–1933 років став об'єктом бурхливих політичних і наукових дискусій, приводом для масштабних громад-

⁴⁶ 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. — К., 1991.

⁴⁷ *Мейс Дж.* Геноцид в Україні — доведено! // День. — 2003. — 22 листопада.

⁴⁸ *Цей масив спогадів (ще 5 тис. інших листів) є надзвичайно цікавим джерелом, яке вже майже 20 років залишається поза увагою дослідників голоду 1932–1933 років.*

ських акцій⁴⁹, складовою процесу інструменталізації історії, використання історичних репрезентацій в ідеологічних суперечках та політичній боротьбі і, зрештою, об'єктом і складовою комеморативних практик держави і суспільства. В Українській РСР цей процес збігся з суверенізацією республіки, її рухом до незалежності, в результаті чого тема від самого початку була не лише вкрай політизованою, а й стала одним з потужних аргументів у дискредитації і поваленні комуністичної влади та прямій чи опосередкованій агітації за незалежність. Це не могло не позначитися на визначенні пізнавальних та інтерпретаційних рамок її обговорення та її подальшому функціонуванні в культурному, науковому та політичному просторі України, на загальному контексті її обговорення, контексті, який у свою чергу транслювався в тексти і далі — в дії політиків, громадських діячів, науковців.

Контекст

Усвідомлення культурного і суспільно-політичного контексту реконструкції та функціонування образу голоду 1932–1933 років в дискурсивних і політичних практиках 1990–2000-х років варто вважати ключовим чинником для розуміння характеру і спрямованості пізнавальних та пояснювальних можливостей цієї реконструкції.

Передусім варто зауважити, що спокійний та «безпристрасний» науковий аналіз проблематики, пов'язаної з голодом 1932–1933 рр., у самій Україні ускладнюється тим, що тут переплітаються політичні інтереси, ідеологічні стереотипи, моральні і моралістичні конотації,

⁴⁹ Дослідження участі громадськості у відновленні та інтерпретації теми голоду 1932–1933 років не є предметом цієї книги. Можна впевнено засвідчити одне: мотивація ентузіастів теми — сотень і тисяч учителів, учнів, працівників клубів, бібліотек, архівних установ, науковців, краєзнавців — контрастує з мотивацією політиків і чиновників. Тут справді можна говорити про мотивацію етичного порядку. Створена влітку 1992 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні (з 1996 р. під іншою назвою) існує вже 16 років справді на громадських засадах, витрачаючи добродійні кошти та внески на публікації та заходи в регіонах. Центральна влада — ані «патріотичні» Л. Кравчук чи В. Ющенко, ані «прагматичний» Л. Кучма — не спромоглася на підтримку асоціації. Можна не погоджуватися з інтерпретаціями новітньої історії України, що домінують в настановах асоціації, але не можна не віддати належне безкорисливій багатолітній праці її членів з вшанування пам'яті загиблих.

амбіції окремих людей (політиків, суспільних діячів, науковців), політичних і соціальних груп⁵⁰. Голод 1932–1933 рр. був і залишається невід’ємною частиною внутрішньополітичних дискусій. Наприкінці 1980-х — початку 1990-х тема голоду 1932–1933 рр. використовувався для дискредитації частини тодішніх політичної та державної еліти, вирощеної ще тим режимом, що мав нести відповідальність за голод (цим само можна пояснити і достатньо «стримане» ставлення тодішньої влади до даної проблеми, і звинувачення на її адресу з приводу такої стриманості). Упродовж 1990-х успадковані Україною номенклатурні державні еліти у свою чергу використовували тему для власної легітимації шляхом встановлення та регламентації державних комеморативних практик. Тема залишається надмірно політизованою й побутує як досить активна складова політико-ідеологічного дискурсу. Починаючи з 2005 р. тема стала не лише об’єктом, а й інструментом певного варіанту державної історичної політики та політики пам’яті, засобом інтенсивного нав’язування суспільству єдиної офіційної версії подій 1932–1933 років, яка має претензію на істину. Навіть більше, в 2006–2008 рр. спостерігалися спроби легітимувати цю версію на законодавчому рівні та ввести заборонні і каральні санкції за відхилення від неї.

Сама тема — масштаби та обставини лиха, масова мученицька загибель кількох мільйонів населення на власній території у мирний час, із ще не з’ясованими біологічними, соціальними і соціально-психологічними наслідками⁵¹, важко піддається усвідомленню як предмет суто академічних дискусій, особливо в ситуації, коли кон’юнктура творення образу нації та поточні політичні дискусії закликають

⁵⁰ Авторіві неодноразово доводилося обговорювати проблему голоду 1932–1933 років з дуже різними людьми: професійними істориками, політиками, бізнесменами, освітянами, таксистами, випадковими попутниками в поїздах і літаках тощо. Незалежно від того, виникала розмова спонтанно чи була предметом цілеспрямованого «інтерв’ю», майже щоразу емоційна напруга розмов виходила за рамки невимушеної бесіди про погоду. З таким самим запалом і завзяттям люди зазвичай говорять про поточну політику.

⁵¹ Зрозуміло, принищення (які власне формулюються як директивні висновки) щодо наслідків голоду 1932–1933 років зокрема і «злочинів комунізму» взагалі не бракує, особливо на рівні публіцистики та метафоричних вправ. Найпопулярнішими ідеологемами можна вважати ті, що пояснюють сучасні негаразди «генетичними втратами» 1930-х років.

пояснювати сьогоденні негаразди чинниками сімдесятилітньої давності і шукати винуватців трагедії серед сучасників. Навіть більше, намагання повернути тему в рамки академічного обговорення і утримувати її там нерідко сприймаються прибічниками певних ідеологічних спрямувань як нехтування моральними нормами, неповага до жертв трагедії, брак патріотизму, політична ангажованість чи навіть виконання замовлення «антиукраїнських» зовнішніх сил.

Україні за радянських часів довелося пережити три масових голоди: у 1921–1923 рр., у 1932–1933 рр. та в 1946–1947 рр. Голод 1921–1923 рр. не замовчувався ані владою, ані радянською історіографією: його пояснювали післявоєнною розрухою і природними причинами, держава організувала продовольчу допомогу голодуючим, в тому числі міжнародну. Голод 1946–1947 р. також не ігнорувався владою, хоча в історичних працях радянського періоду про нього якщо і згадували, то зазвичай в контексті післявоєнної розрухи та посухи.

Голод 1932–1933 рр. вирізнявся саме тим, що його намагалися приховати вже під час самої трагедії, сільське населення не тільки було в найкритичніший момент голоду кинуте напризволяще, але й на певний час стало об'єктом дій влади, які деякі дослідники називають «терором голодом», тоді як міжнародний резонанс цієї катастрофи був приглушений зусиллями західних політиків, журналістів, широких кіл прорадянськи налаштованих західних інтелектуалів та політиків, орієнтованих на співпрацю з СРСР. Згадки саме про цей голод намагалися «стерти» з колективної пам'яті, саме його було табуовано.

Оскільки тема як така десятиріччями перебувала під забороною, зрозуміло, що в період «гласності» другої половини 1980-х років спрацював механізм компенсації цієї заборони, реального чи уявного відновлення «придушеної/репресованої/пригнобленої пам'яті».

Тема голоду 1932–1933 рр. «поверталася» в суспільно-культурний і науковий простір в період інтенсивних «боїв за історію» між ортодоксальною комуністичною номенклатурою і націонал-демократами та їхніми прибічниками в суспільстві. З одного боку, вона була дієвим елементом в дискредитації комуністичної влади, отже, від са-

мого початку мала наступально-пропагандистську спрямованість. Упродовж 1990-х тема голоду 1932–1933 років провокувала емоційні паралелі з сучасним станом української нації, який, відповідно до ідеологічних стереотипів того часу, був результатом страждань і втрат українців у роки тоталітаризму. Тодішніх лівих відкрито називали спадкоємцями партії, відповідальною за голод 1932–1933 рр., явно прагнучи дискредитувати їх у боротьбі за владу. Такий спосіб актуалізації вочевидь посилював її інструменталістські обертони і серйозно впливав і впливає на позиції вчених. З іншого боку вона сприймалася і репрезентувалася в контексті заповнення так званих «білих плям вітчизняної історії», повернення до «справжньої історії». Відповідно, єдина домінантна інтерпретація теми, яка виникла в цей час, сприймалася і як єдино «правильна», «справжня». Тоді ж сформувався специфічний моралізаторський контекст дискурсивних практик про голод 1932–1933 років, в рамках якого раціональні міркування, які не збігалися зі звинувачувальним дискурсом, виглядали як морально корумповані.

Реконструкція теми та її вихід на рівень суспільно-політичних дискусій відбувалися переважно в «силовому полі» конфронтаційної риторики та в специфічному культурному контексті. Неофіти теми, які взялися відновлювати «історичну справедливість», були виховані в душі радянських ідеологічних практик, базованих на ідеологічному монотеїзмі, нетерпимості до інших поглядів, свого роду прозелітизмі, вірі в наявність абсолютної істини, догматичності. Відповідно, спочатку в публіцистиці, а потім і на найвищому державному рівні, в офіційних документах, заявах, було закарбовано певні канонічні норми звернення до теми, відхилення від яких трактується їхніми прибічниками як суспільно аморальна чи політично опозиційна поведінка. Водночас особиста «громадська аура» як офіційних adeptів теми голоду 1932–1933 років, так і політиків, які заперечують цю версію, визначена рівнем їхньої власної особистої і політичної культури, часом привносить в суспільні дискусії не лише елементи особистісного протистояння, а й непристойного публічного скандалу.

Важливо й те, що «повернення» теми до суспільної свідомості («колективної пам'яті») та її поява в канонічній версії національної історії було частиною масштабнішого процесу «націоналізації історії» — відокремлення «власної» історії від колись спільного історичного і політичного простору. Коли йдеться про суто пізнавальні, академічні аспекти цього процесу, то наприкінці 1980-х — початку 1990-х в Україні було створено (а значною мірою відтворено) стандартний варіант національної історії, побудований на етнічній ексклюзивності, есенціалізмі, стандартній культурницькій телеології та народницьких і романтичних міфах. Це не могло не позначитися на формуванні образу голоду 1932–1933 років, способах розуміння його причин і наслідків професійними істориками, які підпали під чари антикварних уявлень про націю та її історичну долю.

Якщо йдеться про суспільно-політичний аспект «націоналізації історії», то вона була складовою суверенізації України. Тема голоду 1932–1933 років, як вже згадувалося спочатку, стала важливою складовою сепаратистської риторики, засобом протиставлення цьому спільному просторові, а невдовзі — важливим аргументом в легітимації самостійності (ми вже згадували популярну тезу про те, що трагедію було спровоковано винятково зовнішніми чинниками і її не трапилося б, якби українці мали власну державність). Періодично (1993, 2003, 2005–2008) тема стає частиною зовнішньополітичних зусиль України, спрямованих на визнання країни та українців у світі. Голод 1932–1933 років постає важливим міжнародним символом, національним «маркером», як Голокост у євреїв, що спровокувало утворення додаткової конфліктної зони у відносинах з Росією і прихованого напруження з Ізраїлем, створило додатковий чинник морального і політичного тиску на істориків (див. докладніше в розділі про міжнародні аспекти теми).

Слід пам'ятати і про те, що для частини українців голод 1932–1933 рр. є складовою «живої» пам'яті — багато людей, у тому числі й деякі дослідники, знають про нього не лише з наукових праць, пу-

блістистики чи архівних джерел⁵², а й з розповідей своїх родичів та знайомих (є і такі, що пережили голод у ранньому дитинстві, хоча, зрозуміло, кількість безпосередніх свідків лиха дуже мала). Статус «безпосереднього знання» надає цьому різновидові персональної пам'яті особливого суспільного значення, що ускладнює критичний аналіз цього явища.

Зрештою, є дослідники теми, які ознайомлені з нею не лише через архівні чи бібліотечні розвідки, а й через опосередкований особистий досвід — спомини рідних. Сама по собі картина страшної, мученицької смерті мільйонів у мирний час, перетворившись на факт масової свідомості, починає впливати на судження навіть тих професіоналів, які вважають себе здатними до неупереджених суджень. Явище «масового пригадування», коли загальна картина страхіть, відтворена істориками і публіцистами, стає частиною колективних уявлень про минуле та об'єктом сталих комеморативних практик, не може не впливати також на свідомість і способи пригадування тих, кого можна вважати безпосередніми свідками голоду 1932–1933 років.

На професійних істориків тисне й те, що зазвичай називають громадською думкою (особливо коли доводиться виступати з публічними заявами), і загальна нервова атмосфера в суспільстві довкола проблеми голоду 1932–1933 років, яка періодично загострюється завдяки зусиллям політиків. Популярні публікації, літературні твори, теле- та кіноверсії подій 1932–1933 рр., різноманітні суспільні акції створюють певне культурне тло, у якому професійному історичу, що має намір дати суто наукову оцінку історичному явищу, доволі складно зберегти зважений академічний стиль. Потужний емоційний заряд проблеми періодично провокує навіть суспільну істерію, за якої заклики до тверезого, раціонального розгляду питання, як вже згадувалося, можуть і нерідко сприймаються частиною публіки як виклик суспільній думці чи неповага до пам'яті загиблих.

Зусиллями публіцистів, істориків і громадських діячів уявлення про голод 1932–1933 рр. перетворилися на один з найбільш знакових

⁵² Саме лише ознайомлення з деякими архівними документами про голод 1932–1933 рр. може призвести до психологічної травми.

національних символів, у специфічну форму культурної реальності — *Голодомор*. У цьому вигляді він має багатоаспектне інструментальне застосування у різних сферах — від історичної освіти та громадянського виховання до політики, від громадських ініціатив до мистецтва. Тема вже стала частиною «колективної пам'яті» — як завдяки її наявності на сторінках шкільних і вузівських підручників, так і через комеморативні практики останніх двадцяти років. Навіть більше, оскільки вона вже є важливою складовою національного історичного міфу, очевидна академічна потреба в його науковій деконструкції (чи аналізі) фатально вступає у суперечність з суспільними потребами у соціально значущих символах, які складають основу національної міфології.

І останнє — фактично для частини українського політично і культурно активного суспільства *Голодомор* перетворився на свого роду громадянську релігію⁵³ зі своїми канонічними текстами, сакральними об'єктами, святими, іконами, обрядами і церемоніалами. Це значно ускладнює обговорення теми в термінах раціонального знання та наукового аналізу — принаймні коли йдеться про можливість такої дискусії з носіями і адептами цієї релігії, провокує відповідну тональність і творить культурне тло, в якому надзвичайно важко утриматися в рамках справжньої, щирої поваги до пам'яті загиблих і вшанувати її без суспільних істерик і публічних сцен в стилі театру абсурду. Ця обставина стає особливо виразною, коли до справи беруться влада і політики.

Голодомор як об'єкт і суб'єкт політики

Донедавна оцінюючи роль державних інститутів та осіб, які представляють і уособлюють ці інститути, а також політиків і громадських діячів у формуванні історичної пам'яті і, зокрема, оцінці радянського минулого, дослідники робили наголос на тенденції до замовчування певних «незручних» тем.

⁵³ Докладніше див. «Анатомія дискурсу» (с. 191).

До таких тем належали практично всі колишні «білі плями» радянської історії, передусім те, що в ідеологічному дискурсі існує під гаслом «злочини тоталітаризму». Зокрема, професор Гарвардського університету Григорій Грабович, говорячи про часи Л. Кучми, стверджував: «...сьогодні український істеблішмент наполегливо намагається реалізувати те, що я б назвав проектом амнезії — більш чи менш усвідомлену, проте здійснювану послідовно та успішно програму дій та заходів, скерованих на те, щоб навіки забути, щоб не досліджувати, не переглядати недавнє радянське минуле. Це робиться з цілком очевидних причин: оскільки нинішня радянська номенклатура і далі посідає керівне становище фактично в усіх секторах суспільного, інституціонального, а тим більше державного життя, ці люди навряд чи погодяться підтримати будь-яку програму пригадування, переосмислення та переоцінки минулого спадку, з яким вони найтіснішим чином пов'язані»⁵⁴.

У подібний спосіб трактував цю проблему публіцист та есеїст Микола Рябчук. Аналізуючи участь влади у відзначенні знакових дат української радянської історії (85-річний ювілей В. Щербицького, річниця голоду 1932–1933 рр., контекстуально згадуваний «ювілей» комсомолу), Рябчук вказує, що її поведінка так чи інакше є частиною «певної дискурсивної стратегії»⁵⁵. Якщо ювілеї комуністичних символів монтувалися у рамки загальної лінійної схеми «української державності» й таким чином безпосередньо легітимізували нинішню владу, виховану радянським ладом, то знакові дати з антикомуністичним змістом (голод 1932–1933 рр.) використовувалися владою для «надання певної респектабельності посткомуністичному режиму,

⁵⁴ Грабович Г. Україна: підсумки століття // Критика. — 1999. — № 11. — С. 7.

⁵⁵ Мені здається, що термін «дискурсивна стратегія» або вжитий тут некоректно, або я неправильно зрозумів автора. Такий термін передбачає достатньо продуману послідовність дій влади у сфері, що є предметом обговорення. Послідовність і певну стратегію щодо голоду 1932–1933 років справді можна виявити, але це стосується не так часів Л. Кравчука та Л. Кучми, як часів В. Ющенка. Краще все ж таки говорити про дискурсивні практики.

який нібито презентує інтереси усїєї нації та нібито відмежовується від сумнівних практик своїх попередників»⁵⁶.

За спостереженням М. Рябчука, у риторичі політиків, які репрезентували владу, з часом відбулася доволі характерна термінологічна заміна: в офіційних документах, зверненнях, виступах використовуються визначення «сталінський режим», «тоталітарний режим», «тоталітарна система» тощо, однак слово *комуністичний*, як правило, відсутнє.⁵⁷ М. Рябчук вважав це частиною вже згадуваної стратегії, чи «проекту амнезії», проте можна уявити, що люди, які відповідали за складання текстів для публічних виступів політиків або ж готували тексти офіційних документів, користувалися науковою і популярною літературою, де домінує саме ця термінологія. Зрештою, можна навести приклади згадування вищими державними діячами саме «комуністичного режиму» як організатора голоду 1932–1933 рр.⁵⁸ — для тодішнього вищого керівництва держави через згадані вище причини такі нюанси не мали того символічного значення, які вони мають для М. Рябчука чи інших інтелектуалів, Л. Кучма навряд чи був свідомий тих термінологічних тонкощів, до яких завжди є такими чутливими інтелектуали.

С. В. Кульчицький звертав увагу на «приглушене ігнорування голодомору нашою управлінською елітою»⁵⁹ та пояснював це психологічним фактором, тобто нездатністю сприймати весь потік негативної інформації з похідним звідси небажанням згадувати «чорні сторінки» минулого.

⁵⁶ *Рябчук М.* Потьомкінський ювілей, або ще раз про амністію, амнезію та «спадкоємність» посткомуністичної влади в Україні // *Сучасність*. — 2004. — № 3. — С. 74.

⁵⁷ Там само. — С. 77.

⁵⁸ *Приклад: у зверненні Президента Л. Кучми до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій від 24 листопада 2003 р. говориться: «Спланований і реалізований комуністичним режимом Голодомор і масові політичні репресії поставили під сумнів саме існування нації»* Див.: Офіційний інтернет-сайт Президента України Л. Д. Кучми <http://www.president.gov.ua/activity/zayavintery/speakto/114407592.html>

⁵⁹ *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голоду геноциду-геноциду 1933 р. в Україні // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна науково-теоретична конференція, Матеріали.* Київ, 25 листопада 2000 р. — С. 8.

Ці достатньо близькі підходи в загальному справедливо пояснювали позицію влади стосовно «минулого у сучасному» доволі природним бажанням узаконити себе за допомогою історичних аргументів чи за рахунок цілеспрямованого «забування» невігідних для носіїв влади сегментів недавньої історії. Зауважимо лише, що «забування» небажаних фактів і тем узагалі є родовою ознакою будь-якої історичної політики чи, за її відсутності, окремих дій влади, спрямованих на власну легітимацію. Забування, до речі, є і важливим елементом творення нації — достатньо згадати відомий вислів Ернеста Ренана.

Водночас не можна не помітити, що наведеним трактуванням характерне явне перебільшення спланованості дій влади, які, здається, в багатьох випадках були достатньою мірою спонтанні, ситуативні та навряд чи були наслідком продуманої стратегії чи «проекту». Здається, картина все ж таки була набагато складнішою, а дії влади в цій сфері не мали якоїсь стандартної динаміки, яка з'явилася пізніше, за президентства В. Ющенка.

Зрештою, теза про навмисне «забування» (або амнезію) значною мірою суперечить очевидному бажанню влади час від часу активно брати участь у «пригадуванні» радянської історії і навіть більше — активно впливати на характер цього пригадування (хоча і тут спрямованість «пригадування» визначається ситуативно, тоді як його форма була вкрай стандартною — можна сказати, стандартною в цілком «радянській» бюрократичний спосіб). Навіть більше, простий підрахунок кількості звернень влади до теми голоду 1932–1933 років та наслідки цих звернень засвідчує, що саме за часів Л. Кучми було зроблено вирішальні кроки у внутрішньополітичній актуалізації і легітимації теми та у виведенні її на міжнародний рівень.

Зі здобуттям незалежності тема голоду 1932–1933 років певний час залишалася традиційним доменом політиків національно-демократичного і націоналістичного спрямування, на рівні публічного дискурсу її головними adeptами залишалися літературно-мистецька і частково наукова інтелігенція та громадські організації, діяльність яких фокусувалася на радикальній ревізії радянської історії (зокре-

ма «Меморіал»). Постійними і радикальними опонентами виступали «ліві», передусім комуністи.

Представники влади досить швидко оцінили політико-ідеологічний та мобілізаційний потенціал теми. Вже за часів Л. Кравчука спостерігалася досить активна позиційна риторика президента щодо «тоталітарного минулого», зокрема й голоду 1932–1933 років. Л. Кравчук дуже вдало скористався темою засудження «злочинів комунізму», аби максимально віддалити, відокремити себе особисто від цього минулого та відповідальності за нього — саме шляхом активного сприяння новому «націонал-демократичному» істеблішменту в його символічній «боротьбі з комунізмом» та «спадщиною тоталітаризму». Тема голоду 1932–1933 років була, крім іншого, важливим чинником мобілізації підтримки частини націонал-демократів, передусім літературно-мистецького істеблішменту, в становленні ще слабкої президентської влади.

Якщо згадувати Л. Кучму, не можна не помітити, що для нього особисто проблеми звернення до радянського минулого та його «первісних гріхів» взагалі не мали самодостатнього ідеологічного значення. Він звертався до них з формально-прагматичних мотивів — чи то в рамках певної ситуативної політичної гри, чи то за порадами свого найближчого оточення. Залежно від порад чи поточних політичних інтересів, він міг бути або активним пропагандистом символіки і комеморативних практик, пов'язаних з «голодомором» як злочином комуністичного режиму, або негласним покровителем ініціаторів ювілеїв В. Щербицького та українського комсомолу — хоча і в цьому разі варто шукати в його діях не так особливі ідеологічні преференції, як прагматизм технократа у використанні ідеологічних баталій.

Коли ж ідеться про законодавчу владу і політичні сили, представлені в парламенті, справді можна твердити про намагання протистояти антикомуністичній ревізії національної історії — утім це стосується головним чином періоду відносного панування⁶⁰ «лівих» у парламенті (1990–2000). Оскільки для «лівих» (переважно кому-

⁶⁰ «Ліві» ніколи не мали вирішальної більшості для блокування не вигідних їм дій виконавчої чи президентської влади, але завжди використовували парламент для організації показових акцій.

ністів, представлених КПУ) питання ідеології були не лише традиційно важливою сферою життєдіяльності, а й надзвичайно вагомим засобом утримання політичної популярності серед радянсько-ностальгійної частини населення, вони досить успішно гальмували всі спроби (реальні та уявлені) націонал-демократів та їхніх союзників зафіксувати антикомуністичну ревізію української історії на рівні парламентських рішень, аж доки 2000 р. не трапилася ситуативна фракційна перестановка сил у Верховній Раді, після якої розпочався політичний занепад «лівих».

Зрештою, варто пам'ятати й про те, що автори тверджень про «проект амнезії» дещо перебільшували ступінь «стурбованості» влади 1990-х — початку 2000-х своїм комуністичним минулим і нібито пов'язаним з цим острахом делегітимації у суспільній свідомості. Якщо йдеться про часи Л. Кравчука, ці міркування варто визнати слушними, бо інерція антикомунізму рубежу 1980–1990-х була ще досить потужною, і Л. Кравчук мав урахувувати ідеологічні амбіції націонал-демократів.

Якщо йдеться про часи Л. Кучми, ситуація вже була якісно іншою. Влада (і президентська, і законодавча) в особі переважної кількості її носіїв була стурбована іншими, значно ближчими до неї у часі й просторі проблемами: економічними (не в останню чергу пов'язаними з перерозподілом власності й особистим збагаченням) і «політико-економічними» (боротьба за перерозподіл влади і власності). Ідеологічні питання, зокрема й такі як ревізія історії, мали для неї значення лише тоді, коли прямо чи опосередковано були пов'язані з першими двома.

Зрештою, з плином часу з одночасним існуванням мімікуючих старих і пострадянських нових структур влади, встигли оформитися нові уявлення про них, виник цілий комплекс стійких понять, своєрідна ідеологічна «буферна зона», яка надійно захищала можновладців від атак тих, хто вимагав «суду над комунізмом», чи «другого Нюрнберга»⁶¹. Ця буферна зона була тим більш надійна, що в Україні,

⁶¹ *Уберезні 1996 р. за ініціативою Всеукраїнського товариства політичних в'язнів та репресованих, Асоціації дослідників голодоморів та Меморіалу ім. В. Стуса було створено Український на-*

як і в більшості колишніх радянських республік (за винятком, мабуть, лише Прибалтики та Вірменії), не сталося того, що у післявоєнній Німеччині назвали «денацифікацією», а у пострадянських і посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи — «декомунізацією», «люстраціями»⁶² тощо.

Не слід забувати і про те, що згадану буферну зону дружньо будували як колишні представники комуністичної номенклатури, що зберегли владу, так і їхні опоненти з «націонал-демократичного» табору, частина з яких сама увійшла до владних структур. На початку 1990-х років між цими двома силами був досягнутий негласний компроміс, заснований на формальній спільності інтересів — побудові української державності. Причому якщо серед націонал-демократів були діячі, для яких «побудова української державності» була не формальним символом чи зручним гаслом для пристосування при «новій» владі, а й справді справою морального обов'язку (це стосується передусім частини колишніх дисидентів), то для переважної більшості комуністичної номенклатури, яка перетворилася на номенклатуру нової держави, гасла державотворення були насамперед зручним знаряддям утримання влади і засобом власної легітимізації.

Колишні комуністи перетворилися на націоналістів і з не меншим запалом, ніж їх недавні опоненти, заходилися публічно засуджувати «злочини тоталітарного режиму»,⁶³ таким чином нейтралізувавши можливі звинувачення на свою адресу.

ціональний комітет з організації міжнародного суду над КІРС «Нюрнберг-2». Суспільний трибунал був проведений у 2000 р. в Литві і вже не мав якого-небудь серйозного резонансу в Україні.

⁶² *Тема люстрації вирунула негайно після подій, які отримали назву «помаранчевої революції», але її сприйняли як спробу порухунків з попередньою владою, і вона зійшла нанівець, не отримавши підтримки нової влади.*

⁶³ *Найбільш показова фігура у цьому сенсі — Леонід Кравчук. У 1980–1988 рр. він був завідувачим відділу агітації та пропаганди Центрального Комітету Комуністичної партії України і не міг не брати участі у контрпропагандистських заходах з приводу 50-річчя голоду 1932–1933 рр. У 1989 р. він став завідувачим ідеологічним відділом ЦК КПУ та до зміни курсу брав активну участь у дебатах з націонал-демократами. У 1991 р. він став президентом України, далеко випередивши свого конкурента від «націонал-демократичних» сил В. Чорновола. У 1993 році Микола Плав'юк, Президент Української Народної Республіки в екзилі та керівник Організації українських націоналістів (мельниківців), передав Л. Кравчуку повноваження Президента УНР — таким чином було продемонстровано символічний зв'язок між владою УНР і сучасною українською владою.*

Зрозуміло, що ті, хто відновив Комуністичну партію України у 1993 році, успадкували її удавані й реальні «гріхи» і створили в своїй особі додатковий буфер для можновладців — своїх колишніх колег. Боротьба з комунізмом і комуністичною спадщиною в особі тих, хто офіційно успадкував комуністичне минуле і став на його захист, стали зручною формою містифікації суспільства і відволікання уваги від масштабного переділу влади і власності в 1990-ті роки.

Зрештою, варто згадати й те, що тема тоталітарного минулого і голоду 1932–1933 років поверталася в суспільну свідомість на тлі масштабної соціально-економічної кризи, коли переважна частина населення України переймалася передусім питанням виживання в нових, надзвичайно складних і незвичних суспільних умовах. Будь-які сигнали з політикуму, спрямовані на мобілізацію проти «важкого минулого», не викликали в цей час помітного резонансу в суспільстві, яке переймалося важким сьогоденням. Важкий досвід сучасної повсякденності й супутня соціально-психологічна депресія нівелювали гостроту сприйняття травматичного досвіду минулого. Не можна не помітити, що суспільний інтерес до теми голоду 1932–1933 років значно поживавився у 2003–2008 роках як завдяки активізації політики пам'яті з боку президентів, так і завдяки покращенню соціально-економічної ситуації.

Усі ці обставини варто брати до уваги, оглядаючи динаміку дій влади в царині «політики пам'яті» в Україні стосовно голоду 1932–1933 років.

Переважна більшість організації української діаспори відкрито чи опосередковано підтримали цю ідею, йдучи на співпрацю з представником компартійної номенклатури для підтримки ідеї державного будівництва. Будучи постійним депутатом парламенту з 1994 р., Л. Кравчук принципово завжди приєднувався до фракцій, що прямо чи опосередковано підтримували діючу владу. Лише після «помаранчевої революції» він опинився у незручній для себе ролі опозиціонера. Останніми роками Л. Кравчук в своїх публічних виступах грав роль «політичного патріарха», який повчає інших політиків, як зоратися «між крапельками». Нещодавно він перетворився на палкого прихильника Ю. Тимошенко.

Саме він, будучи президентом, у 1993 р. офіційно благословив державні заходи, пов'язані з 60-річчям голоду 1932–1933 рр. Він був одним з ініціаторів проведення одного з найдивніших ювілеїв останніх років — 85-річчя від дня народження В. Щербичького, першого секретаря ЦК КПУ у 1972–1990 рр., відповідального за жорстокі переслідування українського дисидентського руху, масштабну русифікацію та замовчування Чорнобильської катастрофи.

Мабуть, першою офіційною практичною дією центральної влади в Україні стосовно голоду 1932–1933 рр. було розпорядження прем'єр-міністра В. Фокіна від 26 серпня 1992 р. про фінансування будівництва комплексу «Дзвони світу» у м. Лубни Полтавської області. Йшлося про 1 млн карбованців. У Лубнах насипали курган, встановили хрест і дзвін.

Перший президент України Леонід Кравчук, який вже звично користувався гаслами національно-демократичної опозиції періоду перебудови (йдеться про Рух), формально досить активно сприяв організації акцій, присвячених 60-й річниці голоду 1932–1933 рр.: Чималою мірою його підштовхували до цього культурні діячі, які перетворилися в державних чиновників високого рангу,⁶⁴ та «діаспорна номенклатура», яка через них здобула голос і моральну вагу в деяких питаннях культурної політики України.⁶⁵ Водночас не можна не помітити його прагнення ідеологічно нейтралізувати проблему — Л. Кравчук шукав опертя в «націонал-демократичному» таборі для боротьби проти своїх колишніх однопартійців у Верховній Раді, водночас намагаючись не загострювати конфлікт з потужним «лівим» лобі в парламенті. Тому він не був зацікавлений у надто радикальних діях, пов'язаних із засудженням «злочинів комуністичного режиму».

19 лютого 1993 р. Л. Кравчук видав указ, якому судилося відкрити серію офіційних звернень президентської влади до теми голоду 1932–1933 рр. — «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні». Незважаючи на доволі технічний характер указу — йшлося про проведення у вересні 1993 р. «Днів Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору» та відповідні організаційні заходи — документ

⁶⁴ Назвемо деяких із них: Микола Жулинський, у 1993 р. віце-прем'єр-міністр України; Іван Дзюба, міністр культури; Дмитро Павличко, голова Комісії Верховної Ради з іноземних справ; Іван Драч, голова ради Товариства зв'язків з українцями за межами України. Див.: Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» // Голос України. — 1993. — 20 березня.

⁶⁵ За складом осіб, які увійшли до організаційного комітету з підготовки і проведення заходів у зв'язку з 60-річчям голодомору, в Україні можна визначити організації, думки яких озвучували представники «національно-демократичних» сил: Український Конгресовий Комітет Америки, Українська народна допомога (США), Конгрес українців Канади, Світовий конгрес вільних українців (Канада), Українська народна рада (США), Спілка українських організацій Австралії.

був дуже важливою віхою у державній легітимації теми. Вживання слова *голодомор* у тексті указу мало велике символіко-ідеологічне значення: цим не лише «узаконювався» сам термін, він легітимував ту версію бачення і розуміння голоду 1932–1933 років, якій судилося стати «єдино правильною». Саме слово містило «закодовану» інформацію про причини і наслідки, встановлювало межі інтерпретації і розуміння історичного явища.

Указ також можна вважати першою офіційною спробою держави «інтернаціоналізувати» питання про голод 1932–1933 рр.: Міністерство закордонних справ отримало вказівку звернутися до ЮНЕСКО з пропозицією внести до календаря цієї організації згадки про 60-ту річницю трагедії. До організаційного комітету Днів Скорботи було запрошено 13 представників української діаспори Заходу та СНД, які очолювали найвпливовіші українські діаспорні організації⁶⁶ та двох іноземців — американця Джеймса Мейса і англійця Роберта Конквеста.

Водночас указ не містив жодних натяків на винуватців голоду, хоча «націонал-демократи» з президентського оточення явно намагалися загострити проблему. У травні 1993 р. у програмі офіційних заходів, яка була запропонована Організаційним комітетом, містився пункт про проведення Народного суду (Трибуналу) над винними у голодоморі,⁶⁷ а «Дні Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору» планувалися як масштабна сценарна постановка (здійснити яку закликалися кращі режисерські сили — Ю. Ільєнко, М. Машенко, Л. Осика). У червні того ж року сценарно-постановочний компонент з програми зник⁶⁸. Ідея проведення трибуналу, мабуть, також здалася надто

⁶⁶ Указ президента України від 19.02.1993 «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua

⁶⁷ До групи підготовки трибуналу ввійшли все ті ж представники колишньої опозиції, які перебралися до влади з рядів Руху: І. Драч, П. Мовчан, В. Яворівський. Комунізм збиралися судити люди, які процвітали саме за комуністичної влади.

⁶⁸ Протокол наради у віце-прем'єр-міністра України, Голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні 17 травня, 1993.; План основних заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні (2 червня 1993 року) // Документи з особистого архіву С. В. Кульчицького.

радикальною — він так і не відбувся, хоча за кошторисом заходів, да-тованим липнем 1993 р., його проведення ще передбачалося. Цікаво, що трибунал разом із панахидою та хресною ходою чомусь мав стати державі більше як в 148,6 млн купоно-карбованців — це було більше половини бюджету всієї програми заходів⁶⁹.

У вересні 1993 р. Л. Кравчук взяв участь у міжнародній конфе-ренції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки» — присутність першої особи на конференції сприймалася як важливе свідчення зацікавленості влади у «відновленні історичної правди». Навіть більше, Л. Кравчук заявив: «Я цілком погоджуюся з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за ди-рективою з іншого центру»⁷⁰. Певну пікантність цій заяві надавала та обставина, що за десять років до цього Л. Кравчук особисто був ак-тивним організатором контрпропагандистських акцій, спрямованих проти «розв'язаної на Заході антирадянської кампанії з нагоди так званого „50-ліття штучного голоду на Україні“»⁷¹. Згадана конфе-ренція може слугувати і зразком крайньої політичної актуалізації теми голоду 1932–1933 років: у виступах учасників (серед яких переважа-ли політики і громадські активісти) голод згадувався у контексті та-ких проблем, як ядерний статус України, статус Севастополя і Криму, розподіл спадщини Радянського Союзу.

У червні 1993 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні⁷² виступила з ініціативою створення тимчасової комісії Верховної Ради України, яка на «основі документів, які були у науковому обігу, змогла б кваліфікувати голодомор як злочин про-ти українського народу, акт безпосереднього геноциду, що підірвав

⁶⁹ Кошторис витрат, пов'язаних з проведенням Днів Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. // Архів автора.

⁷⁰ Кравчук Л. (Президент України). Ми не маємо права знехтувати уроками минулого! // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. — С. 10.

⁷¹ Докладніше див.: Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політиче-ского портрета Л. Кравчука. — К., 1997. — С. 98–101.

⁷² Асоціацію створено у червні 1992 р.

його генофонд і духовно-культурний потенціал». Далі справу мали передати до Міжнародного суду в Гаазі⁷³. Інститут історії України Національної академії наук України «на виконання указу Президента України» запропонував Верховній Раді України «розглянути питання про голод 1932–1933 рр. в Україні і дати таку оцінку цій акції, яка не суперечила б істині... склалась ситуація, коли необхідна офіційна оцінка голодомору як цілеспрямованої акції тоталітарної держави».⁷⁴ Як на прецедент автори пропозиції посилалися на висновки комісії Конгресу США та Міжнародної комісії юристів і вчених 1988 р. і вказували на ту обставину, що офіційна оцінка, яка містилась у постанові ЦК КПУ від 26 січня 1990 р., «не повністю відповідає дійсності».

У липні 1993 р. Оргкомітет з проведення заходів, пов'язаних із 60-ми роковинами голоду 1932–1933 рр. (який очолював віце-прем'єр-міністр М. Жулинський), звернувся до керівництва Верховної Ради з пропозицією організувати обговорення проблеми на сесії парламенту. Було отримано формальну відповідь від першого заступника голови Верховної Ради В. Дурдинця з проханням підготувати історичну довідку, проект постанови парламенту та назвати кандидатуру можливого доповідача. Далі під час консультацій з ключовими фігурами у керівництві Верховної Ради стало зрозумілим, що перспектив винести проблему голоду 1932–1933 рр. на сесію немає — наближалися вибори 1994 р. (парламентські та президентські), депутатів цікавили зовсім інші проблеми, та й склад парламенту, який було сформовано ще у радянські часи, не був схильним до політичних інсценувань, спрямованих на фундаментальне засудження злочинів комуністичного режиму.

Тодішній прем'єр-міністр Л. Кучма також взяв «технічну» участь в реалізації першої освяченої державою комеморативної акції: за його розпорядженням на неї було виділено з резервного фонду уряду 288,6 млн карбованців. Також окремим розпорядженням Л. Кучма

⁷³ Пропозиції щодо вшанування 60-х роковин голодомору в Україні. Машинодрук. Без дати // Архів автора.

⁷⁴ Документ без назви за підписом тодішнього директора Інституту історії НАН України Ю. Кондуфора. Титул «Президія АН України» // Архів автора.

виділяв 5 млн карбованців «для відзначення грошовими винагородами творчих колективів, митців і режисерів-постановників, які зробили великий внесок у підготовку та проведення Днів Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору». Постановою Кабінету Міністрів за його ж підписом було запропоновано масову загальнонаціональну акцію, яка не згадувалася в указі президента Л. Кравчука, — 10 вересня 1993 р. впродовж 4 годин по всій території держави мали бути приспущені державні прапори⁷⁵.

З приходом до президентського офісу Л. Кучми, як вже згадувалося, ідеологічна складова у державній політиці на рівні риторики стала менш вагомою (саме за Л. Кучми посада віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань маргіналізувалася з огляду на впливи у коридорах влади та, на відміну від попереднього періоду, стала більш технічною). Водночас знакові дати і події комеморативного характеру набули більш прагматичного тлумачення: без них було важко обходитися, але великої ваги їм не надавалося.

Тим не менш саме в цей період і саме президентським офісом і підконтрольним йому урядом було зроблено досить серйозні кроки у державній, суспільній та ідеологічній легітимації меморіальної дати. Можливо, це було пов'язано з присутністю в уряді на посаді віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань професійного історика В. Смоля. В очолюваному ним Інституті історії України Національної Академії наук України діяла група істориків-ентузіастів теми (С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова) — вони могли безпосередньо впливати на процес підготовки державних документів. У жовтні 1998 р. була ухвалена спеціальна постанова уряду про 65-ту річницю голоду 1932–1933 рр.⁷⁶, яка містила доволі стандартний набір заходів, що мало відрізнявся від тих, які пропонувалися на 60-річчя трагедії.

⁷⁵ Постанова Кабінету міністрів України №718 від 10 вересня 1993 р. «Про вшанування пам'яті жертв голодомору в Україні у 1932–1933 роках // www.zakon.rada.gov.ua

⁷⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про 65-ті роковини голодомору в Україні» № 1696 від 26 жовтня 1988 р. // www.zakon.rada.gov.ua

У листопаді 1998 р. президент України Л. Кучма підписав спеціальний указ, який встановлював День пам'яті жертв голодоморів⁷⁷ — щорічно четверта субота листопаду. Тут містився певний парадокс — при тому, що сам Л. Кучма був достатньо байдужим до ідеологічних проблем і звертався до них винятково з прагматичних мотивів, саме він спричинився до встановлення офіційної комеморативної дати, надзвичайно важливої для легітимації в суспільній свідомості та офіційних ідеологічних практиках голоду 1932–1933 років як загальнонаціонального символу. Варто звернути увагу на те, що в президентській адміністрації також працював фаховий історик — В. Литвин (з вересня 1996 р. по листопад 1999 — перший помічник Л. Кучми, а з листопада 1999 р. по квітень 2002 р. — голова адміністрації). Очевидно, що він безпосередньо впливав на розробку документів і формулювання висловлювань президента з «історичних питань».

У жовтні 2000 р. Л. Кучма вніс зміни в цей указ — дату було перейменовано на День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій. У липні 2004 р. Л. Кучма ще раз змінив її назву на День пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій⁷⁸.

Упродовж наступних п'яти років ситуація дещо змінилася: загострення внутрішньополітичної боротьби змусило президентське оточення приділяти більше уваги ідеологічній легітимації влади за рахунок експлуатації конструкції, яку зазвичай називають «національною ідеєю». Голод 1932–1933 рр. на початок 2000-х років був одним з важливих елементів цієї ідеї. У лютому 2002 р. (рік парламентських виборів, які розглядалися як проба сил перед президентськими виборами 2004 року) Л. Кучма підписав указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні». Цей документ надзвичайно цікавий тим, що, з одного боку, він детально відтворював усі ритуальні комеморативні практики, запроваджені в попередні роки,

⁷⁷ Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» №1310/98 від 26.11.1998 р. // www.zakon.rada.gov.ua Сайт відвідано 31 березня 2008 р.

⁷⁸ Там само.

а з іншого — містив стандартну бюрократичну риторичку,⁷⁹ спрямовану на «перекодування» символічного дійства та перехоплення ініціативи в опозиції⁸⁰. 6 грудня 2002 р. Л. Кучма видав розпорядження «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» — йшлося про спорудження у Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій.⁸¹ Це розпорядження не було виконано.

Тим часом місцева влада, звертаючись до теми у зв'язку з пам'ятними датами і переважно під тиском влади центральної, реагувала переважно формально, за законами бюрократичної ієрархії: видавала розпорядження з перерахуванням списку заходів і відповідальних осіб, однак доволі скупо підтримувала ці заходи фінансово. Місцеві органи влади, залежно від регіонального розкладу політичних сил, виконували чи ігнорували розпорядження центру⁸², загалом демонструючи байдужість до справи.

У 2003 році, як і слід було очікувати, інтерес політиків до теми голоду 1932–1933 років поживавився. Річниця трагедії збіглася із загостренням політичного протистояння, викликаним наближенням

⁷⁹ Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. — 2002. — 29 березня.

⁸⁰ *Документ має доволі докладні вказівки щодо організації заходів, навіть до таких деталей, як покладання квітів до пам'ятників, пам'ятних знаків і місць захоронення жертв голодомору. Привертає особливу увагу та частина указу, яка пропонує місцевим органам влади «посилити увагу до повсякденних потреб громадян, які пережили голодомор, покращити їх медичне, соціально-побутове обслуговування, сприяти їм у веденні присадибного господарства, знайти можливість для надання матеріальної допомоги таким особам» — жодних юридичних підстав для виконання цієї постанови не було, оскільки ідентифікація та облік тих, «кто пережив голодомор», не відбулася.*

⁸¹ Було навіть проведено конкурс проектів (архітектурних і скульптурних) — про смаки не сперечаються, але загалом естетична складова запропонованих проектів викликала щонайменше сумне здивування.

⁸² Досить часто місцева влада просто виконувала наказ, населення «інформували», проводилися формальні заходи для звіту. Наприклад, у Харківській області 20 листопада 2003 р. владою було проведено «День інформування населення». У звіті про нього повідомлялося, що у заході «брали участь заступники голови облдержадміністрації, голови та заступники голів райдержадміністрацій та міськвиконкомів, а також керівники підприємств, установ та організацій регіону» // <http://www.president.gov.ua/autofstate/prezidlist/localrada/diyalcommonely21/209325915.html>. Доволі цікавим є те, що ця гнітюча бюрократична стилістика доволі точно відображає загальне ставлення місцевої влади до ініціатив центру, які мають не менш формальне значення. В інших випадках розпорядження центральної влади просто саботувалися.

президентських виборів (2004) та намаганнями президента Л. Кучми запровадити політичну реформу, спрямовану на перерозподіл владних повноважень між різними гілками центральної влади. Роковини, проігнорувати які було неможливо, використовувалися президентом для демонстрації «єдності з народом»⁸³ у переживанні загальнонаціональної трагедії. Виконавча влада, особливо місцева, як і раніше, стримано поставилися до круглої дати⁸⁴.

У той же час парламент проявив надзвичайну активність у цьому питанні. Хоч як це парадоксально, але саме питання про голод 1932–1933 рр. стало приводом для розбрату у рядах різнобарвної опозиції, яка об'єднувала лівих і правих: фракція комуністів, яка формально належала до опозиційних, стала найбільш активним противником розгляду питання протоколу у парламенті. Нещодавні союзники комуністів у боротьбі з «режимом Кучми» — об'єднання правочентристських сил «Наша Україна» — виступили як головні промоутери спеціальних слухань. Саме в цей час лідер «Нашої України» В. Ющенко стає одним з найбільш активних політичних адептів теми голоду 1932–1933 років⁸⁵. Їх підтримала частина пропрезидентських фракцій (звісно, з дозволу Л. Кучми), які сприяли таким чином ідейному «розколу» опозиції. До них приєдналися соціалісти.

12 лютого 2003 р. у Верховній Раді України були проведені спеціальні слухання, присвячені голоду 1932–1933 рр. Промови, які було виголошено, можна вважати свого роду конспектом усіх дискурсивних практик попереднього десятиліття стосовно теми «злочини тоталітаризму»: «націонал-демократи» та їхні союзники з правиці звично повторювали інвективи на адресу «злочинного тоталітарного режи-

⁸³ Варто згадати про те, що у 2003 р. відзначалася ще одна знакова дата — річниця українсько-польського конфлікту 1943–1944 років. Це також був серйозний привід для президента Л. Кучми виступити в ролі національного лідера, який прагне примирення у важких питаннях минулого.

⁸⁴ Однією з додаткових причин такої стриманості можна вважати небажання загострювати стосунки з Росією, особливо у 2003 р., проголошеним роком Росії в Україні, бо в ідеологічній риторичі доволі часто повторювалися конструкції на кшталт «організований Москвою голод» чи посилання до віковічної імперської (читай — московської, російської) політики в Україні.

⁸⁵ Слід зазначити, що В. Ющенко звертався до цієї теми ще будучи прем'єр-міністром у 2001 р.

му» і не забували при цьому виголошувати філіппіки на адресу режиму сучасного. В останньому з ними солідаризувалися «ліві», однак вони навідріз відмовлялися звинувачувати минуле і брати на себе відповідальність за нього.

Практично всі промовці в той чи інший спосіб актуалізували *Голодомор* референціями щодо сучасної ситуації, не забуваючи скористатися нагодою, аби сплямувати своїх політичних опонентів. Представник влади, віце-прем'єр-міністр Д. Табачник, наголосив на тому, що «голодне лихоліття 1933 року — не історична минувшина, а глибока соціально-демографічна катастрофа ХХ століття, незагоєна морально-психологічна рана, яка жагучим болем терзає пам'ять очевидців. Соціально-фізіологічне почуття страху, заподіяне народові масовими репресіями та голодоморами, живе у свідомості багатьох поколінь. Воно запало в генотип нації, певною мірою гальмує демократизацію нашого суспільства»⁸⁶.

«Націонал-демократи» і праві пов'язували нинішні негаразди з тим, що *Голодомор* завдав нищівного удару по українській нації, зруйнував її генофонд, винищив найкращих. Найвиразніше висловився з цього приводу депутат П. Мовчан: «інтелектуальну, енергетичну, активно-творчу силу нації було підірвано на багато років. Будь-який спротив актам насилля у всіх сферах національного, суспільного життя був зламаний»⁸⁷.

Ліві, передусім лідер комуністів, заявили про наявність геноциду українців у 1991–2003 роках, організованого нинішньою владою. «З цієї трибуни я звертаюся до панів можновладців з пропозицією і вимогою не брехнею займатися на радянське минуле, а відповісти за свою сьогоднішню злочинну політику — політику геноциду. Одинадцять років крали у народу, обдуривши його, державну владу, народну економіку, суди, засоби масової інформації, багато чого іншо-

⁸⁶ Парламентські слухання «Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» 12 лютого 2003 року.

⁸⁷ Там само.

го зробили, у зв'язку з чим Організація Об'єднаних Націй визнала народ України вимираючою нацією, це визнано сьогодні»⁸⁸.

14 травня 2003 р. відповідно до рекомендацій парламентських слухань, відбулося спеціальне засідання парламенту, присвячене голоду 1932–1933 років («спеціальне засідання», за інформацією Лабораторії законодавчих ініціатив, тривало декілька хвилин). Парламент ухвалив звернення до українського народу, у якому голод 1932–1933 рр. був названий геноцидом проти українського народу⁸⁹. «... Ми вважаємо, — йшлося у зверненні, — що в умовах незалежної України страхітливу правду про ті роки має офіційно оприлюднити держава, оскільки голодомор 1932–1933 років був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду»⁹⁰.

Після «помаранчевої революції» звернення до теми голоду 1932–1933 років набули нового рівня політичної та ідеологічної актуальності. Початковий поштовх нової хвилі політичної актуалізації виходив з президентського офісу. Звернення до травматичного історичного досвіду стало невід'ємним елементом знакових політичних промов президента, а згадка про голод 1932–1933 років чи про «голодомори» — обов'язковим ритуалом. У 2006–2008 рр. президент В. Ющенко доклав безпрецедентних зусиль у розгортанні масштабної загальнонаціональної та міжнародної кампанії з відзначення 75-ї річниці голоду 1932–1933 років та перетворення *Голодомору* на визначний національний символ України⁹¹. Вже в інаугураційній про-

⁸⁸ Парламентські слухання «Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» 12 лютого 2003 року.

⁸⁹ Фракція комуністів бойкотувала засідання. Характерно і те, що дане засідання проігнорувала і парламентська пропрезидентська більшість. За звернення проголосували 226 депутатів.

⁹⁰ Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15> Сайт відвідано 20 жовтня 2007 р.

⁹¹ *Справді безпрецедентні зусилля президента викликали нарікання його опонентів і ширших кіл щодо надмірів кампанії 2006–2008 рр. Пояснення його наполегливості коливаються між двома полюсами: особисті мотиви морально-етичного характеру і практичні міркування (використання теми для особистого пі-ару і для боротьби з політичними опонентами). На конференції в Торонто в листопаді 2007 р. перший погляд відстоював відомий український літератор М. Рябчук, про*

мові 23 січня 2005 року президент згадав про «голодомори» в серії трагедій, що їх довелося пережити українському народові.

У липні 2005 р. вийшов перший «комеморативний» указ президента В. Ющенка з прямою вказівкою про намір внести законопроект з «політико-правовою оцінкою голодоморів в історії України»⁹². 4 листопада того ж року вийшов новий указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні». Урядові доручалося прискорити підготовку та подання згаданого законопроекту. Указ також започаткував підготовку до 75-ї річниці голоду 1932–1933 років, зокрема йшлося про створення організаційного комітету, який мав очолити прем'єр-міністр України (на той час — Ю. Єхануров)⁹³. 22 листопада 2005 року з'явився наступний указ «Про відзначення Дня пам'яті жертв Голодоморів та політичних репресій» — його поява, мабуть, була пов'язана з бажанням внести зміни в публічні комеморативні акції та активізувати їх (зокрема йшлося про «належне відзначення»), бо дата відзначення вже була раніше встановлена Л. Кучмою. За пропозицією В. Ющенка було запроваджено покладання траурних вінків з колосків до пам'ятних знаків і місць поховань жертв голодоморів та політичних репресій.

прагматичні мотиви В. Ющенка згадував канадський дослідник Д. Арель. Див.: Біленький С. Конференція про Голодомор в Торонто // www.utoronto.ca/jacuk/Holod%20ukr.doc Сайт відвідано 25 лютого 2009 р.

Аналіз інтерв'ю В. Ющенка з цього приводу засвідчує, що морально-етичні мотиви справді мали серйозне значення в мотивації президента. Водночас практичні дії, зокрема, та обставина, що питання Голодомору постійно висувалися президентом на передній план саме в моменти загострення політичної кризи 2006–2008 років і боротьби за перерозподіл влади, свідчать на користь «прагматичних» міркувань. Спосіб організації кампанії 2006–2008 рр. за допомогою адміністративно-бюрократичних важелів, повне ігнорування, іноді доволі агресивне, інших поглядів на голод 1932–1933 років, нехтування науковими даними про кількість загиблих, вибір місця для меморіалу жертвам голоду 1932–1933 років, який довершує започатковану в радянські часи ліквідацію історичного ландшафту Києва над Дніпром — усе це дає підстави говорити не лише про певний рівень політичної культури В. Ющенка-президента, а й про стійку наявність радянських інстинктів і звичок у пострадянської політичної еліти і бюрократії. В. Ющенко долав радянську спадщину радянськими методами.

⁹² Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1087%2F2005

⁹³ Указ Президента України «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005

Після цього президент відволікся від теми, мабуть, у зв'язку з виборами до Верховної Ради і повернувся до неї через рік, у жовтні 2006 р. Цьому передували лист-звернення «наукової громадськості» (до лав якої потрапили народні депутати, політики, громадські діячі діаспори, які мали вельми опосередковане відношення до науки) від 2 вересня 2006 р., в якому автори просили президента окремим указом встановити окрему пам'ятну дату для дня жертв голодоморів (22 жовтня) замість попередньої дати дня пам'яті жертв голодоморів та репресій, встановленої ще Л. Кучмою⁹⁴.

12 жовтня 2006 року президент відповів черговим указом про відзначення річниці у 2006 році. Цього разу, на відміну від попереднього року, для реалізації відповідних заходів знадобилося створення величезного організаційного комітету (з 26 осіб) на чолі із самим президентом і з двома співголовами з державних установ, які на цей час відверто ворогували, — секретаріату президента та уряду. Враховуючи поточну політичну ситуацію в країні (кризу найвищої влади, конфлікт між президентом, його структурами і його прибічниками у парламенті та урядом і керівництвом Верховної Ради), тема голоду 1932–1933 років була приречена стати складовою згаданого конфлікту.

Варто звернути увагу й на те, що указ містив доволі детальні вказівки Міністерству закордонних справ щодо поширення інформації про голод 1932–1933 років за кордоном, а також окремий пункт про необхідність активізації роботи «щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства»⁹⁵. Зауважимо, що саме в цей час розпалювався конфлікт, пов'язаний

⁹⁴ *Автори, зокрема, заперечували об'єднання під однією датою жертв голодоморів і політичних репресій, оскільки жертвами останніх були також і партійно-державні діячі, відповідальні за голод 1932–1933 років. Див.: Звернення наукової громадськості до Президента України Віктора Ющенка про запровадження постійної календарної дати вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // www.prezident.gov.ua/content/p_150_23.html Сайт відвідано 29 листопада 2006 р.*

⁹⁵ *Указ Президента України «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» від 12 жовтня 2006 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=868%2F2006*

з усуненням парламентом міністра закордонних справ Б. Тарасюка з його посади.

16 жовтня 2006 року секретаріат президента разом з новоствореним Інститутом національної пам'яті організував круглий стіл «Голодомор 1932–1933 років — геноцид в Україні». Публічне звернення учасників круглого столу до президента мало затвердити громадську підтримку його ініціативі щодо «політико-правової оцінки Голодомору»⁹⁶. Текст звернення можна вважати ідеальним зразком ретрансляції всіх стандартних формул панівного ідеологічного дискурсу про голод 1932–1933 років. Зокрема, трагедію було охарактеризовано як «апогей тривалої боротьби тоталітарного режиму СРСР проти визвольних змагань Українського народу, особливо супроти українського селянства». Звернення містило звороти, які засвідчували як авторство (секретаріат президента), так і політичну спрямованість: визнання голоду 1932–1933 років геноцидом характеризувалося як «безумовне завдання нинішнього покоління українських політиків, передусім депутатського корпусу Верховної Ради України». До виконання цього «безумовного завдання», за версією авторів звернення, мали докласти зусиль «передусім ті політики та політичні сили, які представляють регіони України, де особливо лютував Великий Голод у 1932–1933 роках (Схід, Південь, Центр)»⁹⁷.

2 листопада 2006 р. президент В. Ющенко вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років». Проект містив шість пунктів, три з яких мали відвертий політичний контекст: стаття 1 кваліфікувала «Голодомор 1932–1933

⁹⁶ Сам термін «політико-правова оцінка» хоч і виглядає явним оксюмороном, досить адекватно відтворює панівний тип правосвідомості в Україні — право змішується з політикою і визначається нею. Це де-факто нівелює юридичну якість нормативно-правових актів і водночас підважує законність. Утім саме в цей час, в період кризи влади весни 2006 — літа 2007 політики та державні діячі продемонстрували крайню неповагу до закону і права, на словах постійно апелюючи до них.

⁹⁷ Звернення учасників круглого столу «Голодомор 1932–1933 років — геноцид в Україні» // www.president.gov.ua/content/p_150_5.html Дікаво, що деякі «автори» звернення, зокрема професійні історики (тобто ті, чий підпис стояв під документом), не знали ані про саме звернення, ані про його зміст. Учасників «круглого столу» автоматично зарахували до «підписантів» — стандартна бюрократична витівка.

в Україні як геноцид української нації»; стаття 2 забороняла «заперечення факту Голодомору 1932–1933 років в Україні», стаття 6 встановлювала «адміністративну відповідальність за публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні»⁹⁸. Варто зауважити, що на цей час навіть найбільш твердолобі ліві політики вже не заперечували **факт** голоду 1932–1933 років, уже було встановлено загальнонаціональні комеморативні дати і практики, **факт** голоду 1932–1933 років був складовою шкільних курсів з історії України. З огляду на це, цілком вірогідним буде припущення, що така ініціатива президента мала суто політичну мету випереджальної дискредитації політичних опонентів шляхом ототожнення їх з аморальними політичними практиками.

Цілком програмовано законопроект викликав заперечення саме з цього боку — йшлося передусім про відповідність терміну «геноцид» критеріям, на які посилався президент, та про доречність встановлення адміністративної відповідальності за заперечення факту голоду 1932–1933 років. Троє депутатів від Партії регіонів зареєстрували власний законопроект, який був запереченням президентського передусім в пункті про відповідальність за заперечення факту голоду 1932–1933 років та пункту про геноцид.

28 листопада 2006 року відбулося драматичне обговорення президентського та альтернативного законопроектів. Цікаво, що за президентський законопроект виступали не лише опозиційні фракції («Наша Україна» і БЮТ), а й соціалісти, які в усіх інших питаннях підтримували єдність коаліції з Партією регіонів. Фактично всі, хто брав участь в обговоренні, вчергове відверто актуалізували голод 1932–1933 років поточною політичною ситуацією. Представники опозиції наголошували на зв'язку трагедії з нинішнім важким станом української нації, їхні опоненти наполягали на тому, що «кампанійщина» з ухваленням закону є відвертим тиском на політичних опонентів. О. Мороз примудрився пов'язати тему голоду 1932–1933 років з начебто спробами встановити диктатуру в сучасній Україні, а представники комуністів заявили про те, що президентський про-

⁹⁸ Президент України вніс на розгляд парламенту проект Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // www.president.gov.ua/news/data/print/11457.html

ект «спричиняє в Україні ланцюгову реакцію протистояння у суспільстві» і веде до напруження у стосунках з Росією (незалежно від мотивації цієї заяви варто зазначити, що тут вони мали рацію). Скориставшись нагодою, комуністи також закликали до імпічменту президента. Представники Партії регіонів спочатку відмовлялися від терміну «геноцид», але згодом погодилися на нього, якщо його в законі вживатимуть не в термінології Конвенції 1948 року, а в такій редакції: «геноцид — злодійські дії тоталітарно-репресивного сталінського режиму, спрямовані на масове знищення частини українського та інших народів СРСР у результаті штучного голодомору 1932–1933 років»⁹⁹.

Як і слід було очікувати, президентський законопроект було провалено «антикризовою коаліцією» (Партія регіонів, соціалісти і комуністи), альтернативний — опозицією (Народний союз «Наша Україна» — Блок Юлії Тимошенко). Голосування засвідчило, що ідея «консолідації» на прикладі голоду 1932–1933 років, задекларована президентом, насправді в поточному політичному контексті викликає розбрат і розділяє політичні сили, які представляють різні регіони України. «Миротворцем» виступив голова Верховної Ради О. Мороз — він запропонував компромісний (узгоджений з президентом) варіант законопроекту, де залишалася стаття, що кваліфікувала голод 1932–1933 років як геноцид, а стаття про відповідальність подавалася у такій редакції: «Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним»¹⁰⁰. До цього варіанту увійшов і пункт про спрямованість голоду не лише проти «частини українського», а й «інших народів СРСР». У результаті закон було ухвалено силами опозиційних фракцій та фракції соціалістів. Лише два депутати від Партії регіонів — Г. Герман та Т. Чорновіл, які в пі-ар конструкціях цієї партії виконували важливу роль «національно свідомих українців», проголо-

⁹⁹ www.ukrainianworldcongress.org/holodomor/Ukraine/Plenary-meeting28.11.06.pdf

¹⁰⁰ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

сували за проект О. Мороза, тобто формально виступили всупереч «лінії партії».

Ухвалення закону, як з'ясувалося, було лише прелюдією до радикальніших дій президента та його прибічників у парламенті. 21 грудня 2006 року народні депутати від опозиційних фракцій Я. Кендзьор та Р. Чубаров зареєстрували у відповідному комітеті Верховної Ради проект закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 років як геноциду Українського народу)»¹⁰¹. Зміщення акценту було вражаючим — йшлося про криміналізацію заперечення вже не факту голоду 1932–1933 років, а заперечення його як геноциду. Враховуючи ту обставину, що й досі тривають наукові дискусії, зокрема на міжнародному рівні, щодо правомірності вживання цього терміну стосовно голоду 1932–1933 років, ця ініціатива виглядала, м'яко кажучи, неоднозначною. Особливого присмаку їй додавало те, що депутати-ініціатори були колишніми дисидентами, для яких боротьба за свободу слова була не абстракцією, а частиною біографії. У березні 2007 року депутати від Партії регіонів зажадали повернення проекту на доопрацювання¹⁰², однак його було відкликано у зв'язку з тим, що суб'єктом законодавчої ініціативи знову виступив сам президент.

28 березня 2007 р. В. Ющенком було внесено законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за заперечення Голодомору)». Президент пропонував запровадити кримінальну відповідальність за «заперечення Голодомору 1932–1933 років як геноциду Українського народу та Голокосту як геноциду єврейського народу»¹⁰³. Таке пуб-

¹⁰¹ http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29140 Сайт відвідано 20 жовтня 2007 р.

¹⁰² http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29753 Сайт відвідано 20 жовтня 2007 р.

¹⁰³ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. — С. 2. Документ було скопійовано з офіційного сайту Верховної Ради України (www.gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29881) у жовтні 2007 року, однак зараз доступу до цього документу немає.

лічне заперечення та виготовлення і розповсюдження відповідних матеріалів пропонувалося карати штрафом від ста до трьохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян¹⁰⁴ або позбавленням волі на строк до двох років. Ті самі дії, вчинені службовими особами або якщо вони вчинені повторно, мали каратися позбавленням волі на строк до 4 років¹⁰⁵. Йшлося про внесення змін до статті 442 КК України «Геноцид». Формально, мабуть, йшлося про конкретизацію пункту попереднього закону («Про Голодомор 1932–1933 років») щодо протиправності заперечення голоду 1932–1933 років.

Неформально знову йшлося про те, щоб впровадити відповідальність за заперечення не самого факту голоду 1932–1933 років, а його трактування як геноциду. Пункт про посадових осіб, мабуть, був сигналом місцевій владі східних і південних регіонів, яка досить часто або просто нехтувала вказівками президента щодо вшанування пам'яті загиблих, або саботувала їх¹⁰⁶, або навіть чинила опір відповідним місцевим громадським ініціативам. Додавання пункту про Голокост явно мало на меті глибшу легітимацію ініціативи світовим досвідом (проект містив прямі посилання на закони про заперечення Голокосту в країнах Європи, Америки і Близького Сходу)¹⁰⁷.

¹⁰⁴ *Неоподаткований мінімум доходів громадян складав 17 гривень на місяць, отже, розмір штрафу складав від 1700 до 5100 гривень, або \$340–\$1020 (обмінний курс 5,05 грн за долар США).*

¹⁰⁵ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. — С. 2.

¹⁰⁶ *Ігнорування та невиконання президентських розпоряджень щодо державних комеморативних акцій стосовно Голодомору місцевими державними адміністраціями має давню історію, ще з часів Л. Кучми, про що вже йшлося. В яких випадках це викликано браком виконавської дисципліни, в яких — політичними причинами, з'ясувати важко, це потребує окремого дослідження. В будь-якому разі за часів Л. Кучми за виконанням саме ідеологічних розпоряджень і указів особливо не пильнували. За В. Юценка, коли «політика історії» стала важливою складовою президентської політики, ситуація змінилася, однак можна припустити, що загальний рівень виконавської дисципліни в президентській вертикалі залишається низьким.*

¹⁰⁷ *Заперечення Голокосту і геноциду вже має власну історію — як політичну, так і наукову. Заперечення Голокосту (як такого) є незаконним у 13 країнах Європи, найжорсткіші закони проти заперечення Голокосту в країнах, де знищення євреїв відбувалося під час Другої світової війни під орудою держави (Німеччина, Австрія, Румунія). Парламенти Нідерландів та Італії у 2006–2007 роках розглядали питання про криміналізацію заперечення Голокосту, однак не схвалили відповідних рішень. В Іспанії Конституційний суд визнав кримінальне переслідування за заперечення Голокосту антиконституційним. У Франції було криміналізовано заперечення не лише Голокосту, але й геноци-*

Цікаво, що в пояснювальній записці до законопроекту стверджувалося, що «прийняття Закону сприятиме консолідації Українського народу, громадян усіх національностей навколо ідеї утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства, посиленню поваги до життя, прав та свобод громадянина, зміцненню міжнаціональної злагоди та громадянського миру в Україні»¹⁰⁸. Як саме адміністративне та кримінальне переслідування за неправильне з погляду влади трактування голоду 1932–1933 рр. сприятиме зміцненню міжнаціональної злагоди та громадянського миру в країні, автори записки не пояснювали.

ду вірмен у 1915 р. У лютому 2007 р. представники Німеччини виступили з ініціативою ухвалення Європарламентом закону, згідно з яким «кожна держава (Євросоюзу. — Г. К.) вживатиме заходів, які забезпечать покарання навмисного поводження такого типу: «публічне виправдання, заперечення чи вульгарна баналізація злочинів геноциду, злочинів проти людства та військових злочинів» — хоча в поясненнях і йдеться про покарання таких дій лише якщо вони призводять до порушення громадського порядку, містять загрозу чи образу — ця пропозиція викликала тривогу щодо можливого довільного трактування цих ознак.

Посилання на законодавство європейських країн як на прецедент для криміналізації заперечення Голодомору як геноциду в Україні є некоректним з декількох причин. По-перше, в жодному із законодавчих актів згаданих країн не передбачено покарання за інтерпретацію. Йдеться або про висловлення публічної зневаги, або про намагання виправдати злочини нацистів, або навмисно применшити їх, або про фактичну пропаганду антисемітизму, національної чи расової ворожнечі — усе це стосується того, що можна назвати «запереченням Голокосту». По-друге, там, де йдеться про кримінальну відповідальність, дуже детально прописані варіанти відповідних дій, за які цю відповідальність передбачено (те, що запропоновано В. Ющенком, дає простір для надто вільної інтерпретації передбачуваного злочину). По-третє, в багатьох випадках законодавство європейських країн щодо «заперечення Голокосту» містить формулювання, де йдеться про те, що заперечення Голокосту і геноциду є де-факто і де-юре виправданням злочинів проти людяності і зокрема — воєнних злочинів часів Другої світової війни. По-четверте, рівень політичної і правової культури в Україні, де закони довільно трактують на догоду політичній кон'юнктурі, а судова система є повністю корумпованою і залежною від влади й капіталу, впровадження такого закону гарантовано забезпечує зловживання.

Не варто забувати і про те, що зовсім недавно в Кримінальному кодексі УРСР існувала стаття 62 «Антирадянська агітація і пропаганда» — з власною тривалою історією використання її для політичних розправ над інакомисленням.

По-п'яте, законодавство щодо заперечення Голокосту і геноциду в європейських країнах далеко не завжди схвально сприймається як громадськістю, так і професійними юристами. Ті суспільні кола, для яких свобода слова є передумовою їх існування, налаштовані до цього законодавства надзвичайно критично. Цікавий огляд наявних практик на рівні міжнародного права і суспільних реакцій на них див.: Hayden Robert M. «Genocide Denial» Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia // Slavic Review 67. — No. 2 (Summer 2008). — P. 384–407.

¹⁰⁸ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора.

Ця частина аргументації на користь криміналізації заперечення Голодомору і Голокосту як актів геноциду виглядає ще цікавішою в світлі матеріалів, розміщених на офіційному сайті президента України. Зокрема, там йшлося про таке: «Найбільші масштаби Голодомору були в регіонах, де сконцентрована електоральна база антикризової коаліції¹⁰⁹. Однак в силу недостатньої поінформованості, радянської пропаганди та нечіткої позиції лідерів коаліції мешканці цих територій не розуміють справжніх наслідків цієї трагедії. За даними соціопитувань, лише 40 % респондентів на Сході (з тих, хто визначився з відповіддю) згодні, що Верховна Рада повинна законодавчо визнати Голодомор 1932–1933 років актом геноциду Українського народу. На Півдні — 64 %, що також менше, ніж в середньому по Україні (71,4 %)»¹¹⁰

Президентська ініціатива викликала заперечення юристів з апарату Верховної Ради. У висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради йшлося про те, що в даному разі йдеться про намагання криміналізувати діяння, яке є «формою вираження певних поглядів та переконань». Обмеження такого права допускалося Конституцією України лише в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя — відповідно до ст. 34 Конституції України. В коментарі юристів наголошувалося на тому, що «сам факт висловлення (навіть публічного) особою незгоди з положенням того чи іншого закону, а тим більш — з оцінкою певного факту чи історичної події не може вважатися суспільно небезпечним

¹⁰⁹ Самоназва парламентської коаліції (Партії регіонів, комуністів і соціалістів), яка виникла в червні 2006 р. як альтернатива «помаранчевій коаліції», що так і не утворилася. Створення «антикризової коаліції» призвело до формування парламентської більшості та уряду з опонентів президента В. Ющенка.

¹¹⁰ Визнання голодомору 1932–1933 років актом геноциду Українського народу // Офіційне Інтернет-представництво Президента України http://www.president.gov.ua/content/p_150_18.html Сайт відвідано 31 жовтня 2007 р.

діянням, а тому не вбачається належних підстав для встановлення за нього кримінальної відповідальності»¹¹¹.

Хоча президент і визначив цей законопроект як невідкладний¹¹², у плані роботи відповідного комітету Верховної Ради його розгляд було поставлено на травень 2007 року. Проте через два дні після внесення законопроекту президент В. Ющенко підписав указ про розпуск парламенту. Криза влади перейшла в гостру форму, а питання про голод 1932–1933 років також сягнуло крайньої межі політизації — варто звернути увагу хоча б на той факт, що складовою пакету політичного компромісу, запропонованого В. Ющенком, було прийняття закону про кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору і Голокосту як геноциду (зокрема, разом із законами про опозицію чи про зміни до Конституції)¹¹³.

Цікаво й те, що 21 травня 2007 р. у розпал кризи влади президент знайшов час і сили, аби внести зміни в указ Л. Кучми 2004 р. про назву комеморативної дати. *Голодомор* було відокремлено від політичних репресій. День пам'яті політичних репресій був призначений на третю неділю травня щорічно. Остання субота листопада залишилася за Днем пам'яті жертв *голодоморів* (саме так, в множині)¹¹⁴.

У жовтні 2007 року після дострокових виборів до Верховної Ради, коли виникла перспектива утворення пропрезидентської більшості у парламенті, В. Ющенко публічно заявив, що ще раз подасть проект цього закону на розгляд парламенту. 23 листопада 2007 року, напередодні відзначення річниці голоду 1932–1933 року, законопроект було відкликано, мабуть, через те, що цього дня розпочала роботу новообрана Верховна Рада.

¹¹¹ Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. — С. 1–2.

¹¹² Ющенко вніс до ВР законопроект про встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору // *Кореспондент.net*. — 2007. — 28 березня. — <http://ua.korrespondent.net/main/69866>

¹¹³ Ющенко перезавантажив матрицю // *Українська правда*. — 2007. — 25 квітня. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/4/25/58014.htm>

¹¹⁴ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років від 21.05.2007 // www.zakon.rada.gov.ua Останнє відвідування сайту — 31 березня 2008 року.

Водночас президент поцікавився станом справ з виконанням його указів щодо голоду 1932–1933 років на місцях. Результатом стала догана губернаторам Донецької, Запорізької, Херсонської та Одеської областей, які звично ігнорували розпорядження центру щодо організації комеморативних заходів, очевидно недооцінивши рівень персональної заангажованості президента у справі.

Питання про криміналізацію «заперечення Голодомору» було предметом активного лобіювання представниками Української народної партії¹¹⁵: підставою для цього її представники вважали наявність політичного опору державній політиці з ушанування жертв голоду 1932–1933 років. Під час створення блоку «Наша Україна — Народна самооборона» на позачергових парламентських виборах 2007 р. представники УНП вимагали внести пункт про криміналізацію «заперечення Голодомору» до програми блоку, а після виборів звернулися до керівництва «демократичної коаліції» зі спеціальною заявою про необхідність першочергового ухвалення закону «Про встановлення кримінальної відповідальності за публічне заперечення голодомору 1932–1933 року як акту геноциду українського народу». Представник проводу партії, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології академік Г. Скрипник заявила, що «такий закон, по-перше, допоможе розставити крапки над „і“ в українській історії як історії Української держави, а не фрагмента Російської імперії. По-друге, він припинить політичні спекуляції довкола трагічної сторінки української історії, до яких вдаються деякі політики, нехтуючи почуттями тих, хто пережив цю трагедію, та пам'яттю тих, хто помирив у муках»¹¹⁶.

7 грудня 2007 р., вже після створення умовно пропрезидентської коаліції у Верховній Раді, президент В. Ющенко подав на розгляд

¹¹⁵ *Українська народна партія (УНП) створена під проводом Ю. Костенка на основі одного з уламків Народного руху України (що розколовся 1999 р.). Партія існує під цією назвою з січня 2003 р., її провід складається з ветеранів-засновників НРУ (Ю. Костенко, І. Драч, М. Горинь, Д. Павличко). УНП репрезентує себе як правоцентристську партію, в її ідеологічних настановах простежуються очевидні ознаки культуриницького націоналізму зразка ХІХ ст.*

¹¹⁶ Ганна Скрипник закликала якнайшвидше узаконити кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору // <http://www.unp-ua.org> Сайт Української народної партії, відвідано 20 листопада 2007 р.

парламенту 13 невідкладних законопроектів. Серед них був і згаданий законопроект про криміналізацію заперечення факту Голодомору і Голокосту як геноциду — точна копія попереднього. Знову йшлося про заперечення Голодомору й Голокосту як факту геноциду. Цікаво, що в пояснювальній записці до проекту закону необхідність запровадження криміналізації такого роду заперечення пояснювалося також «необхідністю попередження відповідної поведінки, а відтак, виключення її суспільної небезпеки, унеможливлення заподіяння шкоди фізичній та юридичній особі, суспільству і державі»¹¹⁷. Як саме інтерпретація Голодомору, відмінна від запропонованої президентом В. Ющенком, може заподіяти перелічені різновиди шкоди згаданим суб'єктам, в записці не пояснювалося. Варто звернути увагу й на вже звичні суперечності в тексті — в одному місці йшлося про заперечення *Голодомору* і *Голокосту* як таких, в іншому — як актів геноциду. Чи це було зроблено навмисно, чи за недбалістю — в обох випадках це не може не спровокувати питання про відповідальність політиків за свої дії (чи про її відсутність).

У січні 2008 р. президентський законопроект було продубльовано ініціативою двох депутатів з президентської фракції «Наша Україна — Народна Самооборона». Б. Тарасюк і Я. Кендзьор спрямували до Верховної Ради законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу). Депутати від «демократичної коаліції» пропонували запровадити покарання за діяння, зазначене в назві законопроекту та «за виготовлення матеріалів із публічним запереченням цього факту з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів» — арешт на строк до шести місяців або позбавлення волі на строк до трьох років»¹¹⁸. Цікаво, що в тексті пояснювальної записки авто-

¹¹⁷ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30993 Сайт відвідано 24 січня 2008 р.

¹¹⁸ http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31473 // Сайт відвідано 24 січня 2008 р.

ри в різних місцях вживали різні формулювання: в одному випадку йшлося просто про заперечення факту Голодомору, в другому — про заперечення Голодомору як геноциду, в третьому — про «заперечення факту геноциду українського народу»¹¹⁹.

4 лютого 2008 р. повторився епізод з активізацією дій місцевої влади стосовно реалізації заходів у рамках відзначення 75-ї річниці голоду 1932–1933 років. В. Ющенко знову поцікавився ходом виконання його указу про вшанування пам'яті жертв голоду. З'ясувалося, що деякі заходи (складання Книги пам'яті, демонтаж пам'ятників винуватцям голоду тощо) фактично не реалізуються. Результатом стала показова публічна догана — цього разу головам 9 районних державних адміністрацій¹²⁰.

Утім наполегливість президента у цьому питанні і послідовність його зусиль у реалізації ініційованих ним заходів була справді безпрецедентною — порівняти її можна було хіба що з наполегливістю і завзятістю у боротьбі за перерозподіл влади, яка розгорталася паралельно. Користуючись можливістю безпосереднього впливу на підлеглих йому голів обласних і районних адміністрацій, В. Ющенко розгорнув акцію справді загальнодержавного масштабу. При обласних і районних адміністраціях було створено координаційні групи з відзначення 75-ї річниці голоду 1932–1933 років. Там само було створено робочі групи зі складання списків жертв *Голодомору* та зі збирання свідчень, було запроваджено спеціальні форми звітності — окремо для списків жертв, окремо — для списків постраждалих, окремо — для обліку кількості демонтованих пам'ятників діячам комуністичному режимові, перейменованих населених пунктів, вулиць, скверів, парків тощо, окремо — для обліку кількості пам'ятників

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ *Аби зрозуміти «хід думки» президента й атмосферу державної кампанії 2007–2008 рр., варто згадати спостереження одного з учасників засідання Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з відзначенням 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років (23 жовтня, 2007 р. Харків). За його свідченням, президент у доволі брутальній, образливій манері давав публічну нагінку тим губернаторам, які, на його думку, надавали надто малі цифри з кількості встановлених жертв і постраждалих від голоду і вимагав активізації роботи в цьому «напрямку». Згаданий учасник наради, людина найвищої наукової кваліфікації і бездоганної дослідницької репутації, зауважив: «Тепер я розумію, як був організований Голодомор. У такий само спосіб — досягти правильних показників».*

і пам'ятних знаків жертвам голоду 1932–1933 років. Ті ж самі групи і «пошукові загони» готували матеріали для складання регіональних книг пам'яті (чи «Книг Скорботи»). Через обласні і міські управління освіти, які в свою чергу є підлеглими відповідних адміністрацій, до цієї діяльності залучалися студенти, вчителі і школярі. В школах також створювалися меморіальні місця на зразок «Колоски пам'яті», проводилися конкурси учнівських робіт на тему голоду 1932–1933 років, уроки пам'яті¹²¹. Приклад подавав сам президент, який 20 листопада 2007 р. започаткував практику проведення президентського відкритого уроку про *Голодомор* в одній із сільських шкіл¹²². В районних і міських бібліотеках влаштовувалися тематичні виставки літератури, присвяченої голодомору.

Для того щоб зрозуміти масштаби кампанії наведемо приклади «місцевого» рівня. За офіційними даними лише в Полтавській області для роботи з встановлення кількості і жертв постраждалих від голоду 1932–1933 років і збору свідчень було створено 706 пошукових груп загальною кількістю в 5933 осіб. Їхніми зусиллями було

¹²¹ В інструктивному листі Міністерства освіти і науки України від 06 листопада 2007 р. обласним управлінням освіти пропонувалося організувати дослідницьку роботу учнів шкіл за такими тематичними напрямками: *Голодомор в історії моєї родини; Моє село/місто/вулиця та Голодомор 32-33 років; Пам'ятний знак Голодомору; Голодомор в колективній пам'яті мого села; Відображення Голодомору у фольклорі – піснях, віршах, приказках, навіть переказах, навіть передаючись через покоління, змінювались, набирали нових рис. Інформація з сайту Одеського обласного інституту вдосконалення учителів <http://www.osvita.od.ua/help/golodomor.doc> Сайт відвідано 28 липня 2008 р.*

В підручниках можна натрапити на вислови, які непрямо, контекстуально сприяють творенню негативного образу не лише зовнішнього, а й внутрішнього сусіда. «Ще не розсіявся трупний сморід в опустілих українських хатах, а з інших республік СРСР, особливо з Росії, вже прямували ешелони з переселенцями». Див.: Турченко Ф. Г. Новітня історія України (10 клас). — Ч.1. — К., 2002. — С. 282. Як сприйматимуть цей фрагмент нащадки згаданих переселенців? Як коментуватиме учитель це «особливо з Росії»? Даний фрагмент тим більш цікавий, що авторові підручника ніяк не можна дорікнути у бажанні насаджувати ксенофобію серед школярів — швидше, йдеться про не критичне використання штампів, що побутують у ряді публіцистичних робіт.

У недавньому дослідженні американського соціолога П. Роджерса, яке здійснювалося зокрема через опитування учителів, згадується те, що шкільні вчителі зі східних регіонів України висловлювали занепокоєння двома аспектами впровадження теми голоду 1932–1933 років в шкільні курси: надмірною політизацією теми та її антиросійськими обертонами. Див.: Rogers P. Compliance or Contradiction? Teaching 'History' in the 'New' Ukraine. A View from Ukraine's Eastern Borderlands // *Europe-Asia Studies*. — 2007 (May). — Vol. 59. — No. 3. — P. 511–512.

¹²² Ющенко дал отримувати урок на тему Голодомора // <http://www.NEWSru.ua>. Сайт відвідано 20 листопада 2007 р.

ідентифіковано 97 487 осіб, постраждалих від голоду 1932–1933 років і 48 704 жертв, зібрано 4773 задокументованих свідчень про голод¹²³. Наскільки ця офіційна статистика відображає реальний стан справ, сказати важко, проте масштаби адміністративної мобілізації справді вражають. Утім, не менше вражають і певні цікаві моменти в цифрах, які можна вважати наслідком того, що опоненти В. Юшенка небезпідставно назвали «кампанійщиною». Згідно з уже наведеним документом, у тій самій Полтавській області загальна кількість зібраних і задокументованих свідчень свідків голоду складала 4773. З цієї загальної кількості 4503 свідчення було зібрано і задокументовано після 1 червня 2007 р. (тобто — впродовж місяця!). Загальна кількість груп для збору цих свідчень складала 706. З них 705 було створено впродовж того ж місяця...¹²⁴. Як вже згадувалося, загальна кількість постраждалих від голоду 1932–1933 років у Полтавській області за станом на липень 2007 р. зазначалася у 97 487 осіб. При цьому укладачі документу зауважували, що ця кількість постійно зменшується, оскільки чисельність неврахованих жертв обраховується вже одиницями, і до дії вступає природний чинник (смертність) — вік жертв складав більше 75 років. Тим не менш, у довідці секретаріату президента за квітень 2008 року наводиться цифра в «100 000 постраждалих від Голодомору»... При цьому кількість встановлених жертв голодомору навіть зменшилася — у звіті полтавчан вона складала 48 707 особи, а в звіті секретаріату президента — 48 000¹²⁵.

Огляд офіційних сайтів інших обласних і районних державних адміністрацій засвідчує ту ж саму бюрократичну кампанійщину, породжену адміністративним тиском з центру — ті самі звіти про динаміку цифр до і після певної дати, причому звіти склалися за стандартною формою, яка надто нагадує подібні документи з архівів

¹²³ Показники про виконання Указу Президента від 28 березня 2007 року № 250 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років» Полтавська область, станом на 01.07.08 // www.adm-pl.gov.ua/politics/data/upload/publication/main/ua/129/pokazniki.doc Сайт Полтавської обласної державної адміністрації, відвідано 25 вересня 2008 р.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Довідка щодо стану виконання Плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні, станом на квітень 2008 р. // www.president.gov.ua/content/golodomor_dov_04.html Сайт відвідано 27 жовтня 2008 р.

КПРС. Відхід від стандартної форми звітності також дає чи то кумедні, чи то сумні приклади виконання і перевиконання вказівок. В аналітичній довідці Харківської обласної державної адміністрації повідомлялося: «Районні державні адміністрації проводять опитування громадян щодо ставлення до Голодомору. **Результати цих опитувань свідчать про зростання кількості громадян, які називають Голодомор трагедією і визнають його геноцидом українського народу** (Підкреслено мною. — Г. К.) В порівнянні з минулими роками на даний час набагато легше запросити людину, яка пережила Голодомор, на відверту розмову щодо трагічних подій 1932–1933 років. Люди висловлюють бажання описати ті події власноруч, дають згоду на висвітлення свідчень в засобах масової інформації. Автори свідчень, які записані останнім часом, вже відкрито говорять, що голод був штучним і називають винуватців»¹²⁶.

Свого роду символічним апофеозом бюрократичного формалізму цієї кампанії можна вважати оприлюднення Службою безпеки України списку осіб, причетних до організації «Голодомору-Геноциду та репресій». Список партійних і державних діячів та працівників ДПУ відкривався прізвищами І. Сталіна, Г. Ягоди та В. Балицького...¹²⁷ Таке «сміливе викриття злочинців», давно відомих не лише фахівцям, а й загалові, виглядало справжньою пародією — особливо в контексті очікувань якогось несподіваного відкриття саме тих документів, які нарешті засвідчать наявність антиукраїнського умислу в організації голоду 1932–1933 років.

Улітку 2009 р. СБУ виступила з новою ініціативою на підтримку президентської історичної політики — 3 червня на брифінгу для іноземних журналістів голова служби В. Наливайченко повідомив, що його відомство у травні відкрило кримінальну справу за «фактом вчинення геноциду 1932–1933 років», і заявив, що у цієї справи «є сер-

¹²⁶ Аналітична довідка про виконання Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років» №250 від 28.03.2007 // www.kharkivoda.gov.ua Сайт Харківської обласної державної адміністрації, відвідано 27 жовтня 2008 р.

¹²⁷ Список партійних і радянських керівників, керівних співробітників ОДПУ та ДПУ УСРР, а також документів, що стали організаційно-правовою підставою для проведення в Україні політики Голодомору-Геноциду та репресій // www.sbu.gov.ua Сайт Служби безпеки України, відвідано 2 лютого 2009 р. *Стилістика назви документа є досить прикметною.*

йозна судова перспектива»¹²⁸. СБУ створило слідчі групи у 17 областях, що постраждали від голоду. Судячи з наступних коментарів правника, що відстоює кваліфікацію голоду 1932–1933 років в Україні як геноциду, подальшими кроками мав бути судовий розгляд справи і винесення формального вироку судовою інстанцією — аж до Верховного Суду України¹²⁹. Коментарі тут зайві — Генеральна прокуратура, яка могла б опікуватися подібними справами, дотримувалася мовчанки — вона була підконтрольна Партії регіонів. Політичні опоненти президента розцінили дії підконтрольної йому СБУ як політичний пі-ар. Можна було б уже і не згадувати, що ініціатива вкотре збіглася в часі із загостренням внутрішньополітичної боротьби — цього разу у зв'язку з наближенням президентських виборів, суперечками щодо їх дати та перспективою залаштуноквої угоди між Партією регіонів та Блоком Юлії Тимошенко, спрямованої на зміну конституційного ладу¹³⁰. Особливу політичну пікантність діям СБУ надавала та обставина, що майже одночасно, згідно з даними поважної міжнародної правозахисної організації Transparency International (базованими на опитуванні громадян), Україна посіла найгірше місце за рівнем корупції серед «нових держав» — найкорумпованішими громадяни назвали державні установи, парламент і суди...¹³¹

¹²⁸ *Наливайченко В.* Розслідування кримінальної справи за фактом геноциду українсько-го народу — невідворотній процес // www.sbu.gov.ua Сайт відвідано 4 червня 2009 р.

¹²⁹ *Василенко В.* Кримінальна справа «Голодомор — 1932–1933»: правові колізії чи нехтування пам'яттю жертв? // *Дзеркало тижня.* — 2009. — 20–26 червня. *Власне, так і сталося: кримінальну справу, яка нараховувала більше 200 томів, СБУ передала до Апеляційного суду м. Києва. 13 січня 2010 р. суд «визнав сам факт геноциду, розкрив механізми, що були використані для масового обвиства селян. Організаторами злочину визнано Сталіна Й. В., Молотова В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. і Хатасевича М. М.» Цікаво, що В. Ющенко наголосив на тому, що «рішення суду є додатковим аргументом для українського парламенту щодо запровадження кримінальної відповідальності за заперечення злочинів проти людства (виділено мною. — Г. К.). Адже виправдання таких злочинів є формою співучасті у них»* // www.president.gov.ua/news/16407.html Зміна формулювання стосовно змісту заперечення, можливо, є результатом переосмислення попередніх спроб.

¹³⁰ *Переговори закінчилися крахом — з них в односторонньому порядку вийшов лідер Партії регіонів В. Янукович.*

¹³¹ Рівень корупції в Україні оцінили як найгірший серед інших країн // www.pravda.com.ua/news/2009/6/3/95914.htm Сайт відвідано 3 червня 2009 р.

Варто зауважити, що на формально-бюрократичний і політично-реklamний характер кампанії 2007–2008 рр. дорікали не лише опоненти В. Ющенка. В Інтернет-блозі «Української правди», присвяченому голоду 1932–1933 років, лєвова частка сторінок припадає на обговорення суперечності між рухом «знизу» щодо вшанування жертв голоду і відзначення річниць, і бюрократичними зусиллями з «організації заходів». Дописувачі з урядових структур скаржилися на те, що їм наказують брати участь у поминальних заходах. У березні 2008 р. під час круглого столу, присвяченого голоду 1932–1933 років, у Дніпропетровському університеті молоді викладачі і студенти нарікали на те, що робота щодо увічнення пам'яті загиблих поступово зводиться до «кампанійщини». «У мене, — зауважив один з учасників, — є багато знайомих серед учителів. Вони кажуть, що кампанія з висвітлення Голодомору дедалі більше набуває казенного характеру. Чи не викличе це зворотну реакцію в людей?»¹³² Це питання радше за все було риторичним, бо фактично містило відповідь.

Новий етап фактично безперервної кризи влади, що розпочався взимку 2008 року через блокування роботи Верховної Ради депутатами від Партії регіонів і продовжився черговим протистоянням між президентом В. Ющенком і урядом, очолюваним Ю. Тимошенко, не завадив «помаранчевому» президентові в його зусиллях щодо просування *Голодомору* як назовні, так і всередині країни. 24 вересня, у розпал політичної кризи в Україні, В. Ющенко відвідав 63-сесію Генеральної Асамблеї ООН, де нагадав про голод 1932–1933 років, назвавши його геноцидом проти українців, і закликав цю поважну організацію спільно вшанувати «кожну національну трагедію», до цього згадавши, що жертвами голоду були й інші нації СРСР¹³³. Наступного дня він підписав черговий указ зі стандартними настановами і розпорядженнями щодо проведення заходів із відзначен-

¹³² Кульчицький С. Не можна перетворити пам'ять про Голодомор на «кампанійщину» // День. — 2008. — 22 березня.

¹³³ Промова Президента України Віктора Ющенка на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної асамблеї ООН // president.gov.ua Сайт відвідано 25 вересня 2008 р.

ня 75 річниці голоду 1932–1933 років¹³⁴. Нестандартною, хоча й не новою для В. Юшенка дією стало те, що на переговорах про відтворення коаліції Блоку Юлії Тимошенко та Нашої України — Народної Самооборони, зруйнованої під час кризи влади весни—літа 2008 р., він однією з умов висунув ухвалення закону про кримінальну відповідальність за заперечення *Голодомору* як геноциду. До «пакету» домовленостей входили також політично вельми сенситивні закони про ліквідацію депутатської недоторканості та про місцеве самоврядування. Питання про інтерпретацію найбільшої трагедії українців у ХХ ст. вкотре підносилося у зв'язку із з'ясуванням політичних стосунків з опонентами і колишніми союзниками...¹³⁵

Цікаво, що взимку 2008 р. до президентських зусиль приєднався і уряд Ю. Тимошенко. 27 лютого 2008 р. було видано розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року» (віддамо належне стилістичній вишуканості назви цього документу)¹³⁶. В концепції, текст якої долучено до розпорядження, пропонувалося досліджувати Голодомор та увічнювати пам'ять його жертв «програмним методом»: фактично йшлося про те, щоб об'єднати зусилля науковців, державних установ, громадських організацій в рамках однієї загальнонаціональної стратегії. Утім нічого нового з погляду діяльності концепція не пропонувала — всі заходи, перелічені в ній, вже здійснювалися чи то відповідно до

¹³⁴ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» № 856/2008 від 25 вересня 2008 р. // president.gov.ua Сайт відвідано 25 вересня 2008 р.

¹³⁵ *В історії спроб «криміналізації» заперечення голоду 1932–1933 років простежується ще один вельми показовий з погляду політичної і правової культури українських політичних еліт нюанс. Наприкінці 1980-х років одним з найпотужніших аргументів на користь «відновлення історичної справедливості» була теза про заборону теми як такої радянською владою. Після приходу до влади політичних сил, які позиціонують себе як носіїв справжньої демократії, знову виникла спокуса заборони, хоча цього разу — випереджувальної заборони небажаних способів інтерпретації теми. Морально-етична аргументація такої заборони корумпується її політичною вмотивованістю і фактичним поверненням практик, пов'язаних з обмеженням свободи слова, нехай і часткових, до того ж таких, що суперечать Конституції.*

¹³⁶ www.ligazakon.ua Сайт відвідано 27 лютого 2009 р.

президентських указів, якщо йдеться про державні структури, чи то силами активістів та ентузіастів теми, якщо йдеться про науковців і неурядові організації. Можливо, розпорядження було потрібно, щоб перетворити нещодавно створений Інститут національної пам'яті на головного координатора усіх заходів з дослідження і популяризації *Голодомору* та розпорядника усіх фінансових ресурсів за програмою — головним замовником програми визначався саме він. В будь-якому разі поява документу була симптоматичною — його наявність є свідченням того, що в українській владі дійшли до ідеї контролю держави над політикою історії (чи історичною політикою).

Восени 2008 р. в Україні розпочалася масштабна фінансова, економічна і соціальна криза, супроводжувана загостренням політичної ситуації і черговим паралічем роботи парламенту — питання історичної політики були відкладені до «кращих» часів. Помпезні офіційні заходи 20–22 листопада 2008 р. та відкриття першої черги меморіалу жертвам голоду 1932–1933 років на дніпровому схилі в Києві стали логічним ідеологічним завершенням безпрецедентної для незалежної України кампанії у жанрі «державна політика історії».

За роки існування України як суверенної держави встановився певний алгоритм звернення влади і політиків до теми голоду 1932–1933 рр. і використання *Голодомору*. Можна виокремити принаймні три суспільних ситуації, які актуалізували тему ідеологічно і політично: це річні трагедії, виборчі кампанії (передусім парламентські), державні політичні акції, пов'язані з ідеологічною та політичною легітимацією влади шляхом звернення до історичного досвіду та трансляції в суспільство певних комеморативних практик.

Спільним в усіх згаданих ситуаціях було те, що звернення до теми завжди підпорядковувалося конкретним, поточним політичним завданням — незалежно від того, як вона подавалася: чи то як «відновлення історичної справедливості», чи як дискредитація тих чи інших політичних сил, чи «вшанування пам'яті невинно загиблих», чи «засудження злочинів комуністичного режиму» — в усіх випадках неможливо заперечити наявність явного чи прихованого політико-ідеологічного інтересу ініціаторів.

Відмінність полягала в тому, що відзначення річниць поступово перетворювалося на сталі, повторювані комеморативні практики, освячені державою, на складову процесу «винайдення традиції», тобто фактично спрямовувалося на творення спільного ідеологічно гомогенного «національного простору», в якому пропонувані цінності мали об'єднувати населення відновленою чи винайденою спільною пам'яттю про спільну трагедію.

Згадування голоду 1932–1933 рр. в контексті політичних дискусій (зокрема, виборчих дебатів або ж у зв'язку з тими самими річницями) мало зворотній ефект — політичні сили та частина суспільства, які сповідували ліві ідеї, опинялася поза офіційним «національним проектом», оскільки прямо чи опосередковано опинялися або серед «винуватців» трагедії (чи принаймні ставали їхніми спадкоємцями), або серед тих, хто ніс моральну відповідальність за заперечення самого факту голоду 1932–1933 рр. чи за «неправильне» його трактування. Ліві, в свою чергу, періодично використовували згадки про голод у своїй пропаганді, скерованій проти «олігархічної» влади¹³⁷, і в цьому сенсі вони мало відрізнялися від правих.

Використання теми голоду 1932–1933 років в контексті ідеологічного чи політичного протистояння призводило до того, що ті чи інші погляди та твердження (часто цілком слушні) ототожнювалися з певними політичними позиціями і, відповідно, втрачали легітимність і вагомість для тих, хто перебував в іншому політичному таборі. В результаті рівень обговорення проблеми, яка по суті є гуманітарною і справді містить великий морально-етичний і виховний потенціал, понижується до ступеня з'ясування політичних стосунків — незалежно від показово чи реально благих намірів ініціаторів тих чи інших дій. На рівні уже буденного політичного протистояння з уже

¹³⁷ У центральному друкованому органі Комуністичної партії України газеті «Комуніст» періодично друкувалися листи і звернення пенсіонерів, статті та гуморески (!), у яких тема голоду 1932–1933 рр. подавалася у контексті сучасного становища більшості українського населення, перш за все пенсіонерів. Під час підготовки комуністами публічних акцій 2000 р. одним з гасел було: «Ні розпродажу землі та голодомору 2000!». Більш детально див.: Костишева С. Новітня компартійна преса України про сторінки радянського минулого // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. — С. 573–582.

буденними публічними формами асоціальної поведінки політиків трапилася свого роду тривіалізація і примітивізація складної і трагічної теми, пониження її духовної, етичної складової. В рамках політичного дискурсу тема стала розмінною монетою політичних торгів, перетворилася на предмет політичних оборудок.

Масова кампанія з відзначення 75-тої річниці голоду 1932–1933 років, очолена В. Ющенком та реалізована силами підпорядкованої йому бюрократичної вертикалі влади та центральних державних відомств (секретаріат президента, обласні і районні державні адміністрації, СБУ, Міністерство закордонних справ, Міністерство освіти і науки, архівні управління), найбільш виразно продемонструвала обмеженість мобілізаційних можливостей цих структур у сфері гуманітарної політики. Надбанням громадськості стали лише окремі епізоди (публічні догани губернаторам) неймовірних зусиль президента, спрямованих на те, щоб змусити державну бюрократію виконувати президентські настанови — проте результат цих неймовірних зусиль ще невідомий: чи усталиються запропоновані, а в переважній більшості нав'язані суспільству комеморативні практики, важко сказати. Вже зараз впевнено можна твердити, що заклик президента до єднання нації довкола спільної трагедії не був почутий значною частиною суспільства. З одного боку, цей заклик не був підтриманий політичними опонентами і непевними союзниками В. Ющенка саме тому, що сприймався або як політичний пі-ар президента, або як спосіб тиску на опонентів. З іншого боку, та обставина, що ініціатором кампанії був украй непопулярний президент, а запроваджувати «політику історії» була покликана (а скоріше змушена) державна бюрократія¹³⁸, в масі своїй некомпетентна, корумпована, відчужена від

¹³⁸ За результатами загальнонаціональних соціологічних опитувань, проведених 4 соціологічними службами (фонд «Демократичні ініціативи», Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка), проведених у червні 2007 — лютому 2008) президентові (як інституту влади) «цілком довіряли» 9,8 % респондентів, «переважно довіряли» 26,6 %, «переважно не довіряли» 22,3 % і «цілком не довіряли» 32,2 %. Місцевій владі «цілком довіряли» 4,0 %, «переважно довіряли» 28,6 %, «переважно не довіряли» 27,3 %, і «цілком не довіряли» 26,7 % (дані фонду «Демократичні ініціативи»). Головам обласних державних адміністрацій «скоріше не довіряли, ніж довіряли» 54 % респондентів і «скоріше довіря-

громадян¹³⁹ і зацікавлена зовсім іншими, вельми далекими від гуманітарних, проблемами, — ця обставина не могла не позначитися на результатах. *Голодомор* у виконанні держави не об'єднав суспільство. Так само він не дав очікуваних результатів і на міжнародній арені.

Голодомор та міжнародна політика

Перша спроба інтернаціоналізації проблеми голоду 1932–1933 років припадає на середину 1930-х років, коли політичні та громадські організації української еміграції та західноукраїнських земель, окремі діячі і організації Заходу намагалися привернути увагу світу до того, що відбувається в Україні та організувати допомогу голодуючим¹⁴⁰. Як вже згадувалося, ці спроби було заблоковано урядовими структурами СРСР, які не визнавали самого факту голоду, державами, не зацікавленими у погіршенні стосунків з Радянським Союзом, та радянофілами з числа громадських, політичних діячів й інтелектуалів Заходу.

«Другий раунд» спроб надати проблемі голоду 1932–1933 років міжнародного розголосу припадає на другу половину 1980-х років. Його перебіг і результати відомі: інтенсивні зусилля української діаспори Північної Америки, злагоджені контрзаходи радянських ідеологічних структур та спецслужб назовні, замовчування всередині

ли, ніж не довіряли» — 33 %. Головам районних державних адміністрацій — відповідно 52 % і 36 % (дані Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка). Див.: Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інституцій www.niss.gov.ua/Monitor/april08/6.htm Сайт відвідано 24 лютого 2009 р.

¹³⁹ На жаль, досліджень щодо ставлення громадян до «політики історії» президента В. Ющенка немає. Можна припустити, що в загальному населення позитивно сприймає ідею вшанування жертв трагедії 1932–1933 років, проте бюрократичні надміри, фальшивий пафос офіціозу і політиків, надміри доволі примітивної і естетично образливої пропаганди зазвичай викликають ефект відторгнення.

¹⁴⁰ Ця тема висвітлювалася в уже згадуваній доповіді Конгресові США та в деяких наукових розвідках. Серед найновіших видань варто згадати працю українського дослідника Я. Папуги. Наративна частина, побудована на опрацюванні об'ємного масиву архівних джерел, є ґрунтовним описом подій і фактів. Інтерпретаційна частина не дає нічого нового — вона цілком вкладається в рамки канонічної версії Голодомору. Див.: Папуга Я. Західна Україна і голодомор 1932–1933 років. Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. — Львів, 2008.

ні країни, початок публічних і наукових дискусій на Заході та експорт цих дискусій в «материкову» Україну. Проблема стала відомою «широкій громадськості» і перетворилася на предмет дослідження авторитетних науковців Заходу. Саме з-поза меж СРСР тема у вигляді готових інтерпретаційних форм і пояснювальних схем перейшла кордон, стала предметом наукових і суспільних дебатів, складовою політико-ідеологічних практик всередині країни.

Третій етап припадає на 1990-ті — початок 2000-х років. Всередині цього проміжку можна виділити приблизно три мало пов'язаних між собою епізоди: досить мляву спробу інтернаціоналізувати проблему на початку 1990-х, зокрема в 60-ту річницю трагедії (1993); більш активну спробу вивести питання на рівень міжнародних організацій та інститутів влади окремих країн світу (ООН, Сенат і Конгрес США) на початку 2000-х (70-та річниця); і, нарешті, наймасштабнішу і найголоснішу міжнародну кампанію 2007–2008 років, коли її очолив особисто президент України В. Ющенко, використовуючи як потенціал держави (Міністерство закордонних справ, Служба безпеки України, архівні інститути, державні адміністрації), так і можливості найпотужніших організацій української діаспори (Світовий конгрес українців). Суттєва відмінність третього етапу — наявність потужного агента просування теми на міжнародному рівні — держави, зокрема її голови, президента В. Ющенка. На відміну від попередніх спроб, проблема актуалізувалася з опертям на факт наявності держави, яка в особі відповідних інституцій могла не просто репрезентувати офіційну версію історії знищення голодом мільйонів селян, а й лобіювати визнання трагедії міжнародною спільнотою. Саме в цей період визнання *Голодомору* світом з особливим наголосом на визнання його актом геноциду перетворився на один з головних пріоритетів міжнародної політики української держави поряд із євроатлантичною інтеграцією.

Звернемося до хронології подій.

Перша спроба інтернаціоналізації питання про голод 1932–1933 років силами держави, яка припала на 60-ту річницю голоду

1932–1933 років, особливих успіхів не принесла. Українська дипломатія переживала період становлення, перед нею стояли набагато загальніші питання — не так визнання голоду 1932–1933 років, як визнання України як такої. Ідея перетворити трагедію 1932–1933 років на щось подібне до *Голокосту* як своєрідного національного маркеру ще не дійшла до свідомості можновладців, а внутрішня політична та соціально-економічна ситуація виключала можливість будь-яких серйозних зусиль у галузі політики пам'яті як всередині країни, так і назовні. Президент Л. Кравчук в указі від 19 лютого 1993 р. дав доручення Міністерству закордонних справ України і Комісії України у справах ЮНЕСКО звернутися до ЮНЕСКО «з пропозицією про внесення 60-х роковин голодомору в Україні до **Календаря річниць видатних людей та історичних подій у галузі освіти, науки, культури і комунікацій**» (Підкреслено мною. — Г. К.). Тоді ж у списку заходів щодо вшанування 60-ї річниці голоду 1932–1933 рр., складеному Асоціацією дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні, пропонувалося створення тимчасової слідчої комісії, «яка на підставі документів, що є в науковому обігу, змогла б кваліфікувати голодомор як злочин перед українським народом, акт прямого геноциду, що підірвав його генофонд, призвів до духовної руїни. Справу передати до Міжнародного суду в Гаазі»¹⁴¹. Пропозиція не знайшла підтримки у влади.

У 1993 р. на річницю трагедії заявами, де голод 1932–1933 років називався геноцидом, відгукнулися парламент Естонії та сенат Австралії. Скоріш за все, певну роль в цьому відіграли українські громади цих країн. Сполучені Штати, де ще не так давно було опубліковано доповідь комісії Конгресу, ніяк не відреагували на річницю — їхні дипломатичні зусилля в цей час спрямовувалися передусім на витиснення з території України ядерної зброї та на забезпечення стабільності в регіоні в світлі загострення відносин між Україною та Росією через проблему Чорноморського флоту.

¹⁴¹ Пропозиції щодо вшанування 60-х роковин голодомору в Україні (Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні) // Документ без дати. Архів автора. — С. 1.

Значно більший сплеск інтересу до голоду 1932–1933 років спостерігався на наступну — 70-ту річницю трагедії, у 2003 р. Українське вище керівництво, передусім президент Л. Кучма та його прибічники в парламенті, звернулися до теми голоду 1932–1933 років як до засобу посилення міжнародного престижу України і покращення власного іміджу всередині країни. Фактично саме цього року було зроблено першу потужну спробу добитися визнання голоду 1932–1933 років актом геноциду на міжнародному рівні й саме тоді для цього було підключено дипломатичні канали. У червні 2003 року сенат Канади спеціальною резолюцією закликав уряд своєї країни визнати *Голодомор* актом геноциду. У жовтні 2003 р. сенат Австралії ухвалив спеціальну резолюцію, в якій події 1932–1933 років названо одним з найжахливіших проявів геноциду. Цього ж місяця Сенат Конгресу США оприлюднив резолюцію стосовно «геноцидного Голоду в Україні». Подібну резолюцію ухвалила і Палата представників: у преамбулі слово «геноцид» вживалося, у резолютивній частині його не було¹⁴². У листопаді цього ж року до своїх американських колег долучилися угорські парламентарі, які засудили геноцид «групи народів» у 1932–1933 роках та висловили співчуття рідним і близьким жертв голоду.

Утім найбільш резонансним у 2003 р. стало звернення до проблеми голоду 1932–1933 років Організації Об'єднаних Націй. Доручення урядові України «порушити у встановленому порядку питання перед Організацією Об'єднаних Націй про визнання голодомору 1932–1933 років геноцидом Українського народу» містилося в рекомендаціях парламентських слухань від 6 березня 2003 р.¹⁴³ Попри зусилля українських дипломатів добитися ухвалення окремого рішення (ре-

¹⁴² United States House of Representatives Washington, D. C., Tuesday, October 21, 2003, RES. 356 «Expressing the sense of the House of Representatives regarding the man-made famine that occurred in Ukraine in 1932–1933; 108th CONGRESS, 1st Session, S. RES. 202 A resolution expressing the sense of the Senate regarding the genocidal Ukraine Famine of 1932–33 (28.07.2003)

Цікавим можна вважати і той факт, що 2003 року, трохи раніше, у травні, у доповіді судового комітету Конгресу США, присвяченій 15-ій річниці ратифікації США Конвенції ООН 1948 р. та проєкті відповідної резолюції в переліку найвідоміших актів геноциду голод 1932–1933 років не згадувався.

¹⁴³ Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років // www.zakon.rada.gov.ua Сайт відвідано 28 серпня 2007 р.

золюції) про голод 1932–1933 років в Україні, вдалося дійти згоди лише щодо спільної заяви — статус цього документа був незрівнянно нижчий, хоча взагалі-то й оприлюднення останньої можна було вважати серйозним успіхом — варто зазначити, що в тексті заяви містився термін *Голодомор*. Заяву було надіслано до Комітету з прав людини ООН 7 листопада 2003 р. Вона не містила слова «геноцид», проте вперше в міжнародному документі такого рівня пролунало слово «голодомор»¹⁴⁴. За твердженнями українських політиків, головним противником вживання терміну «геноцид» у тексті заяви і головним ініціатором пониження статусу документу була російська сторона. Тим не менше, заяву підписали чи оголосили про приєднання до неї 36 держав-членів ООН, в тому числі Росія (згодом кількість держав, що приєдналися до цього документу, зростає до 64).

У 2004 р. був оприлюднений офіційний документ Святого Престолу «Компендіум соціальної доктрини Церкви». У ньому згадується про геноцид українців, який мав місце у ХХ ст. — очевидно йшлося не лише про голод 1932–1933 років, а й про репресії.

У 2005 р. розпочався новий етап інтернаціоналізації *Голодомору*, пов'язаний з безпрецедентно інтенсивними зусиллями президента України В. Ющенка і безпосередньо підлеглих йому структур, зокрема Міністерства закордонних справ України, у здобутті міжнародного визнання *Голодомору* саме як геноциду. Наголос на необхідності саме такої кваліфікації трагедії можна пояснити багатьма причинами — від бажання добитися особливого міжнародного статусу для України до знов-таки безпрецедентного впливу української діаспори на президента В. Ющенка¹⁴⁵. Початок кампанії припадає на початок

¹⁴⁴ Joint statement by the delegations of Azerbaijan, Bangladesh, Belarus, Benin, Bosnia and Herzegovina, Canada, Egypt, Georgia, Guatemala, Jamaica, Kazakhstan, Mongolia, Nauru, Pakistan, Qatar, the Republic of Moldova, the Russian Federation, Saudi Arabia, the Sudan, the Syrian Arab Republic, Tajikistan, Timor-Leste, Ukraine, the United Arab Emirates and the United States of America on the seventieth anniversary of the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine (Holodomor). United Nations General Assembly. Fifty-eighth session. Third Committee. Agenda item 117 (b)

Human rights questions: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms. Doc. A/C.3/58/9 // Архів автора.

¹⁴⁵ Про цей вплив говорить багато: і те, що міжнародні акції здійснювалися під очевидним впливом і за активної співучасті Світового конгресу українців (СКУ), і відчутна присутність пред-

президентського терміну В. Ющенко — як згадувалося раніше, вже інаугураційна промова містила згадку про «голодомори» — спочатку на це ніхто не звернув уваги, очевидно вважаючи це стандартною ритуальною практикою. Проте і в перших, найбільш розрекламованих офіційних міжнародних виступах першої половини 2005 р. президент В. Ющенко, який на той час сприймався Заходом чи не як месія демократії в пострадянському просторі, знову звернувся до теми, що було доволі симптоматичною ознакою. Дві перших найважливіших «програмових» промови — в Європарламенті (23 лютого 2005 року) та на спільному засіданні двох палат у Конгресі США (6 квітня 2005 року) — містили в першому разі поточну згадку про «голодомори», в другому — просторіший фрагмент про *Голодомор*.

У жовтні 2006 р. в «Указі про відзначення у 2006 р. Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» президент наказав Міністерству закордонних справ «активізувати роботу щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства»¹⁴⁶ — раніше це питання в подібних указах не акцентувалося.

У березні 2007 р. президент створив під своїм персональним головуванням «Координаційну раду з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». До цього органу увійшли виконуючий обов'язки міністра закордонних справ В. Огризко, якому судилося очолити дипломатичну кампанію з міжнарод-

ставників українських діаспорних організацій у створених президентом тимчасових органах з підготовки 75-ї річниці голоду 1932–1933 років, і офіційний та неофіційний рівень спілкування в Україні. Наприклад, на червневій нараді 2008 р. в Кіровограді, яка тривала 5 днів, представники СКУ спілкувалися з президентом, головою СБУ, головою Ради національної безпеки і оборони, міністрами освіти, культури, молоді і спорту, закордонних справ, першими особами секретаріату президента.

Звернемо увагу на те, що в першому об'їзникові Міжнародного координаційного комітету СКУ (МКК СКУ) в розділі, пов'язаному із завданнями МКК, першим пунктом позначено: «Навколо питання Голодомору політизувати та українізувати суспільство в діаспорі та в Україні» (підкреслено мною. – Г. К.) Див.: Міжнародний координаційний комітет для планування відзначення 75-ліття Голодомору в Україні 1932–33 рр. Об'їзник 2007–1. — С. 3. http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Komitet_Holodomor/Newsletters/Newsletter_1.pdf

¹⁴⁶ <http://zakon.rada.gov.ua> Сайт відвідано 27 серпня 2007 р.

ного визнання *Голодомору*, представник України в комісії ООН з прав людини В. Василенко, чотири представники Світового конгресу Українців, один з них — громадянин Австралії С. Романів очолив Міжнародний комітет Голодомору, створений СКУ¹⁴⁷, який став головним організатором і координатором зусиль української діаспори з інтернаціоналізації *Голодомору*, інший — громадянин США М. Вільямс був координатором комітету СКУ з питань інформаційної підтримки кампанії та організації виставок.

Уже на першому засіданні Координаційної ради В. Ющенко заявив, говорячи про міжнародний аспект її діяльності, що «...нашою метою я бачу світове визнання Голодомору геноцидом. Передусім йдеться про схвалення відповідних резолюцій або рішень ООН, Європейського Парламенту, Європейського Союзу, ОБСЄ»¹⁴⁸. 28 березня 2007 р. в указі «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» В. Ющенко зажадав «здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою, зокрема Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та Європейським Парламентом, Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу»¹⁴⁹. У серпні 2007 р. заступник міністра закордонних справ України В. Огризко надіслав керівникам закордонних дипломатичних установ України листа, в якому пропонувалося координувати дії цих установ з Міжнародним координаційним комітетом (МКК) СКУ в проведенні міжнародної пі-ар і лобістської кампанії з відзначення 75-ї річниці *Голодомору*. Пропонувалося підтримувати для цього робочі контакти з представниками МКК СКУ та залучати на постійній основі українські громади країн перебування¹⁵⁰. В МЗС було створено спеціальну робочу групу з організа-

¹⁴⁷ Про діяльність Міжнародного Координаційного Комітету СКУ можна дізнатися з його обіжників: http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Komitet_ua.html

¹⁴⁸ *Курінна Л.* Україна пам'ятає, світ визнає. Про Голодомор 1932–1933 рр. має знати кожен // Закон&Бізнес. — 2007. — 24–30 березня.

¹⁴⁹ <http://zakon.rada.gov.ua> Сайт вивідано 27 серпня 2007 р.

¹⁵⁰ Міністерство закордонних справ України. Керівникам закордонних дипломатичних установ України. Лист № 200/21/100-1769 від 4 вересня 2007 р. // Архів автора.

ції заходів щодо міжнародного визнання *Голодомору*. Зрозуміло, що до співпраці з діаспорою долучився і секретаріат президента — МКК СКУ підтримував постійний зв'язок із заступником голови секретаріату президента І. Васюником. Тоді ж до команди приєднався «Фонд 3000», створений дружиною президента Катериною Ющенко.

Якими були результати зусиль з інтернаціоналізації *Голодомору*?

24 листопада 2005 р., на офіційну річницю трагедії відреагував Сейм Литви: трагедію 1932–1933 років було названо ретельно спланованим геноцидом українського народу. 20 грудня цього ж року подібну резолюцію ухвалив парламент Грузії.

У березні 2006 р. Сенат вищого законодавчого органу Польщі ухвалив окрему постанову про річницю Великого Голоду в Україні і висловив солідарність із зусиллями України щодо визнання його актом геноциду. 4 грудня цього ж року польським сеймом було ухвалено окремий документ, в якому засуджувався тоталітарний режим, відповідальний за *Голодомор* — геноцид.

29 вересня 2006 р. Конгрес США ухвалив спеціальну резолюцію про виділення уряду України ділянки землі у м. Вашингтон під будову пам'ятника жертвам голоду-геноциду 1932–33 років.

21 червня 2007 р. резолюцію з нагоди 75-ї річниці *Голодомору* в Україні ухвалив Конгрес Республіки Перу. Парламент країни висловив солідарність з українським народом, визначив цю трагедію як акт геноциду. 25 жовтня 2007 р. Сенат Національного конгресу Республіки Парагвай ухвалив декларацію «Про засудження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як акту геноциду українського народу та солідарність з його жертвами. 30 жовтня 2007 р. Національний Конгрес Республіки Еквадор ухвалив резолюцію, якою визнав Голодомор в Україні 1932–1933 рр. актом геноциду. 10 грудня 2007 р. Палата Представників Конгресу Республіки Колумбія приєдналася до еквадорських колег, визнавши *Голодомор* в Україні актом геноциду українського народу.

Цього ж року на річницю голоду 1932–1933 років відгукнулися вищі законодавчі органи Аргентини, Чилі, Іспанії, Чехії, Словаччини. В їхніх резолюціях, постановах, зверненнях висловлювалася солідар-

ність із зусиллями України щодо міжнародного визнання голоду 1932–1933 років (вживався і термін *Голодомор*), але слово «геноцид» оминалося.

У травні 2008 р. обидві палати парламенту Канади ухвалили закон (білл), яким визначався День пам'яті жертв *Голодомору*, а сам голод кваліфікувався як акт геноциду. Цього ж року напередодні відзначення 75-ї річниці голоду 1932–1933 років Палата представників австралійського парламенту ухвалила заяву, яка засуджувала *Голодомор* як акт геноциду українського народу — таким чином законодавці Австралії зрівнялися в кількості офіційних заяв і рішень щодо теми зі своїми українськими колегами.

2007–2008 рр. можна вважати періодом «поміrkованих успіхів» української дипломатії в здобутті визнання *Голодомору* і на рівні міжнародних організацій. З одного боку, всі основні міжнародні організації (крім ООН) ухвалили відповідні резолюції, з іншого — завдання добитися потрібних президентові формулювань про геноцид — не було виконано.

1 листопада 2007 р. 34-та сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО, до складу якої входять 193 країни, одноголосно прийняла Резолюцію про «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні». Оскільки попередні зусилля української делегації, спрямовані на те, щоб внести в резолюцію термін «геноцид», не мали успіху, перший варіант резолюції цього слова не містив¹⁵¹, в ньому йшлося винятково про Великий Голод (Голодомор) в Україні. Подальші дискусії, зокрема і за участі російської делегації, призвели до розширення тексту. Хоча резолюція і називалася «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні», тобто адресувалася конкретно одній країні, в ній також висловлювалося співчуття жертвам голоду в Росії, Казахстані та інших частинах колишнього СРСР. Текст резолюції починався так: «Пам'ятаючи Великий Голод (Голодомор), який забрав невинні життя мільйонів українців у 1932–1933 років, рівнозначно віддаючи шану па-

¹⁵¹ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Item 14.3 of provisional agenda. 34 C/50, 8 October, 2007. Remembrance of victims of the Great Famine (Holodomor) in Ukraine // Архів автора.

м'яті (в оригінальному тексті — *equally commemorating*. — Г. К.) мільйонам росіян, казахів і представників інших національностей, що померли від голоду в 1932–1933 роках у Поволжі, на Північному Кавказі, Казахстані і в інших частинах Радянського Союзу...»¹⁵² Цікаво, що хоча представники Російської Федерації входили до робочої групи, що готувала фінальний текст резолюції, їхньої країни не було в списку 45 країн, які підтримали цей документ. Варто згадати і про те, що на цій самій конференції було ухвалено рішення про участь ЮНЕСКО в реалізації спеціальної програми ООН щодо поширення знань про *Голокост* через освіту та про боротьбу з будь-якими формами заперечення *Голокосту*.¹⁵³

24 листопада 2007 р. на сесії Балтійської Асамблеї прийнято Заяву «Про пам'ять жертв геноциду та політичних репресій в Україні в 1932–33 роках». 30 листопада цього ж року на засіданні Ради Міністрів ОБСЄ у Мадриді з ініціативи України була оприлюднена спільна заява «Про 75-ту річницю Голодомору 1932–1933 років в Україні».

Ще на початку листопада 2007 р. голова групи Європейської народної партії та Європейських демократів (EPP-ED) у Європарламенті Й. Даул заявив, що він від імені своєї групи порушить перед Європарламентом питання про визнання *Голодомору* «актом геноциду проти українського народу»¹⁵⁴ (скоріш за все, основними лобістами виступили парламентарі — члени групи з країн Балтії, бо Україна не є членом Європарламенту) — парламентар згадав цифру у 10 млн загиблих і заявив про те, що вже 26 держав визнали *Голодомор* геноцидом. На цю ініціативу досить швидко відгукнувся президент Європарламенту Г.-Г. Пьоттерінг. 21 листопада, напередодні Дня пам'я-

¹⁵² United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Report of the PRX Commission. — 26 October. — 2007. — P. 47.

¹⁵³ Нагадаємо, що спеціальною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 1 листопада 2005 р. було встановлено Міжнародний день шанування пам'яті жертв *Голокосту* (27 січня) та засуджено будь-які форми заперечення *Голокосту*.

¹⁵⁴ 1932/1933 famine in Ukraine: EPP-ED Group asks the Council to recognise the Holodomor as a genocide against the Ukrainian people // president.epp.ed.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=183&Itemid=14 Сайт відвідано 14 листопада 2007 р.

ті він виголосив спеціальну заяву, в якій назвав *Голодомор* одним з найжахливіших злочинів проти людяності (*crime against humanity*)¹⁵⁵. Авторіві невідомі перипетії подальшого обговорення цього питання в Європарламенті. 23 жовтня 2008 р. в дискусіях було поставлено крапку: у резолюції Європарламенту «Про річницю Голодомору, штучного голоду в Україні 1932–1933 років» *Голодомор* було кваліфіковано як «злочин проти людяності». При цьому текст резолюції містить посилання на закон України 2006 р. (з кваліфікацією голоду 1932–1933 рр. як геноциду) та на Конвенцію ООН 1948 р. Український юрист, який взявся проаналізувати зміст резолюції, твердить, що цей документ є результатом компромісу: «У такому вигляді резолюція хороша для всіх. У загальноісторичному плані вона підтверджує зв'язок між злочином геноциду та злочином проти людяності, а також залежність прийняття рішень від конкретних політико-правових обставин. Опоненти визнання Голодомору геноцидом не знаходять у ній такої кваліфікації. Прибічники ж такого підходу бачать у резолюції посилання на геноцид і також отримують аргументи для тлумачення її у своїх інтересах»¹⁵⁶.

У квітні 2008 р. під час підготовки Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ПА ОБСЄ) українською стороною було запропоновано під час асамблеї ухвалити документ, який вшановував би пам'ять про *Голодомор* та кваліфікував би його як геноцид¹⁵⁷. Проти такої кваліфікації виступили представники Російської Федерації. У травні підготовча комісія ухвалила компромісну редакцію заяви ПА ОБСЄ. В результаті у серпні 2008 р. було ухвалено резолюцію, в якій висловлювалися співчуття трагедії українців у 1932–1933 роках та підтримка зусиллям України щодо по-

¹⁵⁵ <http://www.europarl.europa.eu/president/defaulten.htm> Сайт відвідано 22 листопада 2007 р. На даний момент тексту заяви на сайті немає.

¹⁵⁶ Кулеба Д. То що ж сказав Європарламент у резолюції про Голодомор 1932–1933 років в Україні? // Дзеркало тижня. — 2008. — 8–14 листопада.

¹⁵⁷ *Більше як за півроку до цього президент України В. Ющенко звернувся до президента ПА ОБСЄ Г. Леннмаркера з проханням посприяти у визнанні цієї організації Голодомору актом геноциду.* Див.: Goran Lennmarker «In the political history of Ukraine there was enough involvement from outside» // <http://www.oscepa.org> Сайт відвідано 29 вересня 2008 р.

ширення відомостей про голод. ПА ОБСЄ закликала парламенти країн світу вжити заходів до визнання *Голодомору*. Одне з російсько-мовних Інтернет-видань відгукнулося на цю резолюцію так: «Проіграли Голодомор?»¹⁵⁸.

У 2007–2008 рр. було витрачено чимало зусиль і для «просування» питання про *Голодомор* на рівні Організації Об'єднаних Націй. У травні 2007 р. постійний представник України при ООН Ю. Сергєєв, виступаючи на неформальних тематичних дебатах 61-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, закликав ООН відгукнутися на 75-ту річницю Великого Голоду (Голодомору) 1932–1933 років, зокрема, ухваленням «відповідного документу». Бажаний статус документу він не згадав, але зауважив, що Україна не звинувачує жодну країну, йдеться про звинувачення тоталітарного режиму¹⁵⁹. У жовтні 2007 р. представник МЗС України в ООН П. Доценко повідомив, що Україна добиватиметься визнання голоду 1932–1933 років геноцидом проти українського народу¹⁶⁰. Цей намір було приурочено до 60-ї річниці Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду 1948 р. і 75-й річниці голоду 1932–1933 років. Український дипломат вкотре повторив стандартних набір тверджень про кількість жертв (7–10 млн) та про наміри сталінського режиму. Заява про наміри України викликала бурхливу суперечку між дипломатичними відомствами України і Росії (див. нижче). У липні 2008 р. українська делегація запропонувала внести у порядок денний 63-ї сесії генеральної Асамблеї ООН питання про *Голодомор*, однак через протидію російської делегації остаточне рішення було відкладено. 22 вересня українська делегація зняла це питання з порядку денного «з огляду на те, що це питання розглядається на інших світових форумах»¹⁶¹, а за твердженням ро-

¹⁵⁸ Проіграли Голодомор? // www.for-ua.com Сайт відвідано 5 вересня 2008 р.

¹⁵⁹ Remarks by the Permanent Representative of Ukraine, H. E. Mr. Yuriy Sergeyev at the third informal thematic debate of the 61 UNGA session on *Civilization and the Challenge for Peace. Obstacles and opportunities (10–11 May 2007)* // Архів автора.

¹⁶⁰ Україна просить ООН визнати Голодомор геноцидом // www.pravda.com.ua Сайт відвідано 19 жовтня 2007 р.

¹⁶¹ МЗС глибоко обурився, що Росія зневажливо посміялася з їх доброти // www.pravda.com.ua Сайт відвідано 25 вересня 2008 р.

сійської сторони — через повну відсутність підтримки з боку інших делегацій. Тим часом В. Ющенко заявив, що коло прихильників варіанту резолюції, яка влаштувала б Україну, є ширшим, ніж коло опонентів.

24 вересня, виступаючи на загальних дебатах 63-ї сесії В. Ющенко в кінці промови, загалом присвяченій загостренню загальної політичної ситуації в світі, згадав про голод 1932–1933 років, зауваживши, що «він мав характер геноциду» (і знову виголосивши цифру в 10 млн жертв), але згадав й інші постраждалі народи і закликав ООН вшанувати «кожну національну трагедію»¹⁶².

У грудні 2008 р. чергова спроба української делегації внести питання про голод 1932–1933 років в порядок денний Генеральної Асамблеї ООН знов була невдалою — і знов через протидію російських дипломатів¹⁶³.

Загалом «російський вектор» як у творенні канонічної версії *Голодомору*, так і в намаганнях інтернаціоналізувати її впродовж 1990-х відігравав дуже важливу роль. Саме з середини першого десятиліття 2000-х цей чинник перетворюється на одну з найбільш дражливих проблем українсько-російських відносин. У цей час спостерігалося і загальне погіршення українсько-російських відносин (активізація «товарних воєн», загострення проблеми Криму, Севастополя і Чорноморського флоту, проблема ціни на газ тощо), пов'язане зі змінами у зовнішньополітичному курсі двох держав: українська зовнішня політика за часів президентства В. Ющенка набула виразнішої прозахідної орієнтації, активізувалися зусилля з наближення до членства в НАТО і Євросоюзі, російське вище керівництво тим часом перейшло до значно агресивніших дій щодо відновлення економічного і політичного домінування на теренах колишнього СРСР. «Політика історії» перетворилася на надзвичайно конфліктну сферу

¹⁶² Промова Президента України Віктора Ющенка на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної асамблеї ООН // www.president.gov.ua Сайт відвідано 25 вересня 2008 р.

¹⁶³ UN again refuses to include Ukraine famine in session agenda // www.en.rian.ru Сайт відвідано 4 січня 2009 р.

відносин між двома державами¹⁶⁴ — цікаво, що саме всередині цих держав і саме в цей час вище керівництво почало активно втручати-ся в переписування історії і давати історикам «цінні вказівки». І якщо в Україні йшлося про активізацію процесу «націоналізації» історії та радикального перегляду радянського періоду в контексті цієї «націоналізації», то в Росії — про відновлення картини імперської і державницької величі, включно з радянським періодом, що не могло не призвести до гострого конфлікту в оцінках минулого передусім на політичному рівні.

Розбудова «імперсько-радянського» нарративу як частини офіційної політики історії та засобу побудови нової державницької ідеології в нинішній Росії є важливим засобом ідеологічної легітимації системи влади, яка склалася на початку 2000-х років. Імперсько-радянська версія російської історії є також дуже важливим підґрунтям забезпечення уявної чи реальної морально-політичної єдності країни, яка реально чи потенційно є чи може бути об'єктом відцентрових тенденцій в межах федерації (в цьому разі будь-який позитивний приклад успішної націоналізації історії у сусідів є викликом). Зовнішньополітичні ескапади вищого російського керівництва щодо «історичної політики» є її реакцією на ініціативи деяких лідерів посткомуністичних країн (зокрема Польщі і країн Балтії) в Європарламенті щодо «нового Нюрнбергу» по відношенню до сталінського режиму: особливе роздратування викликають намагання поставити в один ряд Гітлера і Сталіна, нацистський режим і сталінізм. Оскільки Сталін та його епоха є важливою частиною державницького міфу про «Велику

¹⁶⁴ Зазначимо, що російське вище керівництво увійшло в конфлікт щодо «правильного» бачення минулого не лише з Україною. Варто пригадати і суперечки з Польщею (передусім щодо Катині), і сумнозвісний скандал з переносом пам'ятника радянським солдатам у Таллінні, і ескапади російського МЗС щодо перегляду історії в Литві і Латвії. Сучасні конфлікти щодо минулого — виразна ознака ХХ ст., яка переходить і в нове тисячоліття. До списку зон «історичних конфліктів» варто долучити Вірменію і Азербайджан, Узбекистан і Таджикистан, Грузію і Росію, Північний Кавказ, Японію, обидві Кореї і Китай, Індію і Пакистан, навіть стабільні країни Старого світу, Бельгію та Іспанію (і ціми прикладами список не вичерпується). Повсюдно конфлікти з приводу минулого безпосередньо пов'язані з поточними політичними завданнями, повсюдно вони загострюють міжнародні відносини.

Перемогу» та «Велику Вітчизняну війну», такі спроби сприймаються як зазіхання на фундаментальні цінності.

Нарешті, «імперсько-радянський» наратив досить чітко збігається з масовими настроями в російському суспільстві, яке досить явно переживає гостру ностальгію за історичною величчю і роллю світової держави. За таких умов глорифікація історичного досвіду СРСР та відповідне негативне ставлення до тих, хто нібито зазіхає на «велику героїчну історію» з боку вищих державних чинників виглядає цілком природною реакцією, яка підсилюється особистими смаками і культурним рівнем тих, хто висловлюється з цього приводу¹⁶⁵. Варто пам'ятати і пор те, що «війна за минуле» між Росією і Україною була складовою ширшого конфлікту, пов'язаного з намаганнями українського керівництва вийти з під геополітичного впливу Росії.

У цьому контексті зусилля українських дипломатичних та вищих державних чинників, спрямовані на інтернаціоналізацію *Голодомору*,

¹⁶⁵ У лютому 2004 р. В. Путін, виступаючи перед журналістами і громадськими діями під час виборчої президентської кампанії назвав розпад Радянського Союзу «загальнонаціональною трагедією величезного масштабу». У квітні 2005 р., виступаючи з посланням до Державної Думи Росії, В. Путін назвав розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою століття». Цю ж думку він висловив, даючи інтерв'ю з приводу 15-ї річниці Біловезької угоди. Зрозуміло, що кожна з цих заяв робилася в конкретному політичному контексті, однак послідовність позицій є симптоматичною і дає підстави використовувати її для розуміння позиції російського вищого керівництва як стосовно радянської спадщини, так і стосовно ставлення до її негативних аспектів.

Зауважимо також, що впродовж 1990-х не припинялися ламентції і скарги як радянсько-ностальгічної частини російського суспільства (переважно ветеранів), так і деяких політичних сил (на зразок Ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновського) щодо «неправильного» висвітлення радянського періоду істориками, зокрема в російських шкільних підручниках. Остаточний перелом стався 2003 р., коли після безпосереднього втручання В. Путіна, який формально виступив проти перетворення шкільних підручників з історії на місце нової політичної та ідеологічної боротьби, та вказівок прем'єра М. Касьянова щодо «правильного» розуміння історії «неправильні» підручники було вилучено зі шкіл, їх заступили ті, де радянський період подавався у необхідному владі контексті, принаймні без засудження злочинів держави проти власних громадян.

Найсвіжіша подія, яка вкладається в контекст сучасної державної історичної політики Росії — створення у травні 2009 р. при президенті Росії Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. Назва і склад комісії (до неї «за узгодженням» зараховано лише двох діючих професійних істориків та одного історика-публіциста, решта — представники державної бюрократії та силових структур) промовляють самі за себе. Указ президента Д. Медведєва та положення про комісію див. на офіційному сайті президента Росії: www.document.kremlin.ru/doc.asp?ID=52421&PSC=1&PT=1&Page=1 Сайт відвідано 4 червня 2009 р.

передусім пов'язані з визнанням голоду 1932–1933 років геноцидом, тобто найтяжчим міжнародним злочином, вчиненим радянською державою проти власного населення, сприймалися і сприймаються вищим російським керівництвом як ідеологічний і політичний виклик.

Разом з цими внутрішніми чинниками варто згадати і зовнішні. Сучасне російське керівництво з його ностальгією за СРСР (яку поділяє і значна частина населення) сприймає зусилля українських можновладців з інтернаціоналізації *Голодомору* як геноциду як намагання, по-перше, здобути особливий міжнародний статус (нація, що особливо постраждала в часи СРСР) і як спробу протиставитися «спільному історичному досвідові», по-друге, як крок щодо подальшого відокремлення від Росії, виходу з-під її політичних і культурних впливів, по-третє, як антиросійську акцію, спрямовану на дискредитацію Росії як спадкоємця СРСР. Ця остання обставина є особливо дражливою з огляду на те, що з початку 2000-х спостерігалися інтенсивні дії російського вищого керівництва, спрямовані з одного боку, на відновлення іміджу Росії як одного зі світових лідерів, з іншого — на творення її позитивного образу в очах Заходу.

Особливе роздратування російських урядовців і політиків усіх рівнів (яке поділяє переважна більшість громадських діячів і науковців) викликали і викликають заяви українських політиків (переважно «націонал-демократичного» і правого спрямування) щодо особливої провини Росії перед Україною із закликами про необхідність вибачитися перед Україною, а в деяких випадках — і про необхідність вимагати від Росії матеріальної компенсації за кривди, заподіяні Радянським Союзом¹⁶⁶. Надзвичайно дражливим чинником є справ-

¹⁶⁶ Наведемо найвиразніші приклади такої риторики. Виступаючи на парламентських слуханнях щодо вшанування пам'яті жертв голоду 1932–1933 років, відомий український поет з покоління «шістдесятників», член фракції «Наша Україна» І. Драч сказав таке: «І коли казати впритул про те все, про що найстрашнішу подію минулого століття, яка переломила хребет українській нації, що вона й досі не може зіп'ястися на ноги, то передовсім треба говорити про одну державу — Росію. Вона весь час посилала сюди хвилі, від Петрового Меншикова до того самого Муравйова, який розстрілював наших студентів під Крутами і розстрілював будинок Грушевського. Коли ми цього всього не зрозуміємо і будемо приховувати, і загортати все це у папірці, то ми нічого не зрозуміємо. І ми повинні знати, що цей 349-й рік Росії в Україні, а не перший, — це роковини голодомору 1932–1933 років (Оплески).

жня наявність етнічно негативних стереотипів, антиросійських мотивів не лише у висловлюваннях політиків, а й в дослідженнях, які претендують на науковий статус, в шкільних підручниках і навчальних посібниках, у різного роду візуальних презентаціях *Голодомору*¹⁶⁷.

Оскільки такі заяви лунали і лунають передусім з лав прихильників президента В. Ющенка, їхній зміст охоче приписують йому самому. Попри очевидну особисту обтяженість проблемою *Голодомору*, В. Ющенко, принаймні будучи президентом, особисто не давав під-

І елементарно зрозуміло, що держава, яка починає відкриття року своєї культури тут, передовсім повинна скласти якість вибачення, покаяння за те все, що сталося протягом століть, адже саме такі були стосунки між українцями і росіянами. І осьього покаяння ми не почули. На жаль, ми не почули його і десять років тому від президента Єльцина, хоч там всі намагання були різними шляхами зробити все, щоб Єльцин якийсь такий варіант покаяння перед Україною склав. Цього всього не було. Не зробив цього, звичайно, і Путін, який налаштований більш войовничо і більш шовіністично, ніж його попередник. І це ми повинні розуміти. Коли ми цього всього не зрозуміємо, то про які нормальні стосунки між Росією і Україною можна говорити, шановні мої друзі? (Оплески). Див.: Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років (Стенографічний звіт).

Депутат Верховної Ради України Я. Кендзьор, колишній учасник дисидентського руху 1960–70-х років, співавтор одного з законопроектів про криміналізацію заперечення Голодомору як геноциду, член президентської фракції в парламенті у серпні 2008 р. висловлювався так: «Українська влада наполягає на тому, щоб правонаступник Радянського Союзу, Російська Федерація, несла моральну і матеріальну відповідальність за цей страшний акт людського мору. Нашого сусіда треба навчати цивілізованим відносинам» // Проіграли Голодомор? // www.for-ua.com. Сайт відвідано 5 серпня 2008 р.

¹⁶⁷ *Наведемо декілька прикладів, деякі з них зазвичай використовуються російськими опонентами Голодомору як геноциду як засоби «багаторазового використання». У публікації другої половини 1990-х — початку 2000-х можна знайти наприклад, такі публікації: А. Куліш. Книга пам'яті українців: Україна 1932–1933 рр. Короткий перелік злочинів московського імперіалізму в Русі-Україні. — Харків, 1996. В одному з науково-популярних видань (наклад 3000 примірників) вказується (без посилань на узагальнюючі фактичні дані), що серед пролетарів, «направлених в українські села за хлібом», більшість склали етнічні росіяни, що для «проведення насильницької колективізації, розкуркулення, реквізиції продовольства в Україні у період голодомору застосовувались військові підрозділи та інші силові структури, до складу яких входили переважно етнічні росіяни». Див.: Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 / П. П. Панченко, М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. — К., 2003. — С. 48. У коментарях до фотоекспозиції, яка поміщена на стіні Михайлівського Золотоверхого собору, біля якого стоїть пам'ятний знак жертвам голодомору, міститься прямі нагадування про те, що спустілі у результаті голоду 1932–1933 рр. українські села заповнювались переселенцями з Росії (принягідно зауважимо, що тогочасна політика переселення в села, постраждали від голоду, не мала етнічної спрямованості й застосовувалася в усіх регіонах СРСР). Нарешті документально-публіцистичний фільм «Голодомор. Україна ХХ ст. Технологія геноциду» (2005), який використовується у навчальному процесі в середніх загальноосвітніх школах, містить чимало висловлювань, контекст яких справді може формувати ксенофобський антиросійський сентимент.*

став для таких звинувачень. Навпаки, він неодноразово у виступах і публічних заявах підкреслював, що ані він, ані Україна як держава не висувають претензій до Росії. 24 листопада 2006 р. В. Ющенко в інтерв'ю російським засобам масової інформації прямо заявив, що Україна не звинувачує Росію в голоді 1932–1933 років. «Не йдеться про адресне засудження, — сказав він, — оскільки держави і режиму, який став причиною цієї трагедії, на сьогодні не існує. Український і російський народи є жертвою цієї трагедії»¹⁶⁸. 8 липня 2008 р. під час візиту до Австрії В. Ющенко на прес-конференції знову наголосив на тому, що Україна не звинувачує Росію в трагедії 1932–1933 років¹⁶⁹. Виступаючи на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 24 вересня 2008 р., він заявив, що прагнення України вшанувати пам'ять жертв голоду 1932–1933 років «не спрямоване проти жодного народу чи держави»¹⁷⁰.

Утім подібно до того, як радикальні апологети *Голодомору* ладні помічати лише ті факти і події, які вписуються в їхнє бачення, їхні не менш радикальні опоненти з неменшим завзяттям вдаються до методу вибіркового читання. Журналіст одного з наймасовіших видань Росії, «Комсомольської правди», в усій кампанії щодо відзначення 75-ї річниці голоду 1932–1933 років побачив лише намагання «помаранчевих» посварити росіян з українцями (проте тут він був неоригінальний — ця теза є найулюбленішою в російських борців проти *Голодомору*). Риторика в стилі найпримітивніших контрпропагандистських тирад часів «застою» 1970–80-х підсумовується в такий спосіб з багатозначними натяками на інші проблеми російсько-українських взаємин: «Нинішні спроби Ющенка звинуватити Москву в „організації голодомору“ насправді більше схожі на намагання нацькувати свій народ, та й світову спільноту, на Росію. А якщо справа не

¹⁶⁸ В. Ющенко Страны, виновной в голодоморе, не существует. Див.: РБК. Главные новости // <http://pda.top.rbc.ru/daythemes/2006/11/24/20061124205658.shtml> Сайт відвідано 2 грудня 2008 року

¹⁶⁹ Ющенко не считает Россию виновной в Голодоморе // <http://for-ua.com/ukraine/2008/07/08/150200.html> Сайт відвідано 7 серпня 2008 р.

¹⁷⁰ Промова Президента України Віктора Ющенка на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної асамблеї ООН // www.president.gov.ua Сайт відвідано 26 вересня 2008 р.

вдасться — то й отримати від Москви багатомільярдну компенсацію за схемою: якщо не газ поцупимо, то хоча б грошенят злупимо»¹⁷¹.

Варто зауважити, що хоча сам В. Ющенко ніколи публічно не висловлювався в спосіб, який йому приписується журналістами, що працюють за канонами жовтої преси, він також ніколи публічно не коментував і не засуджував згаданих вище заяв представників власної політичної сили та її союзників. Фактично виникає ситуація «двоголосся», яку неважко розцінити як подвійний стандарт, особливо за умов жорсткого ідеологічного протистояння, яке вийшло на міжнародний рівень¹⁷².

У 2007–2008 роках розгорнулася справжня дипломатична війна між Україною і Росією з приводу визнання *Голодомору* актом геноциду¹⁷³ на рівні міжнародних організацій. Українське Міністерство за-

¹⁷¹ Харитонов М. Ющенко опять требует от России расплаты за «голодомор» // Комсомольская правда. — 2008. — 14 мая. В такому само стилі коментувалися й інші дії українського президента. Наприклад, інформація про його законопроект щодо криміналізації заперечення Голодомору і Голокосту як актів геноциду, який так і не був схвалений українським парламентом, подавався у такий спосіб: «Ющенко узаконил голодомор» // Известия. — 2007. — 24 июля.

¹⁷² У цьому сенсі цікавою є реакція оточення В. Ющенка на одне місце в інтерв'ю голови СБУ В. Наливайченка російській «Независимой газете» 15 червня 2009 р., де він зауважив так: «Що стосується третьої сторони — Росії чи якоїсь іншої держави — про жодні претензії з нашого боку не йдеться. Злочин було вчинено на території України, виконавців та організаторів буде офіційно встановлено слідчими діями, але за розсекреченими документами відомо, що це представники української влади, української Компартії та існуючих на той час на території України каральних органів» Див.: Івченко Т. ФСБ покинет Крым раньше, чем Черноморский флот // Независимая газета. — 2009. — 15 июня. Представник України в комітеті ООН з прав людини В. Василенко прокоментував це в такий спосіб, що українське керівництво було лише виконавцем наказів із Москви, відповідальність лежить на «сталінському режимі», і якщо Путін і Медведєв ототожнюють себе з ним — це «їхня проблема». Див.: Kocicki P., Serwetnyk T. Spyt o wielkiy giyd // www.gr.pl/artukul/321092.html Сайт відвідано 28 червня 2009 р. Коментарі в російській пресі, зрозуміло, зводилися переважно до одного — «в голодоморі винні самі українці»...

¹⁷³ Зовнішньополітичні суперечки супроводжувалися внутрішньополітичною кампанією. На початку квітня 2008 р. нижня палата Державної Думи РФ виступила з заявою, в якій, з одного боку, засуджувалася зневага радянського режиму до життя людей, з іншого — йшлося про те, що не існує доказів того, що голод 1932–1933 років був актом геноциду проти українців. Див.: Russian lawmakers reject Ukraine's view on Stalin-era famine // www.en.rian.ru/world/20080402/102830217.html Цікаво, що одночасно в російській пресі та на Інтернет-сайтах було поширено коротку статтю Александра Солженицина «Поссорить родные народы?» (Известия, 2008, 2 апреля), в якій зусилля українського вищого керівництва з визнання Голодомору геноцидом було названо «провокаторским вскриком», який зародився «у затхлих шовіністичних умах, злобно налаштованих проти «москалів» і «піднісая у вищі державні кола нинішньої України». Російським телебаченням пройшов фільм А. Денісова

кордонних справ послідовно і вперто добивалося ухвалення відповідних резолюцій як на рівні окремих країн, так і на рівні міжнародних організацій. Російське зовнішньополітичне відомство не менш послідовно і вперто блокувало ці зусилля. Як результат, упродовж 2007–2008 рр., про це вже згадувалося, українській дипломатії вдалося здобути визнання *Голодомору* геноцидом на рівні вищих законодавчих органів 14 країн, але жодна міжнародна організація на це не наважилася — значною мірою через протидію Росії.

У цій дипломатичній війні, морально-етичний зміст якої не піддається розумінню, на особливу увагу заслуговує обопільна риторика, яка радикалізувалася від заяви до заяви, при чому українська сторона мусила відповідати на закиди російської, яка була значно проактивнішою. 2007 р. ознаменувався обміном вкрай гострими заявами, сповненими звинувачень з обох боків, які супроводжувалися подіями явно провокаційного характеру. 17 листопада 2007 р. група хуліганів з «Євразійського союзу молоді»¹⁷⁴ влаштувала акт вандалізму на виставці, присвяченій голоду 1932–1933 рр. в Українському домі на Арбаті в Москві. МЗС України виступило з заявою з приводу інциденту, на що 19 листопада 2007 р. департамент преси і пропаганди російського МЗС відповів власним «коментарем», в якому трансліював всі стандартні закиди на адресу української влади щодо інтернаціоналізації *Голодомору*. «Проголошення трагічних подій тих років „актом геноциду“ щодо українського народу є одностороннім спотворенням історії на догоду сучасним кон'юнктурно-політичним

«Голодомор — 33. Невъученные уроки», в якому головний акцент було зроблено на антиросійському змісті міфології Голодомору (який насправді присутній, передусім в контексті — і тут автори фільму вправно підібрали факти, щоправда, зовсім «не помітивши» тієї частини українського суспільства, яка критично ставиться до крайнощів цієї міфології). На одному з найбільш популярних суспільно-політичних ток-шоу «К барьеру» відбулася дискусія (20.11.2008) між російським публіцистом Н. Сванідзе та українським політологом В. Карасєвим, зрежисована у спосіб, що виставляє українського співрозмовника, який відстоював офіційний погляд Києва на Голодомор, в децю кумедному світлі. Фактично всі російські медіа відверто боронили офіційну позицію вищого російського керівництва щодо кваліфікації голоду 1932–1933 рр. як загальносоюзної трагедії з особливим наголосом на тому, що намагання офіційного Києва відстоювати українську, «геноцидну» версію трагедії є аморальними і такими, що «сіють розбрат між братніми народами».

¹⁷⁴ Члени цієї організації «уславилися» іншою провокацією, вчинивши акт наруги над державним гербом України на Говерлі в Карпатах.

настановам», — йшлося у документі. «Подібні ініціативи, — стверджувалося там, — ображають пам'ять інших національностей, що загинули під час голоду 1932–1933 років у колишньому СРСР. Тема голоду дедалі більше стає предметом політичних спекуляцій певних політичних кіл „на Україні“¹⁷⁵. У відповідь заступник міністра закордонних справ України В. Огризко заявив, що ці заяви не відповідають дійсності і свідчать про елементарне незнання історії російською стороною¹⁷⁶.

У березні 2008 р. постійний представник Росії при відділенні ООН в Женеві В. Лощинін закликав ООН не порушувати питання про визнання *Голодомору* геноцидом. «Історична правда, — заявив він, — полягає в іншому. Жертвами трагічних подій тих років стали мільйони людей різних національностей колишнього Радянського Союзу — росіян, українців, казахів, татар, башкир», — заявив Лощинін. Він також закликав опонентів «не займатися політичними спекуляціями на теми, пов'язані зі спільним, іноді трагічним, історичним минулим і не використовувати для цього довільне тлумачення норм міжнародного права»¹⁷⁷. 19 вересня 2008 р. на засіданні генерального комітету ООН з прав людини російський представник заявив, що «спроба української сторони узурпувати спільні для багатьох народів СРСР трагічні сторінки історії тих років є некоректною, а з моральної точки зору — шкідливою»¹⁷⁸.

У результаті спроби української сторони внести пункт про *Голодомор* у порядок денний 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН було припинено самою українською делегацією. Російське МЗС оприлюднило заяву, тон якої був досить зловтішним. Зокрема, йшлося про те, що проект резолюції «Пам'ять про Голодомор 1932–1933 років

¹⁷⁵ МИД РФ: Признание Голодомора геноцидом является искажением истории // www.newsru.ua Сайт відвідано 20 листопада 2007 р.

¹⁷⁶ МИД України: полеміка по поводу Голодомора с РФ абсолютно нетактична // Там само.

¹⁷⁷ Россия призвала ООН не считать Голодомор геноцидом // www.lenta.com.ua Сайт відвідано 10 березня 2008 р.

¹⁷⁸ Москва вважає «шкідливими» спроби України говорити про Голодомор // www.pravda.com.ua Сайт відвідано 20 вересня 2008 р.

в Україні» було знято українською делегацією через брак підтримки з боку інших країн. МЗС Росії підкреслило, що вважає цей крок єдино вірним, і вкотре вдалося до формулювань, які були задалекими від зваженої дипломатичної мови: «МЗС Росії знову підкреслює, — йшлося в заяві, — що спроби керівництва України закріпити на міжнародному рівні трактування подій 1932–1933 років на території колишнього СРСР як геноциду українського народу носять політизований характер і спрямовані на сіяння розбрату між братерськими народами Росії і України. Вважаємо блюзнірством політичні спекуляції Києва на пам'яті мільйонів жертв трагедії, що спіткала народи колишнього Радянського Союзу»¹⁷⁹.

Найпопулярніше в Україні Інтернет-видання «Українська правда» подала такий заголовок до статті про заяву МЗС Росії щодо відкликання делегацією України проекту резолюції про Голодомор в Раді з прав людини ООН: «Росія святкує провал ідеї по Голодомору в ООН»¹⁸⁰. Політичний оглядач агенції «РИА Новості», коментуючи наступну, також невдалу, спробу добитися хоча б колективної заяви Асамблеї щодо голоду 1932–1933 років, написав: «з відчаю українські представники в ООН почали збирати підписи хоча б під декларацією з цього питання, але і тут програли Москві з рахунком 160 : 30»¹⁸¹ — спортивна термінологія зраджує не лише загальну атмосферу нездорового азарту з обох боків, а й, мабуть, глибоку моральну анестезію «гравців». Речники українського МЗС спочатку взагалі утримувалися від коментарів, але невдовзі виступили з заявою, в якому вислови російської сторони характеризувалися як знуцання з намагань України вшанувати пам'ять жертв великої трагедії. «Україна, — йшлося в заяві МЗС, — закликає керівників та провідних політиків Російської Федерації припинити практику цинічного заперечення історичної

¹⁷⁹ Цит. за: Росія святкує провал ідеї України по Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua Сайт відвідано 25 вересня 2008 р.

¹⁸⁰ www.pravda.com.ua Сайт відвідано 26 вересня 2008 р.

¹⁸¹ Романов П. Страсти по голодомору // www.rian.ru/society/20081219/157635179.html Сайт відвідано 20 грудня 2008 р. *Зауважимо, що «спортивна» термінологія — це цитування слів постійного представника РФ при ООН В. Чуркіна. Це слова професійного дипломата.*

правди про Голодомор, спроб виправдання та обілювання злочинів сталінізму»¹⁸². У жовтні 2008 р., коли чергова спроба української делегації добитися включення питання про *Голодомор* в порядок денний Генеральної Асамблеї ООН була вчергове заблокована російською делегацією, МЗС України виступив зі значно жорсткішою заявою. «Російська Федерація, — йшлося у ній, — використовуючи важелі впливу постійного члена радбезу ООН, шляхом відвертого тиску і шантажу намагається позбавити державу-члена ООН права поставити важливе для неї питання на порядок денний ООН — найбільш представницької всесвітньої організації... Такі дії суперечать букві і духу статуту ООН, а також правилам процедури Генеральної Асамблеї. Неконструктивна позиція Російської Федерації йде всупереч підходам світової спільноти в оцінках природи Голодомору»¹⁸³.

Російська делегація не обмежилася діями з блокування резолюції про *Голодомор*, а й вдалася до активніших контрдій. За її пропозицією в листопаді 2008 р. Генеральна Асамблея 122 голосами ухвалила проєкт резолюції, що спрямовувалася на «подолання расизму, расової дискримінації, ксенофобії і подібних форм нетерпимості»¹⁸⁴. Резолюція спрямовувалася проти прославлення «нацизму та його союзників» — насправді йшлося про національні військові формування, які брали участь у Другій світовій війні на боці нацистської Німеччини. Резолюція спрямовувалася проти дій урядів Естонії та Латвії, які дозволили проведення щорічних парадів ветеранів Латвійського легіону та естонської дивізії Ваффен-СС, і не в останню чергу — проти дій України (тривав російсько-український скандал з приводу вшанування Р. Шухевича і С. Бандери українською владою). Проти резолюції проголосували США, утрималися 54 делегації, зокрема всі

¹⁸² Росія святкує провал ідеї України по Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua Сайт відвідано 26 вересня 2008 р.

¹⁸³ МЗС звинувачує Росію у перешкоджанні розгляду Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua/news/2008/10/24/83412.htm Сайт відвідано 25 жовтня 2008 р.

¹⁸⁴ UN adopts Russian proposed anti-Nazi resolution // <http://www.globalresearch.ca> Сайт відвідано 20 листопада 2008 р.

країни Євросоюзу (включно з країнами Балтії), Україна, Молдова і Грузія.

Апофеозом українсько-російського протистояння у справі інтернаціоналізації *Голодомору* можна вважати відмову російського президента Д. Медведєва відвідати офіційні урочистості з нагоди 75-ї річниці голоду 1932–1933 років у Києві. Цьому актові було надано характер показової політичної акції. Російський президент не просто відмовився, а й оприлюднив «послання» до президента В. Ющенка. Текст цього документу можна вважати своєрідним компендіумом усіх стандартних мантр російського МЗС щодо загальносоюзного характеру трагедії та відповідної чи то жорсткої, чи то скандальної риторики з уживанням висловів на зразок «цинічні та аморальні» й вказівками на те, що позиція вищого українського керівництва сіє розбрат між братніми народами. Цікавими місцями «послання» можна вважати згадування спроб України увійти в «підготовчий клас НАТО» разом з її спробами інтернаціоналізації *Голодомору* та доволі кумедні намагання Д. Медведєва навчити В. Ющенка «справжній» історії¹⁸⁵ — в цьому сенсі президенти обох країн (чи, скоріше, їхні радники) продемонстрували конгруентний рівень освіченості в історичних проблемах.

Можна сказати, що в 2007–2008 рр. *Голодомор* (як і політика історії взагалі), разом з такими питаннями як євроатлантична інтеграція, зовнішня політика Росії на пострадянському просторі й газові контракти, перетворився на одну з найбільш конфліктних проблем в російсько-українських відносинах.

Варто зазначити, що російське вище політичне керівництво знайшло підтримку своїм діям щодо блокування інтернаціоналізації *Голодомору-геноциду* не лише всередині власного суспільства, а й поза його межами. Зокрема, під час кампанії за міжнародне визнання *Голодомору* актом геноциду (на 2008 рік парламенти 14 країн ухвалили різного роду документи, де містився термін «геноцид» стосовно голоду в Україні) дуже стриманої позиції дотримувалися найпотуж-

¹⁸⁵ Послание Президенту Украины В. А. Ющенко // <http://www.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml#> Сайт відвідано 20 листопада 2008 р.

ніші країни Європи. Спроба добитися відповідної резолюції у Франції закінчилася невдачею. У Великій Британії намагання представників української діаспори добитися від державних установ і в парламенті якихось виразних формулювань щодо геноциду наразилися на ввічливу, але досить жорстку відмову. Німеччина фактично проігнорувала всі непевні аванси української дипломатії щодо цього питання. Не було єдності і серед країн посткомуністичного ареалу. У Словаччині проект декларації про визнання голоду 1932–1933 років геноцидом не пройшов через парламент. Не відгукнулися на заклик В. Ющенка до парламентів світу Болгарія і Румунія.

Вельми показовою можна вважати позицію Ізраїлю і реакцію на неї українського керівництва. Для останнього принципово важливим було добитися визнання *Голодомору* геноцидом саме Ізраїлем як країною, приклад якої він значною мірою наслідував у своїх намаганнях перетворити *Голодомор* на міжнародний символ¹⁸⁶. Серед питань підготовки візиту на найвищому рівні до Ізраїлю порушувалося й питання про *Голодомор*, зокрема і про визнання його актом геноциду. З ізраїльського боку не відчувалося ентузіазму щодо необхідності обговорювати це питання через його явну «незручність» в контексті відносин з іншими країнами, зокрема з Росією. Ентузіазму не викликали і стандартні заяви В. Ющенка про кількість жертв *Голодомору* в 7–10 млн, яка перевищувала кількість жертв *Голокосту* — в цьому прочитувалося своєрідне «змагання жертв».

Попри все це 14 листопада 2007 р., виступаючи в ізраїльському кнесеті, В. Ющенко закликав Ізраїль визнати *Голодомор* актом геноциду¹⁸⁷. Ізраїльська сторона відповіла на цю ініціативу українського

¹⁸⁶ Брак інформації дозволяє обмежитися лише припущеннями. Якщо президента В. Ющенка не було поінформовано про марність таких намагань (а вона була очевидною), то виникає питання або щодо професійності української дипломатії, або про ситуацію в МЗС на зразок «накази не обговорюються» і відповідно — якість вітчизняної дипломатії. Якщо ж президент знав про нереальність таких очікувань і все ж таки зробив відповідну спробу — виникає питання про якість президента як політика. Якщо перша особа в державі свідомо наражається на заздальгідь очевидну відмову — коментарі зайві.

¹⁸⁷ Ющенко закликав Ізраїль визнати Голодомор актом геноциду // www.unian.net Сайт відвідано 18 листопада 2007 р.

президента виразною мовчанкою¹⁸⁸. Згодом позицію Ізраїлю досить чітко висловила посол цієї держави в Україні З. Калай-Латман¹⁸⁹. «Ізраїль, — сказала посол, — визнає актом геноциду те, що визнано міжнародним правом. А саме: геноцидом вважається знищення за етнічною приналежністю. Таким, зокрема, був Голокост. Ізраїль не може визнати Голодомор актом етнічного геноциду. Водночас він вважає Голодомор найбільшою трагедією українського народу. Ця позиція була не раз висловлена вашому керівництву на найвищому рівні. Позиція Ізраїлю полягає також у тому, що наша країна підтримує ті резолюції міжнародних організацій, наприклад ЮНЕСКО, в яких йдеться, що, по-перше, трагедія Голодомору не повинна повторитися, по-друге, вона має вивчатися в усьому світі»¹⁹⁰.

Цю позицію так само відкритим текстом підтримав заступник директора департаменту зі стосунків з Росією, країнами СНД та Східної Європи ізраїльського МЗС П. Авізі в інтерв'ю російській інформаційній агенції ІТАР-ТАСС. «Ми визнаємо „голодомор“ як трагедію, але в жодному разі не можемо назвати її геноцидом. Ми визнаємо це як трагедію, в якій постраждали народи Росії, Молдови, України та інших країн¹⁹¹, і ми приймаємо російське формулювання»¹⁹². Останнє речення було вельми симптоматичним — російський чинник в міжнародних дискусіях про голод 1932–1933 років був набагато важли-

¹⁸⁸ *Візит відкладався декілька разів. Політика історії у виконанні В. Юценка була однією з причин досить настороженого ставлення ізраїльського політикуму до нього. Особливе роздратування викликали дії голови держави щодо вшанування ОУН-УПА та провідників українського націоналістичного руху, які мають в Ізраїлі стійку репутацію співучасників екстермінацій євреїв під час Другої світової війни. Візит відбувався того ж року, коли головнокомандуючого УПА Р. Шухевича було посмертно вшановано званням Героя України.*

¹⁸⁹ *Кравченко В. Калай-Латман Зіна: Ізраїль не може визнати Голодомор актом етнічного геноциду // Дзеркало тижня. — 2008. — 27 вересня — 3 жовтня. Досить промовиста деталь: інтерв'ю з послом Ізраїлю було присвячено питанням зовнішньої політики Ізраїлю. Голоду 1932–1933 рр. стосувалося лише одне запитання, однак редакція поставила відповідь на це запитання у заголовок статті.*

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ *Перелік засвідчує рівень обізнаності ізраїльського дипломата з проблемою, на жаль, досить характерний для тих, хто береться озвучувати такі заяви.*

¹⁹² *ITAR-TASS. Israel does not regard famine in 30s genocide of Ukrainians // <http://www.itar-tass.com/eng.mht> Сайт відвідано 30 січня 2009 р.*

вішим для Ізраїлю за український. Офіційні особи України не стали коментувати позицію Ізраїлю...

Для того щоб зрозуміти складність завдання інтернаціоналізації *Голодомору* в хитросплетіннях світової політики, варто звернутися до історії визнання подібних трагедій, наприклад, як того ж самого *Голокосту*, так і трагедії вірмен під час Першої світової війни. Шлях єврейської діаспори США та держави Ізраїль до міжнародного визнання *Голокосту* і створення того, що зараз називають «індустрією Голокосту»¹⁹³, охоплює майже півстоліття. На цьому шляху були і надзвичайно гострі дискусії і в суспільстві, і в середовищі професійних істориків, і дебати між політиками, і міжнародні суперечки, і неприйняття ідеології та міфології *Голокосту* в самому єврейському суспільстві. Дискусії щодо *Голокосту* тривають і далі — попри колосальну доказову і документальну базу, попри визнання *Голокосту* практично всім світом, попри викладання історії *Голокосту* у вищих навчальних закладах багатьох країн США та Європи, і навіть попри юридичне оформлення кримінального покарання за певні форми його заперечення в законодавстві декількох європейських країн. Варто пам'ятати, що міжнародне визнання *Голокосту* в 1970–1980-ті було результатом не лише потужного лобіювання з боку надзвичайно впливової єврейської спільноти США та держави Ізраїль, а й наслідком великої політичної гри найпотужніших гравців на світовій політичній арені.

У цьому сенсі не менш показовим може бути приклад з історією боротьби вірмен за міжнародне визнання актом геноциду депортацій і масових вбивств анатолійських вірмен в Османській імперії під час Першої світової війни. Попри те, що завдяки інтенсивним зусиллям вірменської діаспори 21 країна світу та ряд міжнародних організацій (Європарламент, Рада Європи) визнали ці події актом геноциду, а в

¹⁹³ Найвідоміший критичний огляд «індустрії Голокосту» — доволі скандальна праця американського дослідника Н. Фінкельштайна, яка, попри надзвичайно жорстку критику як з боку істориків, так і з боку політиків, отримала підтримку поважних дослідників Голокосту (Р. Хільберг) та інтелектуалів (Н. Чомскі), була перекладена 16 мовами. Книжка вийшла у видавництві «Версо», яке є трибуною сучасної лівої (неомарксистської) західної інтелігенції. Див. Finkelstein N. G. The Holocaust Industry. Reflections on Exploitations of Jewish Sufferings. — Verso, 2000.

деяких країнах (Франція) заперечення геноциду вірмен визнавали кримінальним злочином¹⁹⁴, попри те, що Міжнародна асоціація дослідників геноциду (яка об'єднує поважних науковців) також визнала цю трагедію геноцидом, питання залишається «відкритим». Туреччина не лише відмовляється визнавати ці події геноцидом, але й активно протидіє «інтернаціоналізації» проблеми.

У зв'язку з переговорами про перспективи членства Туреччини в Євросоюзі, у вересні 2006 р. депутати, члени комітету з міжнародних відносин Європарламенту, проголосували за висунення вимоги до Туреччини офіційно визнати нищення вірмен під час Першої світової війни геноцидом — саме в контексті євроінтеграції Туреччини. Проте загальні збори Європарламенту того ж місяця скасували цю вимогу — оскільки вона не мала жодного відношення до Копенгагенських критеріїв щодо членства в ЄС. У січні 2007 р. більше 200 членів Конгресу США підтримали резолюцію, яка закликала президента США засудити геноцид вірмен під час Першої світової війни¹⁹⁵. Резолюцію підтримала спікер палати представників Конгресу. Однак у жовтні цього ж року дебати та голосування за цією резолюцією було відкладено на невизначений час: Туреччина як член НАТО була важливим плацдармом для забезпечення військової операції США в Іраку...¹⁹⁶ В самій Туреччині звістка про розгляд цього питання викликала масові демонстрації¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Франція ще у 2001 р. офіційно визнала і засудила геноцид вірмен під час Першої світової війни. Цікаво, що згадане рішення Національних зборів Франції (жовтень 2006 р.) про криміналізацію заперечення геноциду вірмен було ухвалене саме в контексті гострої внутрішньополітичної боротьби напередодні виборів 2007 р. Саме тому воно викликало досить палку критику як частини інтелектуалів, так і значної частини політиків. Див. публічну дискусію 12 жовтня 2006 р.: Reconnaissance de genocide armenien. Suite de la discussion d'une proposition de loi // www.assemblee-nationale.fr/12/cst/2006-2007/20070012.asp Сайт відвідано 12 листопада 2008 р.

Верхня палата Національних зборів, Сенат, поставилася до рішення нижньої палати з великим застереженням і у 2008 р. фактично призупинила дію цього закону.

¹⁹⁵ Звістка про таке рішення викликала обурення в Туреччині — аж до демонстрацій. Див.: *Tavernise Sabrina, Arsu Sebnem*. A modern identity, but based on a painful past. Turkey confronts Armenian killings // *International Herald Tribune*. — October 13–15. — 2007. — P. 3.

¹⁹⁶ How Turkey Would Undermine Iraq // *Wall Street Journal*. — Saturday, October 20. — 2007.

¹⁹⁷ *Tavernise Sabrina, Arsu Sebnem*. A modern identity, but based on a painful past. Turkey confronts Armenian killings // *International Herald Tribune*. — October 13–15. — 2007. — P. 3.

Державний секретар США Кондоліза Райс відкрито застерегла конгресменів від голосування щодо цього «сенситивного питання», посилаючись на наявність «надзвичайно важливих стратегічних інтересів у Туреччині». «Це було щось, що справді можна назвати жахливими подіями, масовим вбивством, але це було в часи Османської імперії. Нинішні — це не Османи»¹⁹⁸. Неважко помітити, що гуманітарна проблема, яку доводиться розв'язувати в контексті поточної політики, стала розмінною монетою саме в політичних іграх — подібно до *Голодомору*.

Як бачимо, інтенсивна інтернаціоналізація *Голодомору* стала можливою лише тоді, коли за справу взялися найвищі державні чинники. В цьому процесі досить чітко виокремлюються дві складові: визнання голоду 1932–1933 рр. як факту історії та висловлення ставлення до цього факту і визнання *Голодомору* як геноциду українців. З першою складовою в українській владі особливих проблем не виникало — активна діяльність президента і дипломатів була в цьому сенсі успішною, вдалося навіть закарбувати термін *Голодомор* в міжнародних офіційних документах і до певної міри усталити його. Проте цей успіх потребує щонайменше одного коментарю. Справді, світова спільнота нарешті, нехай і з великим запізненням, дізналася про одну з найжахливіших трагедій минулого століття. Україна нарешті здобула заслужене співчуття. В цьому сенсі кампанія 2005–2008 років справді є безпрецедентним успіхом, принаймні з погляду кількісних результатів — законодавчі органи 14 країн світу відгукнулися на зусилля української дипломатії та діаспори — на фоні попередніх років ігнорування це вражає. Проте не можна не помітити красномовної мовчанки країн-«важковаговиків» європейської політики: Великої Британії, Франції (в цих двох країнах були невдалі спроби лобіювати відповідні заяви вищих державних чинників), Німеччини, Італії. Західна Європа відбулася резолюціями наднаціональних організацій.

¹⁹⁸ Rice urges US Congress to drop Armenia 'genocide' Bill //www.forbes.com Сайт відвідано 10 грудня 2008 р.

Так само не можна не помітити й зворотного ефекту: настирливе культивування власних страждань і намагання пояснити ними свої сьгоднішні проблеми, надмірна увага саме до страждань і піднесення себе до ролі жертви планетарного масштабу, призвело до дещо сумнівного результату. Доволі специфічна міжнародна репутація України (корупція, постійний безлад у владі й політична нестабільність, соціальні негаразди, нестабільна економіка, нервові стосунки з сусідами тощо) доповнилася не менш специфічним маркером найбільш упослідженої жертви, яка надмірно культивує цей статус. Такий образ жертви може викликати співчуття, але навряд чи сприятиме повазі. Міжнародному образу України вкрай бракує позитивних рис, і обрання *Голодомору* чи не найголовнішим і найважливішим історичним символом країни є доволі сумнівним здобутком¹⁹⁹.

Що ж до другої складової — визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом — результати є набагато суперечливішими. Незавжди помітити, що в багатьох випадках таке рішення ухвалювалося законодавчими органами країн чи окремих адміністративних одиниць в результаті лобістських зусиль місцевої української діаспори. В інших — вони були наслідком суто політичних міркувань і рішень, пов'язаних з питаннями поточної політики, як внутрішньої, так і зовнішньої. Гуманітарна складова цих рішень виглядає радше вигідним фоном, підсилюючим аргументом, аніж головним рушійним чинником. Провал зусиль української вищої влади і дипломатії щодо визнання *Голодомору* геноцидом на рівні міжнародних організацій, різке загострення відносин з Росією, викликане як агресивністю російської сторони, так і непрофесійністю української, можна віднести до очевидних мінусів кампанії 2005–2008 рр.

Можна досить впевнено твердити, що так само, як і у внутрішній політиці, на рівні міжнародному політика та ідеологія вичавили з проблеми визнання голоду 1932–1933 років її гуманітарну, моральну складову, мінімізували її. Трагічний пафос однієї з наймасштабніших гуманітарних катастроф століття було трансльовано

¹⁹⁹ На початку 1990-х, коли Україна була невідомою світові, достатньо було, перебуваючи десь на Заході, сказати «Чорнобиль», щоб ідентифікувати місце. Тепер такі шанси є у слова *Голодомор*.

в банальну, до нудоти примітивну, часом просто огидну риторику політиків, «вітчизняної» та міжнародної бюрократії. Обидві сторони, і та, що змагалася за міжнародне визнання голоду 1932–1933 років геноцидом, і та, що чинила цьому спротив, досягли найвищого рівня взаємного неприйняття і такого ступеня азарту, що сам предмет суперечки вже не мав для них самодостатнього значення. Самодостатнім став конфлікт, саме змагання.

Голодомор став-таки надбанням міжнародної спільноти — але спосіб розв’язання проблеми та попередні результати зусиль української держави залишають надто багато питань як щодо вибору теми, яка має стати чи не основним культурно-історичним маркером України на майбутнє, так і щодо способів та інтелектуальної якості репрезентації цієї теми.

... (The text in this section is extremely faint and largely illegible due to low contrast and noise. It appears to be a continuation of the author's analysis, possibly discussing the historical context, the role of international organizations, or the impact of the famine on Ukrainian identity and politics. Key words like "Holodomor", "genocide", and "international community" are faintly visible.)

Історики та політика

Історіографія: між історією та політикою. —
Історик і тема: С. В. Кульчицький

Головна тема цього розділу: взаємодія історіографії як сфери професійного історіописання, з ідеологією і політикою (як в широкому розумінні, так і в більш вузькому — як історичної політики), взаємодія у трикутнику «історик — політика — суспільство». Систематичний огляд історіографії голоду 1932–1933 років не є нашим завданням, хоча в розділі і йтиметься про академічні дискусії щодо найбільш суперечливих аспектів теми голоду 1932–1933 років. На прикладі *Голодомору* ми розглянемо проблеми взаємовпливів між історіографією і політикою — як політика впливає на істориків і як вони впливають на неї, як певна тема, належачи одночасно до сфери політичних інтересів і наукових досліджень, набуває такого суспільного статусу, що професійний історик має визначатися не так з науковими проблемами, як з питаннями ідеології та політичної орієнтації. *Голодомор* — яскравий приклад того, як науковці-творці певних ідеологем, вбраних у шати науковості, потрапляють під вплив створених ними ж ідеологічних конструкцій і потім повертають їх суспільству у вигляді «наукового знання» та «історичної правди». У розділі аналізується процес формування цих «науково-ідеологічних» конструкцій та поширення їх у суспільстві та державній історичній політиці. Загальна картина взаємодії професійної історіографії, ідеології та політики буде проілюстрована сторінкою з інтелектуальної біогра-

фії одного з провідних дослідників голоду 1932–1933 років — С. В. Кульчицького.

Історіографія: між історією і політикою

Ми вже згадували про те, що професійні історики (як українські, так і закордонні), які професійно займаються цією проблематикою, постійно дрейфують між двома взаємопов'язаними дискурсами — ідеологічним і науковим¹, причому слід зауважити, що перший вочевидь домінує над другим, особливо, коли дискусії відбуваються поза академічним колом. Варто обговорити цей аргумент докладніше.

Спочатку треба зауважити, що існує істотна відмінність між позиціонуванням українських істориків та їхніх закордонних колег (йдеться про західних дослідників). Останні увійшли в дискусію про голод 1932–1933 років на хвилі протистояння між «тоталітарною» і «ревізіоністською» школами у 1980-ті. Упродовж 1990-х відбулася «академізація» проблеми, однак ідеологічна мотивація періодично з'являється — як реакція на надмір політико-ідеологічних контекстів у працях українських колег, при цьому з використанням аргументів, які важко відрізнити від ідеологічної риторики. Українські історики в переважній більшості цілком свідомо виконують ідеологічне замовлення, яке вони ж самі значною мірою сформулювали. Для західних істориків проблема голоду 1932–1933 років є проблемою минулого. Для українських істориків, значною мірою завдяки їхнім власним зусиллям, це не та проблема, що залишилася позаду, це проблема, яка є актуальною і важливою сьогодні і зараз. Нарешті, професійна оптика українських істориків значною мірою визначається морально-етичним контекстом проблеми, який виникає не як персональний вибір історика, а як набір сентенцій накинутаий ззовні. Міркування про необхідність гідно вшанувати пам'ять загиблих завжди прямо чи опосередковано присутні в їхніх працях, а тиск «згори» змушує виконувати «держзамовлення». В певному сенсі український історик,

¹ Уданому разі проблема ідеологічної ангажованості (усвідомленої чи ні) не має самостійного значення — вона розглядається винятково в контексті взаємодії ідеології, історіографії та політики. Так само я не хочу вдаватися до моралізаторства з приводу етичної складової цієї проблеми.

який звертається до проблеми голоду 1932–1933 років, позбавлений персональної автономії (в колінгвудівському сенсі), автономії, яка дозволила б йому (їй) самостійно визначати дослідницьку стратегію. Може, це й парадоксально, але часто українські історики радо поступаються правом на цю автономію.

Дії українських істориків, відповідно, способи репрезентації теми визначаються, з одного боку, потребами ідеологічного ринку (націоналізація історії, політичне замовлення), з іншого — вони самі свого часу спричинилися до формування цих потреб, наслідуючи приклад літературно-мистецької інтелігенції і створюючи свого роду дослідницьку та публіцистичну кон'юнктуру на рубежі 1980–1990-х років. Тут можна простежити певну динаміку: якщо до кінця 1980-х рр. українські історики були переважно пасивними виконавцями ідеологічного і політичного замовлення (в тих випадках, коли їм взагалі дозволяли звертатися до теми), то на межі 1980–1990-х рр. вони значною мірою самі стали визначати його і в свою чергу впливати на кон'юнктуру ідеологічного ринку. Поєднання цих двох функцій — наукового забезпечення ідеологічних форм і ретрансляція цих форм в наукові конструкції — залишається однією з найбільш помітних рис сучасного стану української офіційної історіографії, особливо в тих її секторах, які безпосередньо пов'язані з реалізацією «історичної політики». На рубежі 1980–90-х українські історики взяли активну участь у формуванні офіційного дискурсу про голод 1932–1933 років і значною мірою вплинули на його пізнавальні та інтерпретаційні схеми, понятійний апарат, риторичку.

Спочатку українські історики брали участь у формуванні версії голоду 1932–1933 років, яка мала бути альтернативою тій, котру можна умовно окреслити як «версію Конквеста–Мейса». Цей період збігається з часом «перебудови» та ідеологічної лібералізації в СРСР (1986–1991). У цей час офіційна історіографія теми зводилася до ідеологічної дискредитації згаданої версії та побудови пояснювальних конструкцій в дусі «правильного» соціалізму і «неправильного» сталінізму. Важливою віхою став 1990 рік, коли дискредитація «версії Конквеста–Мейса» втратила ідеологічний сенс. Історики зосереди-

лися на віктимному аспекті в дослідженні та інтерпретації голоду 1932–1933 рр., який поєднувався зі звинувачувальною риторикою, спрямованою на пошук винуватців голоду назовні. Навіть більше, з цього року можна починати відлік панування «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, яка є основою «версії Конквеста–Мейса». Контекстуальним фоном цих процесів було витиснення радянського історичного «великого наративу» з інформаційного, освітнього та історіографічного простору та заміна його національним «мастер наративом». Зауважимо, що це забезпечувалося істориками, які сформувалися саме в рамках радянської історіографічної традиції і цього разу діяли під потужним інтелектуальним впливом емігрантської/діаспорної історіографії.

З початку 1990-х окреслюється другий період розробки теми українськими істориками. Тут простежується така динаміка у їхній взаємодії з офіційним дискурсом голоду 1932–1933 років: з одного боку, вони активно творять його і трансформують його в елемент національної міфології, з іншого — самі опиняються під його потужним впливом, що значно обмежило їхні можливості в сфері інтерпретацій та пошуків інших вимірів розуміння цього явища. 1990-ті — початок 2000-х — період творення дискурсу *Голодомору*. Історики не лише беруть участь в цьому процесі, надаючи дискурсові ознак наукової легітимності і транслуючи його в суспільство та державно-бюрократичні структури. Саме в цей час активізується згаданий зворотній зв'язок: образ голоду 1932–1933 років, створений спільними зусиллями істориків, політиків «національно-демократичного» табору та частини інтелігенції, трансльований в суспільство через засоби масової інформації, освітню систему і комеморації, активно впливає на свідомість істориків і фактично визначає їхню дослідницьку позицію та пояснювальну стратегію. Держава підтримує становлення цієї версії голоду 1932–1933 років, надаючи переважно символічну та ідеологічну підтримку. Матеріальну підтримку надає діаспора. Творячи канонічну версію *Голодомору*, історики не лише виконують важливу функцію творців національної міфології, вони напряму виконують замовлення державних установ і включаються в політичні дискусії.

Найвідоміший приклад — участь істориків у парламентських слуханнях, присвячених голоду 1932–1933 років (2003). Актуалізація теми й надалі досить тісно пов'язана з річницями трагедії та суспільним і державним замовленням. Зауважимо, що на цей час припадає й поява перших праць, присвячених критичному науковому аналізу *Голодомору*², виникають «паралельні» дослідницькі й пояснювальні стратегії, які не збігаються з дискурсом *Голодомору* (йдеться, зокрема, про В. Васильєва).

Третій період припадає на період президентства В. Ющенка. Участь професійних істориків у формуванні історичної політики сягає апогею. Вони беруть участь у підготовці офіційних рішень президента та уряду (практика, успадкована від радянських часів), у 2006–2008 рр. — мають безпосереднє відношення до розробки державної історичної політики як всередині країни, так і поза її межами. Професійні історики не лише готують історичні довідки про голод 1932–1933 років для державних установ, вони долучаються до законодавчих ініціатив (як експерти і носії «об'єктивного знання», «історичної істини») і виступають активними пропагандистами створеної за їхньої участі офіційної версії голоду 1932–1933 років. І цього разу в їхній аргументації на користь цієї версії з'являється апеляція до рішень законодавчих органів України та зарубіжних країн. На цей період припадають і перші спроби українських істориків поставити проблему голоду 1932–1933 років в контекст ширших (як інтелектуально, так і географічно) дискусій про природу тоталітаризму, геноциду, етнічних чисток³.

² *Здається, перший такий критичний огляд з'явився у 2004 р. Див.: Касьянов Г. Разрытая могила: голод 1932–1933 гг. в украинской историографии, политике и массовом сознании // Ab Imperio. — 2004. — № 3. Наявним на цей час історіографічним оглядам проблеми голоду 1932–1933 років явно бракувало рефлексії, вони мали переважно описовий характер. Прислним винятком можна вважати хіба що огляд В. Головка, хоча молодий дослідник не наважився на критику «старших товаришів», його історіографічний нарис містить елементи аналізу. Див.: Головка В. В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 108. З недавніх публікацій варто згадати статтю Л. Гриневич: The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development // The Harriman Review. — November 2008. — Vol. 16. — Number 2. — P. 10–20.*

³ *Тут варто згадати оглядову статтю А. Портнова: Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів // Україна модерна. — 2008. — № 13. — С. 82–114.*

Як вже згадувалося, основу для дискусій про голод 1932–1933 років було закладено в рамках ідеологічної і політичної риторики — як у США та Канаді на початку 1990-х, так і в СРСР в другій половині 1980-х. При цьому дискусії мали практичне політичне значення (частіше безпосереднє) фактично для всіх учасників.

Ця «інструменталізація» теми мала свою динаміку і внутрішню логіку. У першій половині 1980-х, коли власне тему було актуалізовано поза межами України (у той час Української РСР) в рамках поточної політики, зокрема й міжнародної, дискурсивні практики і стратегії спрямовувалися на доведення факту голоду і визначення його винуватців. У другій половині 1980-х, після того як дискусії пересунулися на територію Радянського Союзу та Української РСР, політико-ідеологічний інструменталізм залишався актуальним, ці дискусії стали частиною політичної боротьби — спочатку в контексті заповнення «білих плям» під гаслами повернення до «справжньої історії», згодом — в контексті антикомуністичної риторики та дискредитації радянської влади і «комуністичного режиму» і, зрештою, — панівним контекстом стало творення держави і нації та відповідне ідеологічне забезпечення на рівні творення офіційного історичного наративу. Дискурсивні практики, які усталилися в цей час, виконували щонайменше подвійну функцію: з одного боку, їхні носії ставали суб'єктами творення домінантного дискурсивного простору, який помітно, іноді навіть визначально впливав на формування політичних практик. Як вже згадувалося, тема голоду 1932–1933 років стала потужним аргументом в посиленні антикомуністичних і антирадянських настроїв і «суверенізації» свідомості політично активних груп українського суспільства.

З іншого боку, історики ставали об'єктом впливу ними ж створеного дискурсу, в їхній свідомості він стверджувався як єдино можливий, безальтернативний. Відхилення від нього сприймалися ними як аномалія (пізнавальна, моральна, політична) — і це стосувалося вже не лише «громадянської позиції», а й сфери професійної етики, коли історики цілком свідомо ігнорували певні базові професійні стандарти на угоду «суспільній доцільності». Це серйозно обмежу-

вало евристичні можливості теми і вкрай негативно позначалося на науковій якості досліджень, які перетворювалися на безкінечний фактографічний коментар невибагливого набору ідеологічних гасел.

Цікаво й те, що стандартні дискурсивні практики і стереотипні уявлення про голод 1932–1933 років, яким судилося перетворитися на домінуючі, стали предметом інтелектуального імпорту. Його механізм приблизно відомий: передрук окремих фрагментів праці Р. Конквеста українськими журналами (а згодом і видання всієї книги українською мовою), трансляція тих-таки фрагментів західними радіостанціями (зокрема українською службою «Радіо Свобода»). С. Кульчицький згадував, що на нього особливий вплив справили матеріали комісії Конгресу США (інтерв'ю свідків голоду), передані йому Дж. Мейсом у 1990 р. Цього ж року на початку вересня у Києві відбувся міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 років на Україні», на якому вчорашні «буржуазні фальсифікатори» вже виступали в ролі носіїв істини. На початку 1990-х колосальної популярності в Україні набув переклад популярного курсу історії України канадського професора О. Субтельного⁴ — в цій книзі подавалася саме та версія голоду 1932–1933 років, яку умовно можна назвати версією «Мейса–Конквеста».

Історія опанування теми голоду 1932–1933 років українськими істориками наприкінці 1980-х — початку 1990-х — це фактично процес досить швидкого переходу на рейки цієї версії. Фактично розробки, які претендували на звання наукових (і, власне, здійснювалися істориками-професіоналами), по-перше, велися від самого початку в готових інтерпретаційних рамках, імпортованих або з діаспори, або з праць згаданих дослідників «тоталітарної школи» — незалежно від того, приймалися ці рамки, чи відкидалися: навіть початкове заперечення «фальсифікаторів» здійснювалося саме в тому понятійному коридорі, який було визначено цими «фальсифікаторами» — до-

⁴ Авторитет цієї праці (загальний наклад трьох перевидань майже 1 млн примірників), яка по суті є навчальним посібником, розробленим на основі праць інших дослідників, був колосальним. Доходило до того, що на книгу О. Субтельного посилалися як на історичне джерело в наукових статтях.

статньо пригадати, що першочерговим об'єктом заперечення версії «Мейса—Конквеста» була теза про геноцид... По-друге, вони неодмінно були і залишаються тісно пов'язаними з ідеологічним замовленням, яке спочатку формулювалося як потреба заперечення певної ідеологічної інтерпретації, а потім — як потреба обґрунтування того, що раніше заперечувалося.

Перша цільова «мобілізація» українських істориків на розробку проблеми голоду 1932–1933 років, яка сталася 1986 р., була пов'язана із завданням спростувати «фальсифікації». Спростувати не вдалося, бо попри явну ідеологічну спрямованість інтерпретацій фактографічний ряд цих «фальсифікацій» був значною мірою коректним, а документи з архівів несподівано стали їх підтвердженням. Очевидно, саме тоді і сталося запозичення згаданих готових інтерпретаційних форм, які і досі домінують в професійній українській історіографії.

Історики на цей момент діяли в декількох іпостасях: просвітителів, пропагандистів, дослідників і виконавців ідеологічних настанов, при цьому дослідницькі завдання явно підпорядковувалися публіцистичним та ідеологічним. Зауважимо, що в цьому сенсі ситуація за двадцять років також не змінилася: переважна більшість українських істориків, які займаються проблемою, є ситуативними сумісниками і поєднують наукові розвідки з ідеологічною практикою і пропагандою.

Для того щоб з'ясувати, як і чому це сталося, варто звернутися до історії мандрів теми голоду 1932–1933 років між ідеологічним та науковим дискурсами.

Як вже зазначалося, перші академічні дослідження голоду 1932–1933 років було здійснено в рамках політико-ідеологічного замовлення провідних організацій української діаспори (передусім США і Канади). «Комісія Дж. Мейса» готувала свою доповідь під егідою вищого законодавчого органу США і під серйозним впливом українських членів комісії. Попри те що виконавчим директором проекту був науковець і звіт готувався за канонами наукового дослідження, ніхто не приховував політико-ідеологічної спрямованості роботи комісії.

Р. Конквест писав своє дослідження на замовлення однієї з найпотужніших громадських організацій української діаспори — ця обставина (разом із належністю дослідника до «тоталітарної школи») була одним з найпотужніших аргументів для критики і припущень щодо якості інтерпретацій. Інші наукові дослідження здійснювалися переважно істориками українського етнічного походження, і тут головний пафос зосереджувався на здобутті «історичної правди» — це не могло не викликати коментарів щодо «наукової чистоти» їхніх праць. Міжнародна комісія юристів, склад якої затверджувався представниками українських організацій, фактично мала завдання підсилити юридичними аргументами тезу про голод 1932–1933 років як про геноцид (з цим вона «не впоралася»).

Усе це давало підстави зовнішнім критикам ставити під сумнів науковий рівень і якість цих досліджень. Уже в середині 1980-х розпочалися дискусії між «ревізіоністами» та «апологетами» версії голоду 1932–1933 років, відтвореної в згаданих дослідженнях «на замовлення». Основним приводом до дискусії стали дві знакові події: вихід фільму «Жнива розпачу» (*Harvest of Despair*, 1983) та публікація книги Р. Конквеста⁵ «Жнива скорботи» (*Harvest of Sorrow*, 1986). І якщо фільм став легкою жертвою критиків за явну пропагандистську спрямованість і неакуратність авторів у поводженні з доказовою базою, то

⁵ Декілька слів про Роберта Конквеста. У 1937 р. 20-річний студент Оксфордського коледжу Магдалини Р. Конквест вступив у Комуністичну партію Великої Британії. Трохи більше ніж через десять років він працював у МЗС Великої Британії, у таємному інформаційно-дослідницькому департаменті (IRD), який спеціалізувався на поширенні антикомуністичних і антирадянських матеріалів, фактично використовуючи методи психологічної війни. Після 1956 р. Р. Конквест, віддаючи належне літературній діяльності, водночас дедалі більше спеціалізувався у галузі, яку на Заході називали «Кремлезнавством» (*Kremlinology*). Цікаво, що саме в такому амплуа він отримав дослідницьку стипендію ім. Сіднея і Беатрисі Уебб — авторів однієї з найвідоміших апологій сталінського режиму 1930-х. У 1968 р. він опублікував свою найзнаменитішу книгу «Великий терор», загальна кількість його книжок про радянський комунізм — 17. Зазвичай Р. Конквеста згадують як правоконсервативного діяча та публіциста. Журналісти стверджують, що під час прем'єрства М. Тетчер він деякий час був її спічрайтером. Один з біографічних нарисів про нього називається «Батіг і поет». Див.: Brown A. *Scourge and Poet* // *Guardian*. — 2003. — February 15. В середині 1990-х він брав участь у дискусіях про Голокост, виступаючи проти озгульного представлення українців як співчасників екстермінацій євреїв під час Другої світової війни. У 2005 р. Р. Конквест отримав Медаль свободи від президента Дж. Буша (молодшого). В Україні Р. Конквест вшанований Шевченківською премією (1993) та орденом Ярослава Мудрого V ступеня (2007).

книга Р. Конквеста стала набагато серйознішою заявою. Репутація автора, його літературний талант і масштаб книги не могли не викликати реакції найавторитетніших видань Заходу, причому вона вимагала більш підставової критики, ніж закиди в ідеологічній чи етнокультурній ангажованості. Можливо, книга й не мала б великого розголосу, але її публікація збіглася зі зростанням інтересу до радянської історії, викликаного політикою «перебудови і гласності» в СРСР, новою «відлигою» у відносинах між Заходом і СРСР. З одного боку, вона привертала увагу просто як культурне явище, як добре написаний історичний твір про країну, яка виявляла ознаки стрімких змін, з іншого — дратувала лібералів і лівих інтелектуалів Заходу, які вбачали в ній «відрижку холодної війни». Рецензії з'явилися у най-респектабельніших журналах і газетах, і досить швидко дискусія вийшла за рамки обговорення суто академічних деталей чи політичних контекстів — книга викликала культурний шок, і в будь-якому разі після її виходу проблему голоду 1932–1933 років вже не можна було ні ігнорувати, ні представляти як ідеологічну витівку української діаспори часів «холодної війни».

Дослідження Р. Конквеста не лише відтворювало вражаючу картину масштабного лиха, яке для західного читача було справді шоковим відкриттям, а й встановлювало досить чіткі інтерпретаційні рамки причин і наслідків голоду 1932–1933 років. Причинами голоду та колосальних людських втрат автор називав надмірні непосильні конфіскаційні хлібзаготівлі, відмову влади допомагати голодуючим, блокаду голодуючих територій в Україні. Р. Конквест доводив, що Україна найбільше потерпіла від голоду 1932–1933 років, втративши 5 млн населення, що тут було здійснено акт геноциду в рамках особливої національної політики Сталіна щодо України. Зрозуміло, цілком в дусі «тоталітарної школи» відповідальність покладалася на вище керівництво СРСР та УРСР і на комуністичну ідеологію.

Якщо йдеться про науковий контекст теми і зв'язок його з ідеологічною кон'юнктурою середини 1980-х, то дискусію довкола книги Р. Конквеста та її українські сюжети треба розглядати в контексті загальних наукових дебатів цього часу щодо переоцінки радянського

минулого як такого (про політичні йшлося раніше). Хоча «ревізійністи» й закидали «апологетам» та їхнім союзникам політико-ідеологічну вмотивованість їхніх досліджень і відповідно некоректність оцінок, інтерпретацій та висновків (передусім висновок про голод-геноцид), проблема голоду 1932–1933 років взагалі і в Україні зокрема не мала для них самостійного значення. Їхня критика «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років була частиною загальної дослідницької та пояснювальної стратегії, спрямованої на ревізію «тоталітарної школи» радянологів (Р. Конквест вважався одним з найвідоміших її представників). «Ревізіоністи» заперечували підхід, базований на аналізі лише політичних структур і дій окремих провідних діячів, вони протестували проти односторонньої інтерпретації тоталітарного/сталінського режиму як явища, що виникло внаслідок примусу і насильства влади над пасивним населенням. Вони відстоювали погляд, згідно з яким аналіз лише політичних структур і подій чи дій окремих провідних діячів і представлення суспільства лише пасивним об'єктом контролю і маніпуляцій влади є неповним і спрощеним, призводить до надто односторонніх і некоректних висновків та інтерпретацій. Їхня дослідницька стратегія пропонувала звернення до вивчення «низів», поглядів, настроїв та повсякденного життя, культурних форм звичайних громадян СРСР, соціальної історії. Відповідно, вони відмовлялися розглядати структури влади, політичний режим та методи управління як явища, які виникали без участі населення, чи без його співучасті⁶. «Ревізіоністи», беручи до уваги політико-ідеологічні обставини появи досліджень про голод 1932–1933 років в Україні, сприйняли їх як рудимент «тоталітарної» школи та «холодної війни»⁷. Варто брати до уваги і ту обставину, що на момент виходу

⁶ Дуже цікавий з погляду «переоцінки цінностей» огляд еволюції школи «ревізійністів» подас Шіла Фіцпатрик, одна з засновниць і найбільш поважних фігур цього спрямування. Див.: Fitzpatrick S. Revisionism in Soviet History // History and Theory. — Theme Issue 46 (December 2007). — P. 77–91. Див. також критику «ревізійнізму»: Павлова Н. В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (критика «ревизионистского подхода» // Отечественная история. — 1998. — № 5.

⁷ Серед найвідоміших «ревізійністів», які взяли участь у дискусії про голод 1932–1933 років (головним чином в рецензіях на книгу Р. Конквеста «Жнива скорботи»), варто згадати Р. Девіса,

книги Р. Конквеста серед західних істориків ще не вгамувалися прихисті навколо дискусії щодо демографічних втрат в Радянському Союзі, пов'язаних з репресіями, депортаціями й таборами примусової праці. При цьому Р. Конквест мав сталу репутацію правоконсервативного історика, який зробив кар'єру саме на публікаціях з виразною антикомуністичною спрямованістю⁸.

Картина голоду 1932–1933 років, яка виникала в репрезентаціях «апологетів» і, передусім, у книзі Р. Конквеста, на думку деяких «ревізіоністів», була надто далекою від тверезого наукового осмислення і надто наближеною до ідеологічних інтерпретацій, в першу чергу тих, що задовольняли інтереси певної частини української діаспори. Дискусії середини 1980-х років можна умовно розділити на два спрямування: одне стосувалося передусім наукової обґрунтованості аргументації та висновків Р. Конквеста, друге — переважно ідеологічної і політичної мотивації його праці та з'ясування інтересів тих, хто «заволяв музику».

Якщо підсумувати «наукову» частину дискусії, то можна звести її до наступного: по-перше, на думку критиків, доказова база книги Р. Конквеста була занадто вузькою⁹ і містила забагато фактографії, базованої на вторинних джерелах, передусім забагато посилань на праці, що вийшли з кіл української діаспори. Один з критиків навіть підрахував, що кількість посилань на книгу «Чорні справи Кремля» (*The Black Deeds of the Kremlin*) сягає 145. По-друге, під сумнів ставилися демографічні наслідки голоду у викладі автора. Зокрема, на

С. Віткрофта, Дж. Арч Гетті. У зв'язку з цією дискусією часто згадують Лінн Віолу та Роберту Меннінг. Серед тих, хто докоряв Р. Конквестові стосовно вузькості документальної бази та вважав голод результатом збігу обставин, був німецький історик С. Мерль.

⁸ Виразною тенденцією в працях авторів «тоталітарної школи» було ототоження комуністичного і нацистського режимів 1930-х років, І. Сталіна та А. Гітлера. Таке ототоження було дуже важливим для моральної дискредитації комунізму як такого і використовувалося в політичній та моральній дискредитації СРСР. Відповідно, ця обставина слугувала відправним пунктом для критики «тоталітарної школи», зокрема звинувачень в ангажованості її представників. Щодо цього слушно пригадати, що вступ до книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» починався з порівняння України 1932–1933 років з табором смерті Бергер-Бельцен...

⁹ Цікаво, що згодом теза про вузькість доказової бази стала використовуватися «апологетами» як виправдання недостатньо радикальних висновків міжнародної комісії юристів.

думку С. Віткрофта, навіть найконсервативніші оцінки масштабів втрат від голоду 1932–1933 років у Р. Конквеста були завищеними. По-третє, нарікання викликали висновки Р. Конквеста щодо причин голоду, особливо його висновок про голод як навмисно організований геноцид українського селянства.

Дискусія середини 1980-х довкола публікацій про голод 1932–1933 років між «ревізіоністами» та «апологетами» була не надто продуктивною в науковому сенсі хоча б тому, що, вимагаючи виходу з під влади ідеології, самі «ревізіоністи» в цей спосіб виводили дебати за рамки наукової аргументації і нерідко вдавалися до «контрідеологічних» аргументів. Достатньо згадати закид на адресу Дж. Мейса та Р. Конквеста в ідеологічній і політичній заангажованості (яку не можна заперечувати, але не варто робити її наявність аргументом стосовно реальності фактів і подій). Зауважимо, що на той час наукових аргументів (передусім пов'язаних зі статистикою та архівними джерелами) бракувало обом сторонам через відсутність доступу до архівів¹⁰. Варто згадати й те, що захопившись спростуванням, «ревізіоністи» не надто переймалися тією частиною аргументації своїх опонентів, яка заслуговувала на увагу. Згодом, коли архівні документи про голод 1932–1933 років увійшли в науковий ужиток, «ревізіоністам», які цікавилися проблемою голоду 1932–1933 років, довелося переглянути деякі свої твердження, зокрема щодо масштабів голоду, однак в 1990–2000-ні роки, коли вони вступили в діалог з істориками з України, об'єктом їхньої критики були переважно інтерпретації та термінологія.

Цікаво, що політичний контекст дискусії зробив «ревізіоністів» несподіваними союзниками пропагандистських структур КПРС і КПУ, які вдавалися до дій, спрямованих на дискредитацію публікацій про голод 1932–1933 років на Заході.

Найвідоміший і найбільш прикрий випадок такої контрпропаганди — замовна публікація в Канаді у видавництві «Прогрес» книги,

¹⁰ Досить докладно, подаючи просторі посилання на публікації, про цю дискусію середини 1980-х років, переважно пов'язану з книгою Р. Конквеста, пише Ф. Сисин: *Sysyn F. Op. cit.* — Р. 191–193.

авторство якої номінально належить канадійському профспілковому активістові Дагласу Тоттлу, — «Фальшивка, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда»¹¹. Взагалі, організація контрпропаганди в інших країнах медійними засобами через місцевих симпатиків шляхом замовних публікацій — справа рутинна як у світовій практиці, так і в конкретному випадку з «антикампанією» 1980-х. Проте щодо книжки Д. Тоттла можна сказати, що відповідь була надзвичайно примітивною: текст надто явно зраджував замовників¹², бо повторював усі стандартні формули радянської контрпропаганди: від звинувачень ініціаторів кампанії у співпраці з «фашистами»¹³ чи до визначення причин голоду 1932–1933 років помилками керівництва, крайнощами колективізації, куркульським саботажем і посухою¹⁴.

Подібна аргументація лунала і з кіл лівих інтелектуалів США. Ініціативи українських громадських організацій ототожнювалися передусім з політичними інтересами українських праворадикальних кіл, які в уявленні найбільш запопадливих критиків прирівнювалися до радикального націоналізму, антисемітизму, співпраці з нацистами та військових злочинів (до речі, за винятком антисемітизму — стандартний набір радянської пропаганди). Чи не найвідоміші виступи з цього табору — статті Джека Коплона, присвячені критиці книги Р. Конквеста, фільму «Жнива розпачу» та шкільних програм Державного департаменту освіти Нью-Йорку з прав людини

¹¹ *Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard.* — Toronto, 1987.

¹² *Міжнародна комісія юристів (1988–1990) намагалася розшукати Д. Тоттла і запросити його на слухання, щоб він дав свідчення — одним з мотивів запрошення було забезпечення об'єктивності слухань, тобто наявність представників протилежної сторони. Д. Тоттл не відповів на запрошення і взагалі «зник». Цікава деталь — після грудневої (1987) промови В. Щербицького, в якій він офіційно визнав факт голоду 1932–1933 років, книжка Д. Тоттла негайно зникла з продажу.*

¹³ *На відміну від західного суспільствознавства, в радянському рідко вживалися терміни «нацизм» і «нацисти», для означення політичних практик німецького націонал-соціалізму вживали термін «фашизм». Д. Тоттл таєрував «українських націоналістів» (до яких він знов-таки за радянським стандартом зараховував і українських лівих, наприклад І. Мазепу) як колаборантів німецьких фашистів. На обкладинці книжки фарба, якою намальовано знекровлену голодом дитину, витискується з туби, оздобленої свастикою.*

¹⁴ *Tottle D. Fraud, Famine and Fascism.* — P. 92–96.

(в останніх запроваджувалися уроки, присвячені *Голокосту* і голоду 1932–1933 років). Самі назви статей були достатньо промовистими: «В пошуках радянського *Голокосту*: 55-літній голод годує правих» та «Перепишуючи історію: як українські націоналісти нав'язують свою підліковану історію учням старших класів»¹⁵. Те, що одна зі статей починалася цитатою знаменитою цитатою з «Майн кампф» А. Гітлера про кількість брехні, необхідної для того, щоб у брехню повірили, також чітко визначало орієнтири критики.

Американський журналіст Дж. Коплон¹⁶ солідаризувався з канадським профспілковим активістом і комуністом Д. Тоттлом: «галас» довкола голоду 1932–1933 рр. є спробою українських націоналістів-емігрантів, які були союзниками нацистів, відволікти громадськість від пошуків військових злочинців серед української еміграції¹⁷ та намаганнями заперечити Голокост.

¹⁵ *Coplon J. In Search of a Soviet Holocaust. A 55-Year-Old Famine Feeds the Right // Village Voice. — 1988. — January 12; Rewriting History: How Ukrainian Nationalists imposed their doctored history on our high-school students // Capital Region. — 1988. — March.*

¹⁶ *Джеф Коплон здобув визнання у 1990-ті як ghostwriter (анонімний співавтор) книжкобіографій різних знаменитостей масової культури, як спортивний оглядач і дописувач до музичних і «чоловічих» журналів. Його обізнаність у питаннях історії України була досить проблематичною.*

¹⁷ *У лютому 1985 р. для розслідування наявності військових злочинців на території країни було створено урядову комісію, очолену суддею Ж. Дешеном (поштоухом стали звинувачення на адресу уряду Канади, що на території країни нібито живе воєнний злочинець доктор Й. Менгеле та що нібито в країні переховуються «сотні і тисячі» воєнних злочинців). Створення комісії та її діяльність (зокрема складання списку підозрюваних, який містив понад 800 осіб) викликало серйозне занепокоєння української громади (так само і представників балтійських етнічних громад) та загострення відносин між ними та єврейською громадою. В результаті роботи комісії було з'ясовано, що розмови про «тисячі воєнних злочинців», що нібито переховуються в Канаді, є навмисним перебільшенням. З усього списку було виокремлено в окреме судове впровадження 20 справ, серед яких було дві «українських» (таких, що мали відношення до України). Занепокоєння української громади було небезпідставним, бо засоби масової інформації чи то в пошуках сенсацій, чи то виконуючи замовлення власників друкували матеріали та інтерв'ю, які фактично ставили під сумнів репутацію української спільноти і пропагували узагальнений образ українців — колаборантів нацистів і зоологічних антисемітів. Цікаво, що під час роботи комісії Дешена радянське посольство в Канаді поквапилося підготувати власний список воєнних злочинців... Докладніше про роботу комісії див. звіт бібліотеки парламенту Канади.: War Criminals: The Deschenes Commission // www.parl.gc.ca Варто пам'ятати, що саме на середину 1980-х припадає і справа з екстрадицією з США до Ізраїлю І. Демянюка та судовим процесом над ним. Справа І. Демянюка, якого в Ізраїлі засудили до смерті, а потім виправдали, триває і досі. Щоправда тепер його депортовано до Німеччини.*

У загальному ж, те, що можна було б у цьому разі назвати критикою картини голоду 1932–1933 років, відтвореної зусиллями комісії Конгресу США, Р. Конквеста, публікацій інших дослідників 1980-х років та фільму «Жнива розпачу», насправді стосувалося не так суті справи (причини голоду, його масштаби, наслідки тощо), як уявленого чи реального ідеологічного замовлення і з'ясування «справжніх» інтересів замовників. Як наслідок, виникала специфічна форма заперечення не лише специфічних інтерпретацій, а й самого факту голоду 1932–1933 років, базована на довільно підібраних фактах (іноді відверто сфальсифікованих), на припущеннях та ідеологічних інвективах¹⁸ — цілком в дусі антипропагандистських заходів ідеологічних підрозділів КПРС.

Варто зазначити, що, попри всі очевидні крайнощі «першого раунду» дискусій щодо голоду 1932–1933 років, сама проблема вперше стала предметом такої активної уваги західної наукової спільноти й ширших кіл інтелектуалів. Книга Р. Конквеста, незважаючи на всі її реальні і удавані недоліки, вивела проблему не лише на рівень наукової дискусії, а й зробила її предметом дебатів серед ширшого кола інтелектуалів Заходу. Якщо фільм «Жнива розпачу», чи доповідь комісії Конгресу США, чи зусилля американських і канадських істориків українського походження, чи навіть звіт Міжнародної комісії юристів можна було намагатися дискваліфікувати в академічному світі як політично заангажовані чи як прояв і трансляцію політичних інтересів певної етнічної спільноти, то книга Р. Конквеста, попри репутацію автора як «антирадянщика номер один», стала заявою, яку було дуже важко спростувати лише контрідіологічними аргументами чи закидами стосовно прогалин в документальній базі, тим більше, що книга отримала схвальні рецензії в респектабельних виданнях

¹⁸ Використання фото, які не стосувалися голоду 1932–1933 років, антисемітські заяви деяких організацій української діаспори, використання нацистською пресою фактів голоду в антирадянській пропаганді 1930-х, присутність серед ініціаторів комеморацій голоду 1932–1933 років представників праворадикальних політичних сил української діаспори, навіть наявність реальних фактів співпраці українських націоналістів з нацистами — усе це використовувалося у риторичі заперечення, проте усе це фактично не мало безпосереднього відношення до дискусії про реальний факт — масштабний голод 1932–1933 років.

США (згодом її було перевидано щонайменше десятком інших мов). Голод 1932–1933 років став визнаним історичним фактом, який не можна було заперечити як «ідеологічну фальшивку».

Українські радянські історики перебували поза згаданими дискусіями, за винятком тих, хто брав участь в організаційних діях з «нейтралізації фальсифікаторів» внаслідок виконання специфічних службових обов'язків. Ті, що спеціалізувалися на критиці «українського буржуазного націоналізму» та «советології», обмежувалися досить короткими референціями, називаючи голод 1932–1933 рр. «продовольчими труднощами» і пов'язуючи ці труднощі з посухою, куркульським саботажем і браком досвіду в організації колгоспного виробництва¹⁹.

Цікаво, що тим, хто здійснював контрпропагандистські заходи «назовні», дозволялося вживати слово «голод» (переважно з додатком «так званий»). Член делегації УРСР на Генеральній асамблеї ООН (жовтень 1983 р.) історик І. Хміль назвав зусилля української діаспори щодо відзначення 50-ї річниці голоду 1932–1933 рр. наклепницькими вигадками українських буржуазних націоналістів, які служили Гітлеру під час Другої світової війни, перекочували до США і тепер, «для того, щоб узаконити своє перебування у цій країні, поширюють брехню про голод»²⁰.

Про рівень можливостей щодо обговорення хоча б «буржуазних фальсифікацій» хоча б частиною істориків досить промовисто свідчить той факт, що на «круглому столі» істориків (жовтень 1985), присвяченому саме темі «неспроможності буржуазних фальсифікацій ленінської аграрної політики», не згадувалися навіть «продовольчі труднощі», а «буржуазних фальсифікаторів» таврували, не згадуючи головний об'єкт «фальсифікацій»²¹.

¹⁹ Див.: Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии (критика современной буржуазной историографии Украины). — К., 1984.

²⁰ United Nations General Assembly, Thirty Eight Session, A/C.3/38/SR. 17, for October, 1983. Цит. за: Report to Congress. Commission on the Ukrainian Famine. — P. 55.

²¹ Історичний досвід КПРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазних фальсифікацій (матеріали Круглого столу) // Український історичний журнал. — 1986. — № 1. — С. 59–99.

Лише наприкінці 1986 р., коли дискусія щодо голоду 1932–1933 рр. набула неочікуваного розголосу, а ідеологічні кордони в рамках політики «перебудови» стали надто прозорими, українських науковців мобілізували для «відповіді фальсифікаторам», створивши комісію при ЦК КПУ. Від істориків, як зазначає тодішній член цієї комісії, С. Кульчицький «чекали досліджень, здатних „викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів“»²². Фактично з благословення правлячої партії, керівництво якої вперто не визнавало самого факту голоду 1932–1933 років (дозволялося говорити про посуху, куркульський саботаж і пов'язані з цим «продовольчі труднощі»), науковці здобули можливість, по-перше, ознайомитися зі змістом цих «фальсифікацій», по-друге, вивчити документи, доступ до яких раніше був неможливий.

Тим часом (навесні 1988 р.) в Інституті історії АН УРСР вийшла книга під назвою: «Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР». Книгу було здано до друку у вересні 1987 р., тобто її писали ще до загального «прозріння» щодо голоду 1932–1933 років — в цьому сенсі вона є надзвичайно цікавим зразком замовчування явища, про яке невдовзі раптом заговорили всі. 1932–1933 як дата згадується у книжці лише декілька разів²³. У багатьох лінійних сюжетах, там де вибудовується хронологія подій, саме ці роки взагалі відсутні (наприклад, фактографічна лінія доходить до 1931 р. і потім продовжується 1934 чи наступними роками). Автори констатували, що впродовж 1920–30-х років «докорінним чином змінилися природа, обличчя та форми життєдіяльності селянства, яке стало соціалістичним класом»²⁴.

²² Кульчицкий С. В. Как осмысливали голод 1932–1933 гг. в Украине // Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. — 2007. — № 2. — С. 59.

²³ Наприклад, читач міг дізнатися, що в 1932/33 навчальному році «сільські школи регулярно відвідували 95–98 % учнів». Див.: Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни советского крестьянства / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко — К., 1988. — С. 115.

²⁴ Наприклад, читач міг дізнатися, що в 1932/33 навчальному році «сільські школи регулярно відвідували 95–98 % учнів». Див.: Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни советского крестьянства / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко — К., 1988. — С. 115. — С. 5–6.

Серед українських професійних істориків справжнім піонером теми був С. Кульчицький²⁵. В період «активного відкриття» теми, власне впродовж 1988 р., йому належить найбільша кількість публікацій та публічних виступів як представника цеху професійного історіописання. Цікаво, що його публікації, спрямовані «назовні», маючи призначення «м'якої контрпропаганди», перетворювалися на джерело важливої інформації для західних дослідників, оскільки автор посилався на архівні документи, поки що недоступні ширшому загалові²⁶.

У серпні 1988 р. до теми долучилися історики з Інституту історії партії при ЦК КПУ. Газета «Радянська Україна» надрукувала розлоге інтерв'ю М. Панчука та С. Діброва, в якому вони пов'язали «драматичну ситуацію, що склалася в українському селі у 1933 році» з браком досвіду організації колгоспного виробництва, браком партійного керівництва на селі, насильницькими/адміністративними методами хлібозаготівель, опором куркулів. Спрямованість репрезентації голоду 1932–1933 років досить промовисто демонструвала і назва публікації²⁷.

Після визнання факту голоду 1932–1933 рр. на найвищому партійному рівні республіки, офіційний історіографічний дискурс (він же ідеологічний) еволюціонував від заперечення голоду 1932–1933 років до пояснювально-виправдувальної риторики, пов'язаної із запитом «згори»: йшлося про захист «надбань соціалізму» з паралельним визнанням «помилки і надмірів», про «справжній соціалізм» і його «викривлення». У постанові ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 29 січня 1990 р. прямо вказувалося на те, що першою причиною виникнення «продовольчих труднощів, а потім і голоду» був

²⁵ Про еволюцію поглядів С. В. Кульчицького див. окремий розділ (с. 162).

²⁶ Тут варто згадати статті в газеті *News from Ukraine*, (україномовна версія «Вісті з України»). Досить цікавою є динаміка назв: перша (початок 1988 р.) називалася «Історичний досвід: життєво важливий сьогодні», наступна: «Голод 1933 спричинив жахливі втрати» (середина 1988), третя (кінець 1988) — «Трагічний рік».

²⁷ У боротьбі за соціалізм: Розмову ведуть доктор історичних наук професор М. Панчук, кандидат історичних наук С. Діброва, завідуючий відділом пропаганди редакції В. Десятників // Радянська Україна. — 1989. — 12 січня.

«відступ тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування селянства». І вже після цього йшлося про насильницьку колективізацію, розкуркулення і спричинену ними дезорганізацію сільськогосподарського виробництва, про згубну для селянства хлібозаготівельну політику, здійснювану «адміністративно-репресивними методами». Обов'язковим елементом цих настанов було посилення на спротив хлібозаготівлям з боку працівників низових ланок партійно-державного апарату та про намагання партійно-державних органів надати допомогу голодуючим²⁸.

Найвідоміше видання, санкціоноване ЦК КПУ — «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», яке являло собою комбінацію статей дослідників зі збіркою документів — трактувало проблему саме в цих рамках. У найзагальнішому плані причини голоду 1932–1933 рр. пояснювалися «грубими порушеннями ленінських принципів», провина покладалася на І. Сталіна та його оточення, наголошувалося на тому, що «низи» партії «виступали проти насильницьких методів хлібозаготівель і розділили трагічну долю українського селянства»²⁹. Перша в Україні монографія українського дослідника, присвячена голоду 1932–1933 років, також викладала проблему в цьому ж руслі, зокрема чималу частину матеріалу було присвячено діяльності П. Постишева з організації допомоги голодуючим³⁰.

Варто брати до уваги ту обставину, що професійні історики в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, в цей час потрапили у незвичне становище — вони залишалися виконавцями директив і настанов ідеологічних структур ще правлячої партії, яка дедалі швидше втрачала вплив, і водночас стали об'єктом пильної уваги і часом досить радикальної критики громадськості, до спілкування

²⁸ Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів. Постанова ЦК Компартії України // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 3–4.

²⁹ Досить посплатися на назви статей, які представляли частину, де йшлося про «очі істориків»: «Сталінська колективізація: погляд крізь час», «Злочин Сталіна та його оточення». Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 12, 35.

³⁰ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991.

з якою їх спонукали як загальні обставини, так і директиви «згори» (на деяких громадських дискусіях з питань «заповнення білих плям історії», організованих «неформальними об'єднаннями» зразка Культурологічного клубу в Києві, історики нерідко ставали об'єктом обструкції, коли не встигали «вловити настрої» розпаленої вигуками «Ганьба!» аудиторії і говорили не те, чого від них чекав «народ»).

У Москві, яка була епіцентром політики «перебудови», історики так само спочатку виконували охоронні функції, хоча факт масштабного голоду 1932–1933 рр. ними публічно, а не на рівні доповідних записок до партійних органів, визнавався вже у 1986 р. — термін «голод» стосовно подій 1932–1933 років уперше був вжитий авторами «Істории советского крестьянства». У жовтні 1987 р.³¹ професійні історики повідомили про голод 1932–1933 рр. ширшому заголові — у пресі, при цьому визнавши його штучний характер. Утім і тут визнання факту голоду супроводжувалося цілком лояльними радянській владі інтерпретаціями. У березневому числі журналу «Вопросы истории» за 1988 р. історик-аграрник В. Данилов виступив з критикою книги Р. Конквеста, зауваживши, що на Заході є спроби об'єктивного висвітлення подій 1932–1933 років (він послався при цьому на Дж. Арч Гетті та С. Віткрофта), а книга «Жнива скорботи» немає нічого спільного з історичною правдою і служить політичним потребам антикомунізму³². Вже наступного року, коли окремі глави з книги Р. Конквеста було опубліковано в найпопулярнішому «товстому» журналі СРСР «Новый мир», ставлення до нього змінилося, проте в цей час провідний російський історик-аграрник, так само як і більшість його колег, покладав провину за виникнення голоду персонально на І. Сталіна, фактично не виходячи за межі ідеологічного стандарту того часу³³.

³¹ Данилов В. У колхозного начала // Советская Россия. — 1987. — 11 октября.

³² Данилов В. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40-х годов в СССР // Вопросы истории. — 1988. — № 3. — С. 116–121.

³³ Докладніше з історією усвідомлення проблем голоду 1932–1933 років російськими істориками можна ознайомитися в об'ємній монографії: В. Кондрашин. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008.

Подальші звернення істориків до теми відбувалися паралельно у двох напрямках³⁴. Західні дослідники теми розробляли її переважно в площині наукових проблем і наукової риторики, хоча деякі дискусії й надалі мали присмак ідеологічного конфлікту між представниками «тоталітарної» і «ревізійністської» шкіл. Деякі західні історики долучилися до внутрішньоукраїнських ідеологічних дискусій особисто (М. Таугер). Російські колеги вивчали голод 1932–1933 років як загальносоюзний, щоправда, зосереджувалися переважно на вивченні голоду на російських територіях. В Україні звернення професійних істориків до теми значною мірою, а іноді визначально актуалізувалися річницями трагедії (1993, 1998, 2003, 2008) — саме на ці дати припадає періодичний «сплеск» публікацій в пресі, в наукових виданнях, конференцій, документальних видань тощо.

У першій половині 1990-х фактично закінчилося становлення канонічної версії презентації голоду 1932–1933 років в українській історіографії. Вже конференція, яка відбулася у вересні 1993 року³⁵, сигналізувала наявність усіх базових тверджень, властивих цій версії: голод 1932–1933 років був штучним, він був свідомо організований з певною метою (тут ще спостерігалось розмаїття — від «упокорення селянства» до «нищівного удару по українській нації»), його організаторами була зовнішня сила (Москва, «імперський центр», «тоталітарний режим», «Сталін та його поплічники»), його наслідки були руйнівними для української нації (знищення найкращої її частини, удар по генофонду, «генетичний страх»), і ними можна пояснити сучасні негаразди (в Україні розгорталася масштабна соціально-економічна криза). Цікаво, що ця само конференція встановила певний стандарт безпосередньої взаємодії вчених і політиків: на ній виступили президент країни, представники уряду і депутати — демонструючи звичну

³⁴ Досить докладний і зважений історіографічний огляд розробки проблеми голоду 1932–1933 років в українській «материковій» історіографії подає Л. Гриневич: *The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development* // *The Harriman Review*. — November. — 2008. — Vol. 16. — Number 2. — P. 10–20.

³⁵ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995.

«єдність партії і народу», вже непорушну в 1990–2000-ні в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*.

Було зафіксовано стандартний набір причин голоду 1932–1933 років (насильницька колективізація, намагання зламати опір селянства, «терор голодом»). Саме в цей період усталилися оцінки демографічних втрат від голоду — від 3,5 млн до 7–10 млн (залежно від ідеологічних уподобань, наукової сумлінності чи схильності до параної — дехто не зупинявся і перед цифрою в 15 млн). Усе це підсумовувалося в твердженнях про геноцидну природу голоду 1932–1933 років. Саме в цей період остаточно усталилася тематична і понятійна локалізація голоду 1932–1933 років українською етнічною складовою, остаточно відбулася «суверенізація», вилучення «українського» голоду із загальносоюзного контексту.

Упродовж 1990-х тривав процес «громадської мобілізації» істориків, які займалися вивченням голоду 1932–1933 років. У своїх пошуках вони не мали жодних шансів вийти за межі базової версії, оскільки фактично були покликані виступати її коментаторами і пропагандистами. У червні 1992 р., як вже згадувалося, було створено Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років. Серед її засновників (ініціаторами було подружжя Володимир і Лідія Маняки) разом із політиками і громадськими діячами були фахові історики — В. Марочко, О. Мовчан, Є. Шаталіна, О. Веселова. Члени Асоціації, окрім просвітницьких і дослідницьких (виявлення та систематизація архівних джерел про голод, архівні публікації, проведення конференцій, поширення знань про голод), висували політичні завдання: клопотання про прийняття закону про увічнення пам'яті жертв голоду 1932–1933 років, порушення «перед парламентом України питання про законодавче правове визначення українського голокосту актом геноциду»³⁶.

Сама назва асоціації сигналізувала стан професійної готовності істориків, які увійшли до її складу, а в установчій резолюції містився пункт про завдання «дати науково-теоретичне та правове визначен-

³⁶ Резолюція Установчого з'їзду Всеукраїнської Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Див.: *Веселова О.* З історії створення і діяльності асоціації дослідників голодомору в Україні. — К., 2007. — С. 28–29.

ня голоду 1932–1933 рр. як акту геноциду проти українського народу, вчиненого більшовицьким режимом»³⁷. Ця формула наочно демонструє тенденцію, що охопила не лише публіцистику чи сферу громадської активності, а й історіографію: *висновки передували засновкам*: одне із головних завдань полягало не в тому, щоб з'ясувати суть, зміст, спрямованість і наслідки подій 1932–1933 рр., а в тому, щоб підтвердити декілька базових постулатів, зокрема і за допомогою документів — серед першочергових Асоціація називала завдання «вивити і систематизувати архівні джерела, які розкривають причини, перебіг і наслідки голоду-геноциду»³⁸. Можна було б «списати» цю обставину на очевидну ідеологічну, політичну і культурно-месіанську спрямованість діяльності Асоціації, однак присутність та активна роль професійних істориків в її керівному складі засвідчувала, крім іншого, що професійна історіографія звично перебрала на себе роль учасниці бойових дій на ідеологічному фронті.

Варто зазначити, що саме в 1990-ті під впливом загальної концепції про голод 1932–1933 років як геноцид і як наслідок системної «антиукраїнської» політики Москви, в радикальній версії рамках канонічного дискурсу *Голодомору* затвердилася ідея лінійного зв'язку між трьома голодами — 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр. як прояву згаданої політики³⁹. Ця ідея знайшла відображення як в публікаціях дослідників, так і в документальних збірках⁴⁰. У статті автора, чия висока наукова репутація не викликає сумнівів, голод 1921–1923 рр. названий (хоча і метафорично) «генеральною репети-

³⁷ Там само. — С. 28.

³⁸ Там само.

³⁹ Серед науковців вперше думку про голод 1921–1923 років як «модель» голоду 1932–1933 років висловив канадський дослідник Р. Сербин.

⁴⁰ Див., наприклад: Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / За ред. О. М. Веселової, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. — Київ; Нью-Йорк, 2002; Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе / Упоряд. і ред. Ф. Зубанч. — К., 1998; *Сергійчук В. І.* Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1932–1933. — К., 2003; Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Матеріали до бібліографії документальних публікацій. — К., 2005.

цією 1933-го»⁴¹. У виданні з виразною назвою «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу» автори у післямові стверджують, що голод ХХ ст. — «наслідок функціонування диктаторських тоталітарних режимів. І це — майже **незаперечна закономірність** (підкреслено мною. — Г. К.)»⁴². Не менш показовим симптомом можна вважати перейменування Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні. З 1998 р. вона називається Асоціація дослідників голодоморів в Україні — екстраполяція терміну «голодомор» на всі три «радянських» голоди унаочнює ідею лінійного зв'язку у стандартній тезі про «свідоме нищення українства більшовицькою владою».

Коли йдеться про історіографічну динаміку досліджень голоду 1932–1933 років в Україні, не варто сприймати це як процес поступового накопичення і урізноманітнення знання, як процес систематичного дослідження теми, формування певної наукової школи чи становлення наукового спрямування. Відносно сталий інтерес до голоду 1932–1933 років можна відстежити хіба що у членів Асоціації дослідників голодоморів, та й тут ця сталість забезпечувалася радше зусиллями аматорів і справжніх ентузіастів теми.

У всіх випадках історики фатально потрапляли в коло ідеологем і політичних суперечок, підпадали під ідеологічні мобілізації (хоча тут було й чимало добровольців і ветеранів ідеологічних воєн). Коли перед істориком поставало питання вибору дослідницької стратегії (постановка проблеми, вибір питань до джерел, побудова аргументації), набір був дуже обмежений. Більшість дослідників голоду досить комфортно розташувалася на понятійній території *Голодомору* (зауважимо, що ця більшість активно забудовувала цю територію): схема «Конквеста–Мейса» та діаспори про геноцидну природу (чи спрямованість) голоду 1932–1933 років перетворилася на кредо, на основі якого добудовувалася дослідницька та пояснювальна страте-

⁴¹ Мовчан О. Голод 1921–1923 рр. : «генеральна репетиція» 1933-го // Голод 1932–1933 років в Україні. — К., 2003.

⁴² Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / За ред. О. М. Веселової, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. — К.; Нью-Йорк, 2002. — С. 257.

гія, підбиралася фактографія, прочитувалися документи. Меншість (буквально одиниці) обрала або шлях ухилення від прямого понятійного конфлікту, або напряду виступали проти «геноцидної версії». Визнаючи штучність голоду, представники цієї групи або обирали паралельну структуру понять (уникаючи термінів «Голодомор» і «геноцид» зокрема) і функціонуючи в межах наукового дискурсу, характерного для «рєвізіоністської» школи. Найпоказовішим прикладом можна вважати вже згаданого київського дослідника В. Васильєва⁴³. Інший приклад — неприйняття терміну «геноцид» через його політико-ідеологічну вмотивованість знаходимо у О. Майбороди⁴⁴. В. Солдатенко мав серйозні застереження щодо такої термінології саме через її політико-ідеологічну вмотивованість і пріоритет висновків перед засновками⁴⁵. Критику крайнощів канонічної версії *Голодомору* можна знайти у Л. Гриневиц⁴⁶.

Ще одна виразна риса процесу становлення канонічної історіографії *Голодомору* — наївний позитивізм, щира впевненість у тому, що відкриття нових документів, особливо тих, що були недоступними дослідникам внаслідок спеціальних заборон і цензури, дозволить нарешті дізнатися *всю правду* про трагедію 1932–1933 років. Ці очікування базувалися на вірі в те, що *правдивої* історії голоду 1932–1933 років (як власне і *правдивої* історії радянського періоду взагалі)

⁴³ В. Васильєв у співавторстві з Ю. Шаповалом видав дуже цікаву збірку документів з російських архівів, присвячену діям і поглядам вищого партійного і державного керівництва СРСР під час голоду 1932–1933 років. Його наукова стаття, вміщена в цій збірці, не містить жодних референцій з риторики Голодомору і є добрим прикладом того, як український дослідник може утримуватися в рамках наукового дискурсу, звертаючись до емоційно вибухового історичного матеріалу. Див.: Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // В. Васильєв, Ю. Шаповал. Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. — К., 2001.

⁴⁴ О. Майборода вважає тезу про «спланований геноцид» міфом з двох причин: відсутністю доказів щодо намірів знищити український етнос і надміром політико-ідеологічної мотивації прихильників цієї тези. Див.: Майборода О. Каятися повинен злочинець, а не народ, з якого він вийшов // Форум нації. — 2003. — № 5. — С. 5.

⁴⁵ Солдатенко В. Голодний тридцять третій. Суб'єктивні думки про об'єктивні процеси // Дзеркало тижня. — 2003. — 28 червня — 4 липня.

⁴⁶ Gruyevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development // The Harriman Review. — November 2008. — Vol. 16. — Number 2. — P. 10–20.

не було значною мірою саме через брак інформації. Проте, як показав досвід 1990-х, дослідники, які захопилися творенням «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, зосередилися на *доведенні* саме тих тез, які було сформульовано без архівних документів.

Очікуваної «архівної революції» не відбулося. По-перше, корпус раніше недоступних документів виявився не таким уже й великим — достатньо поглянути на кількість і обсяг документальних публікацій 1990–2000-х. По-друге, виявлені документи не справили сподівань на те, що вдасться знайти безпосередні свідчення намірів влади нищити саме українців як етнічну чи національну групу. Це спровокувало появу пояснювальної стратегії, основаної на тезі про те, що Сталін та його оточення уникали прямих вказівок про знищення саме українців, і на методах, спрямованих на пошук непрямих, опосередкованих свідчень таких намірів (це особливо виразно відчувається в працях С. В. Кульчицького). Крім того, серед тієї частини дослідників і публіцистів, які є творцями і пропагандистами канонічної версії голоду 1932–1933 років, й досі існує думка про те, що десь у найглибших архівних нетрях таки вдасться знайти прямі свідчення антиукраїнської спрямованості голоду 1932–1933 років. По-третє, базовий алгоритм звернення до архівних публікацій склався на початку 1990-х — саме тоді, коли ще діяла інерція радикального спростування радянського історичного наративу і заміщення його національним чи «державницьким» — а саме в рамках такого наративу «геноцидна» версія подій 1932–1933 років була панівною — під неї і прочитувалися документи.

Фізичне збільшення кількості архівних джерел дозволило деталізувати уявлення про катастрофу 1932–1933 років, але фактично не вплинуло на дослідників, що творили канонічний дискурс *Голодомору* — жодних концептуальних змін не відбулося. Збільшення документальної бази сприймалася не як засіб постановки нових питань і гіпотез, не як шлях до нового осмислення вже існуючих стереотипних уявлень, а для підтвердження цих уявлень та їхньої деталізації. Провідні українські дослідники голоду 1932–1933 років неодноразово стверджували, що про голод «знали усі», загальником є тверджен-

ня про те, що він був частиною «живої пам'яті» (яку забороняли і пригнічували) — логіка цих тверджень наштовхує на думку, що від документів чекали підтвердження того, про що «знали всі». Це ж сто-сується збирання свідчень про голод⁴⁷ — воно також здійснювалося в рамках формування чи деталізації панівного дискурсу *Голодомору*. Характер використання документів і спогадів засвідчує явну схильність професійних істориків, які працювали в рамках канонічного дискурсу, до вибору тих фактів, які мали підтверджувати панівну версію. Можна окреслити такі основні особливості роботи з документами і спогадами:

1) зосередження уваги на тих документах і спогадах, які підтверджують навмисність, організований характер голоду 1932–1933 років та його крайні форми, зокрема переважна увага до картин страждань, насильства щодо селян, екстремальних виявів (людодіство);

2) коментування підібраної в такий спосіб фактографії винятково в рамках «геноцидної» версії;

3) ігнорування документів і спогадів, які ставлять під сумнів чи заперечують «геноцидну» версію, або коментування таких документів і свідчень у спосіб, який дискредитує їхню пізнавальну цінність. Найвиразніше ця тенденція виявляється у ставленні до фактів організації державної допомоги голодуючим — вони або ігноруються, або коментуються у спосіб, який має підтвердити їхню «необов'язковість»;

4) багаторазове повторення одних і тих самих документів в багатьох працях і документальних збірках (зокрема, один і той самий набір постанов і рішень центральних та республіканських партійних і радянських органів, одних і тих самих фрагментів листування вищого партійно-державного керівництва, висловлювань партійно-радянських діячів);

5) використання спогадів і свідчень як доказового матеріалу, як підтвердження «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, без будь-якої наукової критики.

⁴⁷ Про методологічні аспекти осмислення голоду 1932–1933 років і *Голодомору* докладніше див. розділ 3 (с. 190).

За період 1990-х років було опубліковано дві збірки нових архівних документів⁴⁸, які були упорядковані наприкінці 1980-х — початку 1990-х років — вони слугували єдиною документальною базою для досліджень голоду 1932–1933 років, до якої можна долучити книгу-меморіал В. Маняка та Л. Коваленко (утім тут треба пам'ятати, що вміщені в ній спогади було піддано літературній редакції). У другій половині 1990-х — на початку 2000-х документальна база досліджень голоду 1932–1933 років поповнилася збірками документів і спогадів, опублікованими в регіонах. Частина з них просто повторює публікації вже відомих документів з додаванням невеликої кількості «місцевого матеріалу», отже, мають більше популяризаторсько-пропагандистську, ніж науково-пізнавальну цінність. Деякі з них дають шанс дослідникам побачити набагато складнішу картину голоду 1932–1933 років ніж ту, яку презентовано канонічною версією⁴⁹. Такий само шанс дають і фундаментальні збірки, видані впродовж 2000-х років фахівцями, які добре знаються на архівній справі та документознавстві⁵⁰, — саме їх поява остаточно закріпила дисбаланс між канонічною версією голоду 1932–1933 років і набагато розмаїтішою фактографією трагедії, віддзеркаленою в документах. Певне розмаїття в документальну базу внесли публікації документів іноземних дипломатичних служб, їх повідомлень про обставини і події голоду

⁴⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд. Р. Я. Пиріг (кер.), А. В. Кентій, І. Л. Комарова та ін. — К., 1990. — 603 с.; Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Зб. документів і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко, С. П. Шаталіна. — К., 1992. *Це єдині систематичні збірки раніше не опублікованих документів, видані в 1990-ті і упорядковані справжніми фахівцями в галузі документознавства. Окремі архівні документи оприлюднювалися в журнальних публікаціях і монографіях.*

⁴⁹ *Див. наприклад:* Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів: Зб. документів і матеріалів. — Кіровоград, 2008.

⁵⁰ Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. — К., 2001; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. — М., 2001; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: В 5-ти т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 3. Конец 1930–1933. — М., 2001; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. — К., 2007; Голодомор 1932–1933 років: злочин влади — трагедія народу: Документи і матеріали / Упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко. — К., 2008. *У 2008 р. наразі було видано матеріали комісії Конгресу США: Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4-х т. — К., 2008.*

1932–1933 років, однак їх критичне освоєння — справа майбутнього⁵¹. Восени 2008 р. було в цілому завершено загальнонаціональний мегапроект — Національна книга пам'яті. За офіційною інформацією, видано 18 томів Книги пам'яті в областях і зведений загальнонаціональний том, зібрано 210 тис. свідчень очевидців трагедії, до мартирологу внесено 880 тис. імен тих, що померли під час голоду 1932–1933 років⁵².

У 1990-ті увиразнилася тенденція то самовідтворення домінантної версії голоду 1932–1933 років у дослідженнях, які претендували на статус наукових. З одного боку, неважко помітити перевидання дослідниками одного й того самого тексту в різних виданнях — без будь-яких змін (це, крім іншого, можна пояснити пропагандистсько-популяризаторським синдромом). З іншого — самовідтворення *Голодомору* відбувається шляхом поширення його основних пояснювально-інтерпретаційних тез у регіонах. Публікації українських дослідників голоду 1932–1933 років поза Києвом фактично були повторенням чи розширеним коментарем на «місцевому матеріалі» основних висновків і тверджень провідних творців канонічної версії *Голодомору*⁵³.

Концептуальний консенсус щодо причин і наслідків голоду 1932–1933 років в середовищі українських істориків, який відбувся в рамках переходу на основні позиції «тоталітарної школи», унеможливив

⁵¹ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років. — К., 2008; Голодомор в Україні 1932–1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Том. 7. — Варшава; Київ, 2008 (видано в рамках спеціальної серії); Holodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiady. — Warszawa, 2008.

⁵² Відбулася підсумкова конференція «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: досвід створення та перспективи розвитку» // www.memo.org.ua Сайт відвідано 2 квітня 2009 р.

⁵³ Аже до текстуальних повторень. Наприклад, вступна стаття до збірки документів і спогадів про голод 1932–1933 років на Полтавщині повторює назву книги С. Кульчицького. Див. наприклад: Єрмак О. П. Ціна «Великого перелому» // Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині: 36. документів і матеріалів. — Полтава, 1997. Цікаво, що в Росії спостерігається така сама тенденція. В. Кондрашин зауважує, що тут на регіональному рівні в працях з колективізації «повторюються висновки провідних московських істориків». Див.: Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. — С. 35.

науковий пошук. Будь-які новації були можливі лише в концептуальних рамках *Голодомору*. Якщо говорити про наукові здобутки цього періоду саме в згаданих концептуальних рамках, то можна помітити передусім фізичне нагромадження фактографій, які, утім, також не виходили за межі канонічної версії. Серйозним досягненням можна вважати уточнення кількості жертв голоду 1932–1933 років і деталізацію соціально-демографічного даних трагедії (цікаво, як це досягнення ігнорується радикальною версією *Голодомору*). Серед концептуальних новацій в рамках *Голодомору* можна назвати три: це концепція сучасної України як постгеноцидного суспільства (Дж. Мейс⁵⁴), ідея С. Кульчицького про часову локалізацію «голодомору-геноциду» періодом зими 1933 р. та географічну локалізацію межами України, його ж ідея про те, що «голодомор-геноцид» спрямовувався не проти етнічних українців, а проти громадян «держави Україна» (утім, ця ідея є вдосконаленим варіантом досить давньої тези того ж Дж. Мейса).

Упродовж 1990-х — на початку 2000-х спостерігається поступове втягнення українських дослідників голоду 1932–1933 років у ширший інтелектуальний простір. З одного боку тема голоду 1932–1933 років в цей період стає предметом зацікавленості більшої кількості дослідників з-поза меж України. Тема традиційно перебувала в рамках аграрної та соціально-політичної історії (Р. Девіс, С. Віткрофт, В. Данилов, І. Зеленін, В. Кондрашин), іноді до неї зверталися в контексті ширших дослідницьких чи інтерпретаційних завдань (Т. Мартін, Т. Снайдер, Н. Верт), однак з часом з'являлося дедалі більше праць, в яких вона сама або її інтерпретації ставали об'єктом

⁵⁴ Ця ідея є надзвичайно цікавою для тих, хто вивчає взаємодію історії та політики. Вона виникла в рамках пояснювальної стратегії, дуже популярної серед представників «національно-демократичної» інтелігенції та правих політичних сил, які стверджували, що негарзди з творенням української державності пояснюються руйнуванням основ української нації «тоталітарним режимом» і пануванням нащадків «тоталітарного режиму» в незалежній Україні. Концепція Дж. Мейса «Україна як постгеноцидне суспільство» досить чітко вмотивувала «геноцидну» версію голоду 1932–1933 років у поточний політичний контекст. Іноді вистачає самої назви. Див.: Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава, або: Як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листопада 2000 р. — К., 2003. — С. 246–266.

спеціального дослідження (С. Мерль, Г. Зімон, В. Їльге, Й. Дітч, М. Таугер, А. Граціозі, М. Еллман, Х. Куромія). Якщо простежити історію взаємодії української історіографії *Голодомору* із західною історіографією голоду 1932–1933 років⁵⁵, можна помітити, що від заперечення базових постулатів представників «тоталітарної школи» (передусім Р. Конквеста) українські історики *Голодомору* перейшли на її позиції, і саме ці позиції вони обстоювали у своїх контактах з колегами поза межами України. В цьому сенсі можна вважати, що репрезентація канонічної версії голоду 1932–1933 років українськими істориками увійшла в ширший контекст давньої дискусії між «тоталітарною» і «ревізіоністською» школами⁵⁶ — хоча, здається, українські історики про це не здогадуються. Упродовж 1990-х і до середини першого десятиліття 2000-х українська історіографія голоду 1932–1933 років була представлена на міжнародних форумах, присвячених темі, винятково прибічниками *Голодомору*. До середини першого десятиліття 2000-х виразних ознак академічного «дисидентства» в цій сфері в Україні не спостерігалось, як власне і академічних дискусій, пов'язаних з різним баченням причин, перебігу і наслідків трагедії 1932–1933 років. Попри те що українські дослідники голоду 1932–1933 років увійшли в ширший академічний світ, це мало позначилося на їхніх інтерпретаціях. Навпаки, зустрівши інші версії подій 1932–1933 років, вони зайняли оборонну позицію — особливо виразно це проявилось у дискусіях з російськими колегами.

У травні 1993 р. знахідки українських учених було представлено на «інформаційно-аналітичній» конференції в Москві. Чи відбулася там якась проблемна дискусія, авторові невідомо, але саме тут пролунало звернення російського правозахисника С. Ковальова, який попросив вибачення в українців за голод і терор. Ковальовське

⁵⁵ Перший «фізичний контакт» українських і західних дослідників теми відбувся у серпні–вересні 1990 р. — спочатку в рамках конгресу Міжнародної асоціації українців, а потім — на міжнародному симпозіумі у Києві. Див.: Міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 років на Україні». Київ, 5–7 вересня 1990 р. // Вісник Академії наук Української РСР. — 1991. — № 1.

⁵⁶ Варто зауважити, що ці дві школи постановковою проблем і розробкою цих проблем не так заперечують, як доповнюють одна одну. Українська канонічна версія голоду 1932–1933 років заперечує всі інші.

«Вибачте нам!» згодом перейшло в сферу політичного моралізаторства щодо «глухоти» російських істориків та політиків стосовно намагань української сторони довести геноцидну природу голоду 1932–1933 рр.

Через чотири місяці, у вересні 1993 р. на конференції в Києві відбулося перше «зіткнення» між російськими і українськими істориками. Атмосфера конференції була далекою від академічної — присутність українських політиків, роз'ятрених досить важким станом українсько-російських відносин, наклала відбиток на хід дискусій, які часто взагалі виходили поза межі встановленої організаторами теми. Тема голоду 1932–1933 років у виступах деяких ораторів (переважно політиків) пов'язувалася з поточною політичною ситуацією в Україні та темою провини Росії перед Україною.

Сама ж тема потрапила у відповідний політичний контекст — російські історики незалежно від їхніх суб'єктивних намірів опинилися з їхньою концепцією загальносоюзного голоду 1932–1933 років майже в ролі «захисників СРСР», українські з їхньою концепцією голодомору як суто українського явища — в ролі «агресивних націоналістів» чи їхніх союзників. Ситуація була настільки гострою, що російські вчені навіть виступили зі спеціальним листом в російському академічному журналі «Отечественная история»⁵⁷, де висловили тривогу з приводу того, що більшість українських учасників наполягали на винятковості подій 1932–1933 років в Україні — зрозуміло, вони самі дотримувалися діаметрально протилежної позиції. За твердженням В. Кондрашина, керівництва Інституту російської історії РАН не погодилося надрукувати інформацію про характер і обставини дискусій на київській конференції, не бажаючи загострювати ситуацію. Фактично з цього часу починається відлік дискусії між українськими істориками, творцями і прибічниками *Голодомору*, і їхніми російськими колегами, які рішуче заперечують «геноцидну» версію голоду 1932–1933 років і наполягають на тому, щоб розглядати «український» голод як складову загальносоюзного. Дискусія періодично

⁵⁷ Зеленин И. Е. О голоде 1932–1933 гг. и его оценке на Украине / И. Е. Зеленин, Н. А. Ивницкий, В. В. Кондрашин, Е. Н. Осолков // Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 252–262.

набуває гострого конфронтаційного характеру — не в останню чергу через те, що прямою чи опосередкованою мотивацією виступають саме ідеологічні міркування, зазвичай досить далекі від академічних.

Після епізоду 1993 р. діалог між українськими та російськими істориками був здебільшого заочним, якщо не зважати на епізодичні особисті зустрічі на нечисленних конференціях. Російські історики увійшли в контакт з представниками «ревізіоністської» школи (С. Віткрофт, Л. Віола, Р. Меннінг) і здійснили ряд проєктів, пов'язаних з виданням джерел та обговоренням концептуальних проблем голоду 1932–1933 років (зокрема питання про штучність голоду 1932–1933 років). Українські тим часом зосередилися на «геноцидній» версії голоду 1932–1933 років і де-факто відстоювали позиції «тоталітарної школи».

Новий етап інтенсивних контактів і дискусій припадає на 2003–2008 рр., коли проблема знов-таки актуалізувалася політичними чинниками, спочатку спробою українського вищого керівництва добитися ухвалення спеціальної резолюції ООН про голод-геноцид в Україні (вчених, звісно, знову «мобілізували» на пошук аргументів), згодом — внутрішньою українською кампанією 2006–2008 років в рамках історичної політики президента В. Ющенка та зовнішньополітичною кампанією щодо визнання голоду 1932–1933 років актом геноциду проти українців.

У цей період дискусія між українськими і російськими істориками з питань голоду 1932–1933 років увійшла у фазу активної політизації, пов'язану з загостренням українсько-російських відносин, складовою яких була суперечка щодо питань історичної політики. Історики з обох боків намагалися утримуватися в рамках академічного диспуту, хоча загальна політична ситуація спонукала їх до радикалізації риторики, а емоційна складова дискусій часто визначала спосіб аргументації. Загальна тенденція цього періоду — посилення конфронтації: українська сторона шукала нових аргументів на користь «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, російська — зна-

ходила «дзеркальну» відповідь⁵⁸. Зміст дискусій визначався прагненням до адекватності відповіді. В цей період дискусія між ними виходить за рамки академічного середовища, набуває ознак публічності й пошуків моральної підтримки назовні. Популярними формами спілкування стають круглі столи і телесті⁵⁹ в присутності журналістів і «громадськості» (в найгірших випадках — в присутності політиків) — такий формат накладав певний відбиток на хід дискусій і вимагав «ідеологічної стійкості» й відповідної риторики. І російські, і українські історики вдаються до апеляції неакадемічного характеру. Доходить до того, що деякі українські дослідники звинувачують російських у незнанні українського матеріалу і української специфіки. Російські у відповідь звинувачують українських у тотальній політизації питання. При цьому обидві сторони слідом за політиками настирливо твердять, що пам'ять про трагедію повинна «об'єднувати народи».

Своєрідний компендіум аргументів, що висувалися російськими істориками у відповідь на основні постулати українських колег, склав В. Кондрашин у своїй підсумковій монографії. Ось його аргументи:

1) голод вразив не лише Україну, а всі основні зернові регіони СРСР, передусім зони суцільної колективізації;

⁵⁸ Можна помітити своєрідне змагання за схемою аргумент—контраргумент. Аргумент українських вчених: голод на українських територіях був найжорстокішим за кількістю жертв. Аргумент росіян: на території Росії були регіони, де пропорційно до кількості населення втрати були більшими. Українські історики: особливість «українського» голоду — конфіскації продовольства. Російські — на території Росії було те саме. Українські — блокада цілих територій і обмеження пересування селян — виняткова риса українського голодомору. Російські: блокада російських сіл також мала місце.

⁵⁹ Цікаво, що більшість з них відбувалася на російській території. Див. список і назви: Голод в Україні 1932–1933 гг.: причини і наслідки (Президиум РАН, 29 марта 2004 г.) — ця конференція проходила в рамках російсько-української комісії істориків; Голод на Україні і в других республіках СССР. 1932–1933 годы. Организаторы и вдохновители. 11 мая 2007 г. — подію організовано журналом «Родина»; Голод 1932–1933 годов: «геноцид украинского народа» или общая трагедия народов СССР? Круглый стол в Центре украинистики и белорусистики исторического факультета МГУ. 10 декабря 2007 г.; Российско-украинская конференция «Украина и Россия: история и образ истории» (Москва, 3–5 апреля 2008 г. Институт Европы РАН) — тут голоду 1932–1933 років було присвячено окрему сесію. Матеріали двох останніх заходів доступні в Інтернеті: www.hist.msu.ru/labs/UkrBel/gol.htm

2) відбувалося одночасне входження всіх колективізованих районів у голод;

3) адміністративні і репресивні заходи (надзвичайні комісії, чорні дошки, вилучення не лише зерна, а й їжі) були однаковими як на українських, так і на російських територіях;

4) немає жодного прямого документального підтвердження (жодної постанови) про необхідність вбити таку чи іншу кількість українських чи інших селян;

5) голодуючим селянам центр допомагав (зернова позика весни 1932), Україна отримала в 1933 р. найбільше (501 тис. тонн);

6) зменшення кількості сільського населення відбувалося не лише за рахунок загиблих, а й за рахунок тих, хто втік у міста і працював там (автор зауважує, що ця тема потребує спеціального дослідження);

7) щонайменше 4 регіони РРФСР (Саратовська та Челябінська області, АСРР німців Поволжя, Азово-Чорноморський край) постраждали більше, ніж Україна (з погляду пропорції зменшення населення)⁶⁰.

В. Кондрашин не заперечує національної складової в подіях 1932–1933 років, визнаючи, що І. Сталін скористувався ситуацією аби «нейтралізувати ті шари української інтелігенції і партійно-радянської бюрократії, які виступали за збереження самобутності української культури та освіти в умовах уніфікації національних культур, що почалася»⁶¹. Він погоджується і з тим, що голод 1932–1933 рр. допоміг Сталіну ліквідувати потенційну опозицію його режимові в Україні, яка з культурної могла вирости в політичну і спертися на селянство. Визнання «національної специфіки» голоду в Україні не призводить до визнання «геноцидної» версії. Говорячи про причини голоду, В. Кондрашин стверджує, що «...в основі трагедії на Україні були інші причини, передусім антиселянська політика

⁶⁰ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. — С. 237–248.

⁶¹ Там само. — С. 241–242.

сталінців, недовіра Сталіна до селянства незалежно від його національної приналежності»⁶².

В. Кондрашин визнає, що голод був штучним, «організованим». Він виник в результаті насильницької колективізації, що зруйнувала сільськогосподарське виробництво, примусового вивозу хліба з села під час державних хлібозаготівель, а також унаслідок придушення селянського спротиву. Створена в такий спосіб ситуація, твердить В. Кондрашин, погіршилася внаслідок політики обмеження і ліквідації традиційних методів виживання селян під час голоду (в першій половині 1933 р.) та через відмову від міжнародної допомоги. Нарешті, безпосереднім актом навмисної організації голоду слід вважати директиви Сталіна—Молотова, спрямовані на боротьбу зі стихійною міграцією селян⁶³. Трагедія 1932—1933 років — це наслідок курсу І. Сталіна на прискорену модернізацію.

Російський дослідник рішуче заперечує тезу про голодомор-геноцид українців. «...На наш погляд, абсолютно неприйнятним є тлумачення всенародної трагедії 1932—1933 рр. в рамках теорій «геноциду» і «голодомору», також абсолютизація національного фактора в сталінській аграрній політиці. В основі трагедії лежали політичні і соціально-економічні причини, пов'язані зі здійсненням сталінського варіанту індустріальної модернізації СРСР»⁶⁴.

Голод — це загальнонародна чи загальноселянська трагедія. Нищення вірмен у 1915 р. чи трагедія в Руанді 1984 р. засвідчують, що там «режими» діяли усвідомлено, свідчень про те, що в 1932—1933 рр. «сталінський режим» намагався знищити саме українців нема. «Ми не підтримуємо думку українських політиків та істориків щодо національного геноциду голодом на Україні в 1932—1933 рр. і не згодні з їхнім визначенням «голодомору» як акції, організованої сталінським режимом з метою «виморювання», знищення мільйонів жителів України. <...> Та й взагалі в сталінську епоху не було ні Росії, ні України, а був унітарний Радянський Союз. <...> Гадається, теорію

⁶² Кондрашин В. Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. — С. 241—242.

⁶³ Там само. — С. 376.

⁶⁴ Там само.

геноциду взагалі неможливо застосовувати щодо радянського періоду історії Росії та України»⁶⁵.

Заперечення «геноцидної» версії російськими істориками можна пояснити декількома мотивами. По-перше, суто академічними. Справді, доказова база «геноцидної» версії викликає обґрунтовані претензії не лише російських, а й більшості західних дослідників теми і тих українських істориків, які «випадають» за рамки *Голодомору*. По-друге, чи не головним лейтмотивом дискусії між російськими і українськими дослідниками є те, що українські історики — прибічники «геноцидної» версії — виконують політичне замовлення, слідує політичній кон'юктурі. Коли В. Кондрашин, полемізуючи з українськими колегами, згадує «політиків та істориків» — така зв'язка є не випадковою. По-третє, політичною вмотивованістю самих російських істориків, на що їм вказують їхні українські колеги. С. Кульчицький, наприклад, пише про це так: «Російські політики і вчені (sic!) підкреслюють, що голод був загальноселянською трагедією, викликаною політикою уряду. Ця політика засуджується, але певною мірою і виправдовується. Мовляв, хліб забирали, щоб дістати валюту для новобудов першої п'ятирічки. Індустріальна слабкість країни, як підкреслюється, не дозволила б здобути перемогу у Великій Вітчизняній війні. Таке бачення історії дозволяє панівним колам сучасної Росії взяти з минулого здобутки і приховати злочини. Саме тому наші опоненти з Росії намагаються розчинити нашу трагедію з мільйонними жертвами в загальносоюзному голоді, який був до Голодомору і в Україні. Невизнання Голодомору як окремо існуючого явища дозволяє поставити хрест на його кваліфікації як геноциду»⁶⁶.

Взаємні звинувачення у підпорядкуванні наукових міркувань і висновків політико-ідеологічним цілям є обґрунтованими в обох випадках, і в обох випадках — спекулятивними (не в філософському сенсі). Можливо в українському варіанті взаємозв'язок політики та історії, історичної політики та історіографії був більш виразним хоча

⁶⁵ Там само. — С. 378–379.

⁶⁶ *Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр.: вердикт учених // День. — 2008. — 2 вересня.*

б тому, що в країні підготовлено і ухвалено закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (за безпосередньої участі істориків) — і цей закон (як і заяви півтора десятка парламентів світу щодо «голоду-геноциду» в Україні) стає аргументом для українських істориків у наукових дискусіях. У російському варіанті тема голоду 1932–1933 років не менш заповітризована, хоча б через згадувану дипломатичну війну 2007–2008 років (навіть чи тут обійшлося без участі істориків хоча б у ролі консультантів, у деяких випадках історики напряму готові звертатися до міжнародних інституцій⁶⁷) — в будь-якому разі, відмінностей між офіційною позицією держави і позиціями істориків не спостерігається. Навіть більше, російські історики, так само як і їхні колеги-опоненти, радо пояснюють позицію влади ширшій аудиторії. Виступаючи на «Першому каналі» російського телебачення, директор Інституту російської історії РАН академік А. Сахаров, йдучи по слідах послання президента Д. Медведева⁶⁸, сказав: «Геополітично українське керівництво орієнтоване на Захід, на США. Україна розколота... І проблема голоду — дуже зручний момент, коли можна згуртувати весь український народ на антиросійських тенденціях»⁶⁹.

Якщо порівнювати двох провідних дослідників теми в Україні і Росії, не можна не помітити, що монографія В. Кондрашина, на відміну від декількох книжок його візаві С. Кульчицького, справді ґрунтується на набагато соліднішому архівному матеріалі та ширшій історіографічній базі. Багаторічна співпраця російських істориків із західними колегами над проектами з видання джерел нібито додає науковій солідності їхнім розвідкам і висновкам, принаймні і в тексті, і в контексті висловлювань російських колег досить виразно лу-

⁶⁷ «Група російських істориків, — повідомляла «Российская газета», — на чолі з професором Віктором Кондрашиным готує звернення до Європарламенту в зв'язку з недавньою резолюцією про визнання голодомору в 30-ті роки злочином проти українського народу». Див.: Саванкова П. Информационный голод. Российские историки намерены донести до Европарламента всю правду о голодоморе // Российская газета. — 2008. — 29 октября.

⁶⁸ Див. докладніше розділ 1. *Російський президент відмовився прийти в Київ на державні комеморативні заходи, присвячені 75-й річниці голоду 1932–1933 років.*

⁶⁹ Позиция Киева по «голодомору» не имеет основания — историки // www.rian.ru/society/20081128/156025667.html Сайт відвідано 28 листопада 2008 р.

нає думка про те, що присутність західних колег гарантує об'єктивність. Інтенсивні контакти з представниками «ревізійної школи» вивели дослідження голоду в ширшій інтелектуальній контекст — цього явно бракувало українським історикам, прибічникам *Голодомору*.

Однак усе це нівелюється наявністю «політико-ідеологічної складової» в дослідженнях російських істориків, яка є не меншою, ніж у їхніх українських колег. Навіть сам спосіб побудови аргументації зраджує явно неакадемічну мотивацію. Філіппіки на адресу українських колег з приводу політизації питання (часом цілком слушні) зазвичай негайно супроводжуються аргументацією, яку важко назвати академічною. «Я й багато інших дослідників, — пише В. Кондрашин в дискусії з наявними, на його погляд, антиросійськими обертонами *Голодомору*, — категорично проти такої упередженої, політизованої й примітивно ідеологізованої постановки питання і вважаємо, і пишемо в своїх роботах, що трагедія 1932–1933 років у СРСР має не роз'єднувати, а об'єднувати російський і український народи як спільна трагедія, уроки якої мають укріпити історичні зв'язки багатовікового спільного існування народів у складний час становлення нової державності як у Росії, так і в Україні, руху країн шляхом демократії та прогресу. Цій благородній меті, на моє глибоке переконання, й мусять присвятити свою творчість дослідники голоду як в Росії, так і в Україні»⁷⁰.

Таке просвітницьке і суспільне месіанство є не єдиним аспектом «інструменталізації» історії російськими істориками. Політика дається взнаки й в інших практичних діях. У 2007–2008 роках в Росії під егідою Міністерства культури і масових комунікацій РФ і в співпраці з державними архівними інституціями Білорусі, Казахстану та

⁷⁰ Чи був голод 1932–1933 рр. в Україні «геноцидом українського народу»? Відповідь С. В. Кульчицькому // День. — 2008. — 3 червня. *Зауважимо, що газета, за узгодженням з автором, надрукувала неповний текст листа В. Кондрашина, оминувши не лише певні надто детальні пасажі, важливі лише для вчених, а й ті фрагменти, які могли б виглядати «незручними» для українських істориків. Повний текст відповіді В. Кондрашина можна прочитати на сайті Міністерства закордонних справ РФ: Стаття В. В. Кондрашина по проблематиці масового голода в СРСР // www.mid.ru/ns-arch.nsf/iddpubl*

України розгорнулася підготовка збірника «Голод в СРСР, 1932–1933»⁷¹. З російського боку цю роботу мав очолити В. Кондрашин. У пояснювальній записці для укладачів майбутньої збірки, адресованій російським колегам, він детально інструктував їх, які саме документи треба добирати, мабуть, щоб забезпечити «концептуальну єдність» збірки.

У цій записці знаходимо цікаві пасажі. В розділі, де йдеться про відбір документів про хлібозаготівельну кампанію 1932 р. зазначено: «Враховуючи „український фактор“, треба підібрати документи з таких розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., що здійснювалися одними й тими ж методами в кризових регіонах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга)». В розділі, присвяченому «кульмінації загальноселянської трагедії», В. Кондрашин пропонував добирати документи «таким чином, щоб було видно трагедію всього радянського селянства, без акценту на Україну»⁷².

Мабуть, ці поради було реалізовано. У лютому 2009 р., анонсуєючи в агенції «РИА Новості» майбутню збірку, керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов зазначив, що «не знайдено жодного документу, що підтверджував би концепцію „голодомор-геноцид“ на Україні, чи хоча б натяк в документах на етнічні мотиви того, що сталося»⁷³. Російські колеги пояснили і мотиви для своєї науково-пошукової діяльності. В. Козлов зазначив, що до роботи над цією збіркою документів «експертів» спонукала «політизація проблеми голоду в СРСР в 30-х роках та її зведення на Україні до рамок геноциду українців». Академік РАН В. Тишков в свою чергу наголосив на тому, що Росія лише виграє в результаті публікації цих даних,

⁷¹ Українські історики відмовилися брати участь у цьому проєкті. Натомість, вони запропонували видати окремі томи документів по Росії, Україні і Казахстану — ця ідея не зустріла підтримки російської сторони.

⁷² Пояснительная записка к предлагаемой структуре сборника (комп'ютерний текст, скопійована копія), с. 3, 4. Документ люб'язно наданий доктором історичних наук Г. Боряком.

⁷³ Голод 30-х годов был следствием сталинского режима // www.rian.ru/society/20090225/163170651.html Сайт відвідано 31 березня 2009 р.

«тому що для решти всього світу провідною, нав'язаною версією є політизована інтерпретація частини українських істориків»⁷⁴.

Інструменталізація теми голоду в руслі політичних, ідеологічних чи виховально-дидактичних завдань, як бачимо, є обопільною в російсько-українських дискусіях. Для українських істориків, які працюють в рамках канону «націоналізованої» історії, цілком природним є прагнення виокремити голод 1932–1933 років за національним принципом і вмонтувати його в загальну схему національної історичної міфології, яка окрім великих звершень потребує великих трагедій. Українські історики наполягатимуть на вилученні «українського» голоду із «загальносоюзного» чи «загальнонародного»/«загальноселянського» і його локалізації саме як національної трагедії і через те, що руйнівний ефект саме стосовно українського етносу дійсно був колосальним. Зауважимо, що вони не заперечують можливої кваліфікації голоду 1932–1933 як геноциду і на російських територіях, навіть заохочують російських колег до таких висновків. Російські історики, навіть визнаючи «національну специфіку» голоду в Україні, так само природно наполягатимуть на загальносоюзній природі та єдиному політичному алгоритмі голоду.

У пошуках «нейтральної» сторони в цій дискусії можна було б звернутися до тих дослідників, які, за визначенням, мали б перебувати поза «силовим полем» політичних та ідеологічних міркувань — власне до представників «західної» історіографії. З розпадом Радянського Союзу відбувся інтелектуальний занепад «тоталітарної» школи історіографії, хоча її базові постулати знайшли друге життя на пострадянських територіях, де її актуальність підживлювалася інерцією боротьби зі «спадщиною комунізму» в різних іпостасях останньої. На «Заході» запанувала «ревізіоністська» течія, а її представники категорично не визнають «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років — не лише через суто академічні міркування, пов'язані з прогалинами в доказовій базі, а саме через контрідеологічні мотиви — мовляв, «геноцидна» версія корумпована політикою. Можливо, при цьому ра-

⁷⁴ Там само.

зом з водою вихлюпують і дитину... Лише окремі західні вчені шукали компромісних варіантів (А. Граціозі⁷⁵, Г. Зімон) з намаганням визнати бодай часткову валідність «геноцидної» версії⁷⁶.

Не можна не помітити й того, що імена «ревізіоністів» досить часто лунають в полеміці між російськими і українськими істориками — росіяни посилаються на них як на аргумент, як на авторитет, який нібито перебуває поза ідеологією. Щодо останнього, то з цим можна погодитися лише частково. Звернення до питань і проблем, які мають політико-ідеологічну актуальність «заштовхує» розробки, які претендують на статус «суто наукових», в сферу політико-ідеологічних дебатів і контекстів. Не можна проігнорувати і безпосереднього залучення науковців з «політично нейтральних» наукових кіл до публічних дебатів суто політичного призначення. Найпоказовіший приклад — американський дослідник М. Таугер. Поява його статей та інтерв'ю на сторінках українського тижневика «2000», участь у заходах⁷⁷, організованих цим тижневиком, який перебував у відвертій політичній опозиції до В. Ющенко та політично аморфного конгломерату, що об'єднують публіцистичною метафорою «помаранче-

⁷⁵ А. Граціозі, Дж. Мейс та Р. Конквест — три іноземці, вшановані державними нагородами України за розробку і популяризацію теми голоду 1932–1933 роки.

⁷⁶ А. Граціозі вбачає «політику геноциду» в тому, що Сталін скористався голодом, аби покарати селян. Див.: Граціозі А. Голод в СРСР 1932–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 127. Див. також: Сороневич М., Граціозі А. Голод 1933 года был геноцидом против украинского народа // День. — 2007. — 9 августа. Назва газетної статті симптоматична: журналісти часто «договорюють» за вчених, «редагуючи» їхні виступи в руслі канонічного дискурсу. Ось як виглядає виступ А. Граціозі на кийвській презентації збірки документів у викладі агенції УкрІнформ: «За його словами, свідчення італійських дипломатів унікальні тим, що вони розкривають правду про Голодомор як про свідому та цілеспрямовану акцію Сталіна та його оточення проти українського народу. На підставі цих документів вчений робить висновок, що мета Голодомору була пов'язана з етнічним питанням — через терор голодом Сталін намагався знищити прагнення українців до власної державності і врешті-решт назавжди розчинити Україну в російській державі». Цит. за: У Києві представлено книгу «Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки» www.ukrinform.ua Сайт відвідано 20 січня 2009 р.

⁷⁷ Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине; Вопросы главного редактора «2000» Марку Таугеру; Урожай 1932 года и голод 1933 года. *Всі публікації в одному номері*. Див.: 2000 Еженедельник. — 2008. — 11–17 января; «Круглый» стол с острыми краями // 2000 Еженедельник. — 2008. — 5–11 декабря. Наприкінці 2008 р. в Україні вийшла книжка М. Таугера Голод, голодомор, геноцид? *Тижневик «2000»*.

ві» — є свідченням свідомої участі «західного» науковця саме в політичних дискусіях, нехай під виглядом «думки науковця».

Так само прихильники «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років шукають опертя назовні. Найпопулярнішими авторитетами, зрозуміло, є англієць Р. Конквест та американець Дж. Мейс. Останнього після його передчасної смерті перетворено на іконографічну постать⁷⁸ — відповідно, будь-які сумніви щодо його наукових та політичних поглядів автоматично підпадають під моральний осуд. Сприйняття Р. Конквеста як співавтора «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років виключає для послідовників цієї версії можливість зміни в мисленні самого вченого — він залишається для них Р. Конквестом зразка 1986 р.

Тим часом з'ясування проблеми відданості Р. Конквеста його попереднім поглядам дістало ознак боротьби за «символ віри». У фундаментальній монографії Р. Девіса та С. Віткрофта автори наводять рядки з листа Р. Конквеста до них, які, на їхню думку, є свідченням відмови автора від «геноцидної» версії. «В листуванні Др. Конквест заявив, що він не дотримується думки про те, що „Сталін навмисно спричинив голод 1933. Ні. Я вказую на те, що, знаючи про наближення голоду, він міг запобігти йому, але поставив «радянський інтерес» вище за годування голодуючих і тому свідомо посприяв йому»⁷⁹. З наведеної цитати можна зробити не лише висновок про відмову від «геноцидної» версії, а й про те, що вона залишається чинною стосовно того моменту, коли Сталін «свідомо посприяв» голодові чи «радянському інтересові».

⁷⁸ Дж. Мейс посмертно нагороджений орденом Ярослава Мудрого, є рішення про спорудження його пам'ятника та присвоєння його імені одній з вулиць у Києві. Видано дві книги його публіцистики: *День і вічність Джеймса Мейса* (2005); *Дж. Мейс: Ваші мертві вибрали мене* (2008); знято документальний фільм «Свіча Джеймса Ернеста Мейса» (2008); видано книжку про нього: С. Кульчицький. *Джеймс Мейс*. — К., 2008.

⁷⁹ В оригіналі: «In correspondence Dr. Conquest has stated, that it is not his opinion that 'Stalin purposely inflicted the 1933 famine. No. What I argue is that with resulting famine imminent, he could prevented it, but put 'Soviet interest' other then feeding starving first-thus consciously abetting it' (September 2003)». Див.: *Davies R. W., Wheatcroft S. G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*. — London, 2004. — Footnote 145.

Український дослідник В. Марочко у квітні 2006 р. поцікавився у свого старшого колеги, шойно вшанованого українським орденом Ярослава Мудрого, чи не змінилося його бачення щодо голоду 1932–1933 років. «Я запитав шановного професора: чи змінилася його думка, яку він висловив на сторінках праці (йшлося про „Жнива скорботи“ — Г. К.) стосовно визнання голоду 1932–1933 рр. в Україні геноцидом, адже відтоді промайнуло 20 років? Він відповів однозначно: „Ні! Не змінилася!“»⁸⁰. Щоправда, далі йдеться про те, що слово «голодомор» більше підходить для окреслення суті подій 1932–1933 років. Утім саме так почув думку Р. Конквеста прихильник «геноцидної версії».

У грудні 2008 р., відповідаючи на запитання кореспондентки «Радіо Свобода», що він думає про ухвалення українським парламентом закону про голодомор, де голод 1932–1933 рр. названо актом геноциду, Р. Конквест відповів так: «Я не дуже знаюся на внутрішній політиці і причинах — чому люди голосують так чи інакше, та й на інших подібних речах. Але в моїй книзі „Жнива скорботи“ я звернувся до питання про геноцид і зауважив, що визначення геноциду, коли воно було подано до ООН, стосувалося набагато ширшої сфери, ніж суто єврейське питання. Воно включало певний намір щодо національності. Я не думаю, що слово геноцид як таке є корисним. Коли я кажу, чи хочете ви використовувати його, ви можете, але його винайшли для зовсім іншої мети. Я бачу проблему в тому, що воно містить натяк на те, що хтось, якась інша нація чи значна частина її вчинила його [геноцид], що коли йдеться про нацистів, більшою чи меншою мірою мають на увазі німців»⁸¹. Далі Р. Конквест зауважив, що в до-

⁸⁰ Роберт Конквест про Голокост та Голодомор // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2006. — № 15. — С. 369. *Розмова відбувалася в бібліотеці через перекладачку.*

⁸¹ «I don't know much about the internal politics and what caused people to vote one way or the other and things like that. But in my book on the famine, „The Harvest of Sorrow,“ I go into the question of genocide and note that by the definition of genocide at the time it was put to the United Nations, it covered a much broader field than the Jewish one. It included partial attempts on nationality. I don't think the word genocide as such is a very useful one. When I say if you want to use it you can, but it was invented for rather different purposes. I can see that the trouble is it implies that somebody, some other nation, or a large part of it were doing it, that the Nazis are more or less implicated, they are Germans». Див.: Robert Conquest on 'genocide' and famine. Interview with Robert Conquest by Irena Chalupa,

слідженнях спостерігається тенденція «не помічати» всієї сукупності фактів, і наголосив на тому, що Сталін особисто не був налаштований проти українців як таких. Він був у своїх діях «антиукраїнським» лише до тієї міри, до якої вони завдавали йому клопоту. Блокада зернових регіонів, на думку Р. Конквеста, спрямовувалася проти мешканців цих регіонів, а не проти націй, хоча на практиці набувала національного тлумачення⁸².

Як бачимо, в двох попередніх випадках інтерпретація висловлювань патріарха «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років напругу залежала від бажання почути потрібну відповідь. В третьому випадку спостерігаємо таку само амбівалентність: з одного боку Р. Конквест нібито заперечує придатність терміну «геноцид» для кваліфікації дій влади у 1932–1933 роках (його аргументація заслуговує на окрему увагу), з іншого — залишає простір для тлумачень саме в рамках «геноцидної» версії (залежно від орієнтації суб'єкту тлумачення).

Упродовж 1990-х — на початку 2000-х, як вже зазначалося, тема голоду 1932–1933 років в СРСР і в Україні вийшла і за межі українського академічного середовища, і за межі російсько-українського диспуту. Попри фрагментарну наявність ідеологічних обертонів в окремих фрагментах досліджень західних вчених, очевидним є прагнення утримуватися в рамках наукової дискусії. Збільшилася кількість дослідників, які цікавляться інтерпретаціями голоду 1932–1933 років, розширилася географія досліджень⁸³. Голод 1932–1933 років увійшов як окремий важливий сюжет у впливові узагальнюючі праці. Зокрема, темі «національної інтерпретації» вищим керівництвом СРСР хлібозаготівельної кризи та голоду 1932–1933 років присвячений розділ у монографії американського дослідника Т. Мартіна про Радянський Союз як «імперію позитивної дискримінації»: на дум-

December 2006 Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL), Prague, Czech Republic, Mon, Dec 08, 2008 // www.rferl.org/Content/RFERL_Interview_Robert_Conquest_Genocide_Famine/1357449.html Сайт відвідано 15 січня 2009 р.

⁸² Там само.

⁸³ *Ось список країн, де дослідники цікавляться голодом 1932–1933 років як окремою темою: Австралія, Австрія, Велика Британія, Голландія, Італія, Канада, Німеччина, Росія, США, Франція, Швеція, Японія.*

ку дослідника, «національне тлумачення» (пошук винних у кризі та голоді серед «націоналістів» і «петлюрівців») було наслідком кризи хлібозаготівель і голоду, а не їх причиною⁸⁴. Дещо несподівана інтерпретація подається у монографії професора Йейльського університету Т. Снайдера, присвяченій «прометеївській акції» Польщі⁸⁵: події голоду 1932–1933 років в Україні розглядаються в контексті заострення відносин та перспектив війни між СРСР та Польщею.

Поштовхом для нового етапу дискусій, де інтерпретаціям голоду в Україні приділялася окрема увага, стало видання фундаментальної монографії Р. Девіса (Велика Британія) і С. Віткрофта (Австралія) «Роки голоду. Радянське сільське господарство 1931–1933 рр.». Автори висувають групу аргументів, які покликані прямо чи опосередковано заперечити тезу про навмисно організований голод. Вони звертають увагу на те, що голод охопив не лише Україну, а й величезні хліборобські території Росії (голод в Казахстані зазвичай розглядається як окрема історія), що його причинами була не «зла воля Сталіна», а цілий комплекс соціальних, культурних і політичних чинників, природу яких слід шукати не лише в комуністичному ладі, а й в попередніх часах. Варто зазначити, що вони не вживають термін «штучний голод» (*man made famine*). Полемізуючи з Р. Конквестом щодо причин голоду 1932–1933 років, автори зазначають: «Взагалі ми не знімаємо відповідальність [Сталіна] за голод. Його політика щодо селянства була безжальною і жорстокою. Але в цій книзі представлено історію про боротьбу радянського керівництва з голодом, який частково виник внаслідок помилкової політики, але був неочікуваним і небажаним. Не варто вважати передумовою голоду лише те, що радянська аграрна політика базувалася на ідеологічному підґрунті більшовизму, хоча ідеологія і відіграла тут свою роль. Причини слід шукати також в дореволюційному минулому Росії, у спадщині громадянської війни, в непереборних географічних і погодних обстави-

⁸⁴ *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939. — London, 2001. — P. 303.

⁸⁵ *Snyder T.* Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. — New Haven and London, 2005.

нах (умовах), в *modus operandi* (способі дій) радянської системи, створеної Сталіним. Цей спосіб дій був створений людьми малоосвіченими і некомпетентними в сільському господарстві. І зрештою, це було наслідком рішення про карколомну швидкість індустріалізації країни»⁸⁶.

В Україні з коментарями щодо цього загального висновку відгукнувся хіба що С. Кульчицький, проте дискусії не вийшло, бо коментар обмежився загальними міркуваннями про брак уваги до національної складової проблеми та зосередженість на соціально-економічних аспектах. Визнавши фундаментальність дослідження (зокрема, глибоку обізнаність обох авторів з первинними джерелами) і слухність всіх висновків своїх опонентів, український історик докоряє їм, що вони не торкнулися національного аспекту досліджуваної проблеми. «Якби у висновках Р. Девіс та С. Віткрофт торкнулися національного зрізу досліджуваної проблеми й заявили, що Сталін не знищував українців через те, що вони були етнічними українцями, треба було б погодитися і з цим твердженням» Проте для них «національний зріз не існував»⁸⁷.

Утім, оскільки погляди Р. Девіса та С. Віткрофта щодо причин голоду 1932–1933 років та його природи фактично не відрізняються від позиції їхніх російських колег, можна вважати, що відбулася заочна дискусія... Проте книга Р. Девіса та С. Віткрофта спровокувала дебати між «західними» дослідниками — і саме стосовно голоду 1932–1933 років в Україні. Спочатку на їхню книгу відгукнувся М. Таугер. Крім своєрідного з'ясування відносин, пов'язаного з авторством підрахунків урожайності напередодні і під час голоду, яке має відношення не так до суті проблеми, як до питань академічної етики, М. Таугер повернувся до дискусії про причини голоду. Його центральним аргументом залишається теза про низький урожай 1932 р. як головну передумову голоду 1933 р. — відповідно, він заперечує

⁸⁶ Davies R. W., Wheatcroft Stephen G. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. — Palgrave, MacMillan, 2004. — P. 441.

⁸⁷ Кульчицький С. В. Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. Матеріали до навчального курсу. — К., 2006. — С. 233.

думку про штучність голоду і його геноцидну спрямованість⁸⁸. При цьому М. Таугер, так само як і його опоненти, вважає причинами голоду примусову колективізацію і «революцію згори», не знімаючи відповідальності за катастрофу 1932–1933 років з тодішнього керівництва партії та країни⁸⁹ навіть у світлі заходів з продовольчої і насінневої допомоги голодуючим регіонам — відмінність від їхньої позиції полягає саме в тому, що пусковим механізмом голоду він вважав поганий врожай 1932 р., який не збігся з очікуваннями влади. Власне, вся суперечка між М. Таугером і С. Віткрофтом — це з'ясування коректності і методології підрахунків урожаю.

У 2005 р. до дискусії підключився професор економіки Амстердамського університету М. Еллман. Вказавши, що дискусії щодо причин голоду ділять дослідників на дві групи — тих, що вважають голод рукотворним, штучним, і тих, для кого він є наслідком поганих природних умов і дій, які спрямовувалися на досягнення іншої мети, він відносить Р. Девіса і С. Віткрофта до другої групи. М. Еллман ставить під сумнів одну з їхніх головних тез — про те, що голод 1932–1933 років був неочікуваним результатом аграрної політики Сталіна, і той, з одного боку, докладав зусиль, аби зупинити його, а з іншого — покладав відповідальність за голод на самих селян і «ворогів народу». На думку М. Еллмана, дії І. Сталіна можна охарактеризувати як «навмисну політику голоду» (*conscious policy of*

⁸⁸ Власне, версію М. Таугера було сформульовано ще 1991 р. — з того часу він відшукав лише підтвердження своїй позиції.

⁸⁹ Див.: *Tauger Mark B. The 1932 Harvest and the Famine of 1933 // Slavic Review. — Vol. 50. — No. 1. — P. 70–89. Російський передрук статті з коментарями, післямовою та інтерв'ю автора див.: Урожай 1932 года и голод 1933 года; Послесловие к статье «Урожай 1932 года и голод 1933 года»; Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине; Вопросы главного редактора «2000» Марку Таугеру // 2000 Еженедельник. — 2008. — № 1–2. — 11–17 января; Дискусія з Р. Девісом та С. Віткрофтом: *Tauger Mark B. Arguing from Errors: On Certain Issues in Robert Davies' and Stephen Wheatcrofts's Analysis of the 1932 Soviet Grain Harvest and the Great famine of 1931–1933 // Europe-Asia Studies. — Vol. 58. — No. 6. — September 2006. — P. 973–984; Відповідь С. Віткрофта: *Wheatcroft S. G. On Continuing to Misunderstand Arguments: Response to Mark Tauger // Europe-Asia Studies. — Vol. 59. — No. 5. — July 2007. — P. 847–868. Оскільки журнал не дозволяє друкувати відповіді на відповіді, М. Таугер продовжив дискусію на власній Інтернет-сторінці на сайті університету Західної Вірджинії, де він працює: *Tauger Mark B. Arguing from More Errors: Reply to Stephen Wheatcroft (with a postscript at the end) // www.as.wvu.edu/mtauger.reply%20to%20Wheatcroft.htm****

starvation), спрямовану проти селянства, яке І. Сталін вважав ворожою силою з причин доктринального характеру. «Політико-структурною» передумовою голоду М. Еллман називає комуністичну диктатуру, що встановилася в результаті громадянської війни — з відповідним ставленням цієї диктатури до селянства. Голландський дослідник твердить, що намагаючись подолати селянський опір колективізації, І. Сталін планував масові депортації, однак використав навмисно організований голод і як більш ефективну заміну виселенням, і як спосіб покарання селян. Щоправда, дослідник вказує на те, що з'ясувати, яка кількість селян загинула в результаті навмисних дій, а яка — внаслідок голоду, що виник через колективізацію і дезорганізацію сільськогосподарського виробництва, неможливо⁹⁰. Р. Девіс і С. Віткрофт відгукнулися на статтю колеги, повторивши свою аргументацію щодо заперечення навмисної організації голоду Сталіним і заперечивши тезу про голод як «дешеву заміну депортаціям»⁹¹.

Усередині 2007 р. М. Еллман відповів ґрунтовнішою статтею, де знову повернувся до питання про штучність/навмисність голоду 1932–1933 років — цього разу йшлося про більш докладний аналіз висловлювань і розпоряджень І. Сталіна та його оточення як ключових моментів у доказі намірів організувати голод і про постановку питання про голод-геноцид в контексті міжнародного права. Цікаво, що появу цього нового (для нього) сюжету він пояснював, окрім розвитку досліджень геноциду як нової академічної дисципліни, зверненням України до ООН щодо визнання голоду 1932–1933 років актом геноциду. Він і надалі дотримувався думки про голод як ефективний заміник депортацій і пов'язував організацію голоду з ідеологічними настановами режиму і відповідним ставленням його чільників до класової боротьби і «ворожих класів». М. Еллман дійшов висновку, що «геноцидна» версія голоду 1932–1933 років не відповідає положенням Конвенції ООН, однак у світлі новітніх наукових роз-

⁹⁰ Див.: *Ellman M. The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934 // Europe-Asia Studies. — 2005. — No. 57. — June. — P. 823–841.*

⁹¹ *Davies R. W., Wheatcroft Stephen G. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33: A reply to Ellman // Europe-Asia Studies. — 2006. — Vol. 58. — No. 4. — June, 2006. — P. 625–633.*

робок теми геноциду та в контексті недавніх актів геноциду (колишня Югославія, Руанда), зауважив, що в рамках більш широкого трактування намірів вчинити «геноцид» (коли, наприклад, ініціатори відповідних дій знають про їх можливі наслідки), можна знайти ознаки останнього у діях І. Сталіна та радянського керівництва 1930-х років⁹².

У 2008 р. до дискусії на сторінках *Europe-Asia Studies* підключився американський дослідник, професор університету Індіани Х. Куромія. Для нього проблематизація теми голоду 1932–1933 років зводилася до трьох основних питань: чи Сталін навмисно організував масове вбивство голодом? Якщо так, то можна говорити про геноцид у вузькому розумінні цього слова. Друге — чи спрямовувався голод проти етнічних українців? Тобто, чи був це етнічний геноцид? Третє — чи можна зрозуміти Великий Голод поза міжнародним контекстом?

Х. Куромія фактично солідаризується з опонентами «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, вказуючи на брак доказів наміру Сталіна та його оточення організувати голод. Усі цитати (І. Сталін, С. Косіор, Л. Каганович), які наводять дослідники, жодним чином, на думку вченого, напряду не підтверджують наявності такого наміру. Так само він не знаходить достатніх опосередкованих свідчень намірів І. Сталіна знищувати мільйони селян. Навпаки, опосередковані дані (зменшення планів, скорочення експорту, надання допомоги голодуючим регіонам і купівля зерна за кордоном, численні сигнали репресивних і партійних органів з місць про необхідність допомоги і крайнощі хлібозаготівель) засвідчують, що голод був неочікуваним і з ним намагалися боротися. Замовчування голоду, яке прибічники «геноцидної» версії подають як свідчення злочинних намірів, насправді засвідчують його несподіваність для І. Сталіна і його оточення. Загальний висновок дослідника: нинішній рівень знання обста-

⁹² *Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited // Europe-Asia Studies. — 2007. — Vol. 59, — No. 4. — June. — P. 663–693. Очевидно, щоб зрозуміти систему міркувань М. Елмана та його опонентів треба читати згадані тут тексти. Мій виклад є граничним спрощенням, де губляться важливі аргументи і нюанси. Цікаво, що дослідник вважає для себе цю тему вичерпаною (про це він повідомив авторові цих рядків під час зустрічі у червні 2009 р.) — принаймні з огляду на доступну статистичну базу.*

вин голоду 1932–1933 років не надає достатньої інформації, аби зробити висновок про наявність у Сталіна і вищого керівництва наміру організувати голод. Ним скористалися, але його не створювали навмисно. Важливим моментом в системі міркувань Х. Куромія є міжнародні аспекти голоду 1932–1933 років — дослідник припускає, що І. Сталін, маючи ускладнення на Далекому Сході (де назривала війна з Японією), міг скористатися голодом, аби завдати удару по можливій опозиції в Україні і нейтралізувати внутрішню загрозу на заході країни. Зовнішні загрози (Японія, Польща) були чинником, які спонукали до радикальних дій всередині країни (репресії, використання голоду)⁹³.

У дискусії, яка розпочалася виходом книги Р. Девіса та С. Віткрофта, неважко помітити, що проблеми, якими переймаються учасники дебатів, так і не виходять за коло «проклятих питань» — чи був голод 1932–1933 років результатом навмисних дій, чи був він геноцидом? Відповіді на ці питання дослідники шукають там само, де зосереджені пошуки їхніх українських і російських колег: економічні та соціальні передумови, ідеологічна природа політичного режиму 1930-х, погляди та дії вищого керівництва партії і країни. Виразною відмінністю є те, що учасники цієї дискусії сприймають проблему голоду 1932–1933 років саме як наукову, їхня риторика зазвичай позбавлена політико-ідеологічних референцій⁹⁴.

Приблизно чверть століття тому тема голоду 1932–1933 років увійшла в наукові дослідження як предмет, що не лише був безпосередньо пов'язаний з політичною та ідеологічною кон'юнктурою, а й значною мірою визначався нею — це стосувалося і західних дослідників, і їхніх колег на теренах СРСР, а потім у пострадянських країнах. У дослідженнях західних вчених із занепадом «тоталітарної школи» відбувалася поступова «академізація» теми. Останнім часом де-

⁹³ *Kuromiya H.* The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered // *Europe-Asia Studies*. — 2008. — Vol. 60. — No. 4. — June. — P. 663–675.

⁹⁴ *Можливо, за винятком М. Таугера, який вирішив «просвітити» українську публіку і наукову громадськість не через наукові часописи, а саме через масове видання і видавництво, які цікавляться проблемою голоду явно не в академічному контексті.*

далі помітнішою стає тенденція до виходу теми на рівень порівняльних студій⁹⁵.

В Україні і на пострадянському просторі тема голоду залишалася під могутнім політико-ідеологічним впливом окремих суспільних груп і держави, будучи, з одного боку, частиною процесу «націоналізації» історії, з іншого — складовою політичних дискусій. В 2000-ні вона стала ще й складовою активної історичної політики. Науковці в Україні, які включилися в процес переписування історії в контексті ідеології побудови нації і держави, не мали особливого вибору та й не шукали його. Суспільні обставини та ідеологічна кон'юнктура (які були створені за активної участі істориків) міцно вмонтували тему голоду 1932–1933 років в структуру «націотворчої», дидактичної, моралізаторської історії. Пізнавально-інтерпретаційний канон голоду 1932–1933 років, створений в рамках «тоталітарної школи» історіографії та зміцнений певною діаспорною історіографічною та ідеологічною традицією, з предмету ідеологічної критики перетворився на предмет пропаганди і популяризації, на один з центральних компонентів оновленого національного історичного міфу і навіть на змістовну складову державних документів, законів і законодавчих ініціатив, на складову внутрішньої і зовнішньої політики. Величезну роль в цьому відіграли професійні історики.

Історик і тема: С. В. Кульчицький

Доктор історичних наук, професор Станіслав Владиславович Кульчицький на даний момент є провідним українським дослідником теми голоду 1932–1933 років і найбільш авторитетним її інтерпретатором⁹⁶. Він професійно займається розробкою проблеми голо-

⁹⁵ Див., наприклад, статтю австрійського дослідника Ф. Вемхоера, де порівнюються голод 1932–1933 років в Україні і голод в Китаї на рубежі 1950–60-х років та історична політика в обох країнах: *Wemhoer F. Regime Changes of Memory. Creating the Official History of the Ukrainian and Chinese Famines under State Socialism and after the Cold War // Kritika. — Winter 2009. — New Series. — Volume 10, — Number 1. — P. 31–59.*

⁹⁶ Усі судження і узагальнення щодо творчості С. В. Кульчицького, наведені тут, безумовно є суб'єктивною проекцією моїх власних уявлень про природу наукової творчості, роль історика як до-

ду 1932–1933 років уже понад 20 років⁹⁷ (хоча вона не є предметом його постійного зацікавлення) і є однією з центральних фігур в Україні у перетворенні теми на важливе історіографічне явище і предмет публічних дискусій⁹⁸. При цьому С. В. Кульчицький залишається чи не найавторитетнішим в Україні фахівцем з міжвоєнної історії України, якому належить першість у спробах концептуального (пере)осмислення епохи «сталінізму»⁹⁹, що дозволяє йому розглядати тему голоду 1932–1933 років в широкому історичному контексті. Це дослідник колосальної професійної і загальної ерудиції. Усе це дає підстави розглядати ту частину його професійної біографії, що пов'язана з дослідженням і популяризацією теми голоду 1932–1933 років, як важливий приклад участі фахового історика найвищого професійного рівня у конструюванні панівних дискурсивних практик та як цікавий зразок вельми цікавої траєкторії персонального дослідницького розвитку.

слідника і суб'єкта громадської діяльності і політики. Їхня суб'єктивність підсилюється тією обставиною, що я особисто знаю С. В. Кульчицького понад чверть століття і глибоко шаную його за людські якості, природну інтелігентність і не в останню чергу за те, що саме він навчав мене основам ремесла історика, справив величезний вплив на мове становленні і як людини, і як ученого. Я належу до кола його учнів і пишаюся цим. Проте час минає, і учні стають самостійними дослідниками, відповідно, отримують легітимне право на дискусію з власними вчителями. Подальший виклад значною мірою обмежується делікатністю ситуації, коли мені доводиться переступати через особисті симпатії і водночас дотримуватися канонів професійної дискусії. В будь-якому разі судження і висновки, які наводяться далі, є результатом аналізу текстів, відповідно, вони стосуються саме текстів, а не їх автора.

⁹⁷ Коли цей нарис було завершено, я натрапив на добротну статтю В. Васильєва, присвячену тій самій темі, опубліковану у вузькоспеціальному виданні. Днів.: Васильєв В. Еволюція поглядів С. Кульчицького на голод 1932–1933 років у контексті новітніх тенденцій української історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2007. — № 16. — С. 277–286.

⁹⁸ Кількість публікацій С. В. Кульчицького, присвячених голоду 1932–1933 років, вражає: на листопад 2008 вона становила 143 назви, зокрема 13 книжок і брошур (включно з двома науковими монографіями), 7 розділів у колективних працях, 53 статті в наукових і науково-популярних журналах, 57 газетних статей, 12 книжок виданих під редактуванням С. В. — усе це українською, російською, англійською, італійською, німецькою, польською, румунською мовами. В цій неймовірній кількості публікацій є багато повторів і передруків, однак ця обставина не заперечує колосальної плідності автора та масштабу його внеску у розробку і пропаганду теми.

⁹⁹ Днів.: Даниленко В. М. Сталінізм в Україні. 20-ті–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К., 1991; Кульчицький С. В. Комунізм в Україні. Перше десятиліття. — К., 1996.

Досвід інтелектуальної біографії С. В. Кульчицького (саме в частині, пов'язаній з конструюванням образу голоду 1932–1933 років) є унікальною нагодою простежити еволюцію поглядів професійного історика, яка відбувалася не лише під впливом катастрофічно швидкого припливу нової, раніше закритої інформації, але й в контексті не менш швидких змін умов історіописання, політичних та ідеологічних практик, змін в панівному ідеологічному дискурсі, які відбувалися за участі самого історика.

Приклад С. В. Кульчицького цікавий і тим, що він не обмежується суто академічною діяльністю, а й брав і бере досить активну участь у становленні ідеологічних практик, що стосуються формування офіційної версії голоду 1932–1933 років. Навіть більше, С. В. Кульчицький впродовж 20 років мав безпосереднє відношення до формування державної політики історії стосовно голоду 1932–1933 років: у 1987–1990 роках він був провідним консультантом центральних партійних органів з цієї теми. Після 1991 року він так само був однією з провідних фігур як у підготовці проектів державних/урядових документів і рішень, так і в їх популяризації¹⁰⁰. Крім того, він був і залишається невтомним популяризатором теми голоду 1932–1933 років, учасником незліченої кількості інтерв'ю на телебаченні й радіо, автором навчального курсу в магістерській програмі НаУКМА «Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні»¹⁰¹.

Говорячи про С. В. Кульчицького як про одну з центральних фігур у дослідженні й популяризації історії голоду 1932–1933 років, варто пам'ятати про те, що його звернення до теми було напряму пов'язано з ідеологічною і політичною актуалізацією проблеми. Перший сплеск його активності у дослідженні теми припадає на 1987–1993 рр., другий — на 2002–2008 рр.

Активна участь С. В. Кульчицького в розробці теми голоду 1932–1933 років і в популяризації *Голодомору* викликає досить супереч-

¹⁰⁰ С. В. був «співатором» доповіді В. Щербицького і незмінним автором численних довідок для державних органів (парламенту, секретаріату президента, МЗС, СБУ).

¹⁰¹ *Кульчицький С. В.* Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні: Матеріали до навчального курсу. — К., 2006.

ливі оцінки. В одних випадках він виступає як незаперечний авторитет, майже як іконографічна постать (достатньо відстежити серію його публікацій в газеті «День» і коментарі до них). В інших — він стає об'єктом досить примітивної дискредитації, особливо якщо його наукові погляди коментуються в контексті політичної боротьби¹⁰². В деяких інших випадках йдеться про намагання слідувати політичній кон'юнктурі. При цьому чомусь ігнорується той факт, що С. В. Кульчицький провокував незадоволення як з боку радикальних прихильників *Голодомору*, так і з боку його радикальних опонентів. Якщо депутат-комуніст таврував його як «історика-істерика» (Ю. Соломатін), то депутат від правих (С. Хмара) висловлював незадоволення прагненням історика акуратно поводитися з цифрами — кількістю жертв голоду 1932–1933 років. Прикметною рисою такої критики є те, що або ігнорується, або взагалі заперечується вірогідність і можливість наукового пошуку та зміни поглядів на предмет дослідження. Можна впевнено сказати, що С. В. Кульчицькому в цьому сенсі не пощастило — він взявся за дослідження теми, яка виникла і еволюціонувала передусім в ідеологічному і політичному полі, отже, годі було сподіватися на те, що її можна буде вивчати в рамках «чистої науки». Його особистий приклад може слугувати також ілюстрацією того, як історик бере активну участь у формуванні певного ідеологічного дискурсу, а потім потрапляє під вплив свого власного творіння, яке набуває форм і прочитань уже невідконтрольних авторів, як фаховий історик дрейфує між ідеологією, політикою та наукою.

Дебют С. В. Кульчицького як дослідника голоду 1932–1933 років відбувся у 1987 р., коли він, як і всі інші члени комісії, створеної ЦК КПУ, отримав завдання спростувати вигадки «буржуазних націоналістів». Разом із завданням він з колегами отримав доступ до «вигад-

¹⁰² Зразком мракобісної риторики, що переходить на примітивну лайку, можна вважати пасквільну, образливу статтю в газеті «Столичные новости». Автор, В. Долганов, обізвав ученого «старим компартійним холуєм». Лейтмотив стандартний — С. В. Кульчицькому закидається те, що за часів комуністичної влади він працював для неї, а зі зміною влади почав обслуговувати іншу. Зрозуміло, тонкощі і нюанси наукової праці С. В. автора пасквіля не цікавлять. Див.: Долганов В. Головомор — 2008. Пир духа на костях // Столичные новости. — 2008. — 25 ноября — 1 декабря. — С. 12–13.

док» і головне — до раніше недоступних архівних матеріалів, які мали б сприяти виконанню основного завдання. Враховуючи те, що сталося далі, можна припустити, що ті, хто давав дозвіл на ознайомлення з документами, або не знали про їхній зміст, або були впевнені в абсолютній лояльності членів комісії.

Документи справили приголомшуюче враження. Сам дослідник згадує про це: «За півроку праці в архівах я вивчив становище в сільському господарстві на початку 30-х рр. Після цього у моїй свідомості деякі звичні з шкільної лави причини помінялися місцями з наслідками. Нові причинно-наслідкові зв'язки часто співпадали з тими, що доводилося читати в „антирадянській“ літературі»¹⁰³. Цей пасаж, який з'явився майже двадцять років потому, є дуже цікавим з погляду інтелектуальної саморефлексії: дослідник пояснює зрушення у поглядах, яке сталося колись, намагаючись обґрунтувати свою сучасну позицію. Насправді, мабуть, переосмислення «причинно-наслідкових зв'язків» сталося трохи пізніше: і в доповідній записці, яку С. В. Кульчицький подав до ЦК КПУ, і в просторому матеріалі, виданому з дозволу того ж ЦК КПУ у вигляді брошури, причини голоду пояснювалися відходом від ленінських принципів аграрних перетворень на селі — цілком в дусі офіційних ідеологічних стандартів того часу.

Утім головним було на той час інше. Доповідна, подана до ЦК КПУ, за його висловом, «блукала кабінетами декілька місяців». Мабуть, в «кабінетах» розмірковували, що робити з неочікуваними висновками, бо С. В. Кульчицький рекомендував визнати факт голоду, що само по собі в Україні 1987 р. було, м'яко кажучи, нестандартним вчинком, особливо для дослідника, який працював в офіційній установі, що здійснювала наукове забезпечення офіційних ідеологічних інституцій — а саме для них було вкрай важливе саме заперечення факту голоду 1932–1933 років. Проте рекомендація визнати факт голоду аж ніяк не означала виходу за межі лояльності — хоча через двадцять років і спостерігаються спроби представити С. В. Куль-

¹⁰³ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. як геноцид. — К., 2005. — С. 31.

чицького як потенційну жертву режиму, людину, яка всупереч владі донесла слово правди¹⁰⁴.

1988–1990 роки — період дедалі гостріших «боїв за історію» між правлячою комуністичною номенклатурною елітою з її ідеологічними структурами та «націонал-демократичною» опозицією і водночас — час «переорієнтації» частини місцевої номенклатури на «суверен-комуністів». Голод 1932–1933 років як найбільш вражаючий символ злочинів влади дедалі більше використовувався як у політичній полеміці всередині країни, так і в дискусіях поза її межами. С. В. Кульчицький як член створеної ЦК КПУ комісії бере участь в цій полеміці. Доступ до матеріалів, раніше невідомих дослідникам, підштовхує його до думки про те, що треба публічно визнати факт голоду, про який, за його власним твердженням, і так «знали всі»¹⁰⁵. При цьому вчений виступає як представник офіційної науки, «мобілізований» на боротьбу проти «українських буржуазних націоналістів». Стаття в «Українському історичному журналі», підготовлена на початку 1988 р. і фактично присвячена голоду 1932–1933 років, називалася «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр.»¹⁰⁶ — у ній йшлося про «продовольчі труднощі»

¹⁰⁴ В цьому сенсі майже анекдотичною виглядає стаття в Нью-Йорк Таймс. Ось як виглядає історія у викладі кмітливого, але, мабуть, не надто поінформованого журналіста: «Чверть століття тому український історик на ім'я Станіслав Кульчицький отримав від своїх радянських владик завдання сфабрикувати хитромудру димову завісу. Накази були такими: зобразити голод початку 1930-х, який вбив мільйони українців, чимось неминучим, на зразок природного лиха. Відвести звинувачення від Комуністичної партії. Зберегти сталінську спадщину.

Однак, професор Кульчицький не погодився.

<...>

Він відмовився фальсифікувати свої відкриття, натомість зробив їх надбанням громадськості, уникаючи покарання лише завдяки початку гласності, запровадженій радянським лідером Горбачовим». Див.: *Clifford J. Levy. A New View of a Famine That Killed Millions // The New York Times. — 2009. — 16 March. — P. A11. Зрозуміло, сам С. В. Кульчицький не несе відповідальності за таку інтерпретацію його історичної ролі. Постає питання про кваліфікацію журналіста.*

¹⁰⁵ Це твердження можна зустріти у багатьох публікаціях С. В. Кульчицького.

¹⁰⁶ Український історичний журнал. — 1988. — № 3. — С. 15–23. В січні того ж року (тобто до публікації в Україні) цю статтю як «контрпропагандистський матеріал» було надруковано в газеті *Youth News from Ukraine*. Її було надіслано першим секретарем посольства СРСР в Канаді Ю. Богаєвським Міжнародній комісії юристів. Радянський дипломат висловив сподівання, що стаття, яка є «ясним свідченням атмосфери гласності в нашій країні», допоможе комісії «чесно

в СРСР: Західному Сибіру, на Південному Уралі, в Північному Казахстані, на Північному Кавказі, на Кубані, Поволжі від Горького до Астрахані, Ростові, Тамбові, частині Курської області і в основних зернових районах України. Кількість жертв продовольчих труднощів, вказував автор, була значно меншою, ніж під час «катастрофічного голоду 1921 р.»¹⁰⁷ — при цьому ця кількість не вказується¹⁰⁸. Зрозуміло, значна частина статті була присвячена заходам партії щодо надання допомоги колгоспникам¹⁰⁹.

Цього ж року вийшла вже згадувана «планова» монографія С. В. Кульчицького з двома співавторами, яку було присвячено становленню «основ соціалістичного способу життя» селянства Української РСР. Цю книгу було подано до друку ще до створення комісії ЦК КПУ, жодного слова про голод у ній не було¹¹⁰.

У квітні 1988 р. виступаючи на засіданні дискусійного молодіжного центру в Інституті історії АН УРСР¹¹¹, С. В. Кульчицький впер-

і об'єктивно оцінити наше минуле, нашу історію, яку, як ви пересвідчитесь, ми добре пам'ятаємо» Див.: *Hobbins A. J., Boyer D. Seeking Historical Truth: The International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine // Dalhousie Law Journal. — 2001. — Vol. 24. — P. 162. Цікаво, що у цій статті С. В. Кульчицький звинуватив у браку сумлінності й нахилі до фальсифікацій тих, хто намагався виокремити страждання українського народу за рахунок применшення страждань інших.*

¹⁰⁷ Там само. — С. 15.

¹⁰⁸ *Значно пізніше С. В. Кульчицький напише, що він ще в 1960-ті знав про серйозні демографічні втрати населення у першій половині 1930-х: «Про голод знав, як і всі інші. Навіть більше, маючи доступ до закритої в спецховищах демографічної інформації, я знав, що українське село втратило мільйони людей, і цю втрату не можна пояснити урбанізацією».* Див.: *Кульчицький С. В. Как осмысливали голод 1932–1933 гг. в Украине // Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. — 2007. — № 2. — С. 58.*

¹⁰⁹ *Стаття фактично була текстом тієї самої доповідної записки до ЦК КПУ. Цим сам автор пояснює її надто обережний як на момент публікації (безрезне число журналу за 1988 р.) зміст і термінологію — вже пролунало слово «голодомор», вже проклинають Сталіна. «... зміст і навіть лексика моєї статті в „Українському історичному журналі“, — згадує С. В. Кульчицький, — стали предметом гострої критики в пресі. Проминув лише рік після її написання, а суспільство вже по-інакшому дивилося на фундаментальні питання радянського буття».* *Кульчицький С. В. Как осмысливали голод 1932–1933 гг. в Украине // Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. — 2007. — № 2. — С. 63.*

¹¹⁰ *Докладніше див. у розділі «Історична пам'ять, історія, історіографія» (с. 236).*

¹¹¹ *Центр було створено під егідою партійних, комсомольських і очевидно інших органів для «спускання пару» під час публічних дискусій. Незалежно від мети організаторів, на практиці ці дискусії, де домінували представники «неформальних об'єднань» на зразок Київського культурологічного клубу чи «Меморіалу», перетворилися на публічні демонстрації і мітинги проти влади.*

ше повідомив про ймовірний дефіцит населення у чотири мільйони осіб внаслідок голоду та репресій між 1933 та 1939¹¹². Фактично з цього часу в розробці теми з'являється сюжет про втрати населення у зв'язку з голодом 1932–1933 років — сюжет, надзвичайно важливий як для еволюції поглядів дослідника на природу, причини і наслідки голоду, так і для інтерпретацій.

У липні 1988 р. відбувається зустріч С. В. Кульчицького з письменником В. Маняком, який запропонував вченому співпрацю у виданні спогадів і архівних матеріалів про голод 1932–1933 років. С. В. Кульчицький склав вже згадану анкету для читачів газети «Сільські вісті» — список запитань засвідчує, що вчений ще дотримувався позиції, згідно з якою партія робила все, аби подолати голод¹¹³. Утім можна припустити, що спілкування з радикально налаштованим письменником і тиск публіцистики з вимогами радикалізації висновків щодо голоду, робота в архіві над збіркою документів вплинули на подальший дрейф дослідника в бік тієї версії голоду, проти якої він спочатку боровся. Власне тоді ж вчений готує для товариства «Знання» брошуру під назвою «1933: трагедія голоду». Нібито за законами чорного гумору вона вийшла в серії «Теорія і практика КПРС» товариства «Знання» неймовірним на нинішні часи накладом у 62 000 примірників. Матеріал брошури дублюється¹¹⁴ у чотирьох зимових публікаціях 1989 р. в газеті «Літературна

Історикам, яким доводилося виступати на цих зібраннях, фактично було відведено роль «цапа відбувайла». Тут тиск і вплив керованої «єдино вірним вченням» партії було замінено на тиск «народу», представленого розпаленими і розгніваними активістами. Можна припустити, що атмосфера цих зустрічей впливала на умонастрої істориків.

¹¹² Татаренко М. С. Створення міського молодіжного дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР // Український історичний журнал. — 1988. — № 8. — С. 157.

¹¹³ Див. докладніше «До історії питання» (с. 12).

¹¹⁴ Очевидно, саме в цей час було закладено досить небезпечний для дослідника алгоритм дублювання наукових знахідок пропагандистсько-публіцистичними публікаціями — власне, цього тоді вимагала ситуація, коли дослідники мали швидко реагувати на карколомно стрімку зміну ідеологічної кон'юнктури. Це була дуже дискомфортна ситуація для істориків, які звикли до відносно спокійного існування. Судячи з подальшого розвитку теми в працях С. В. Кульчицького, цей алгоритм зберігся — сам дослідник пояснює це необхідністю якнайширшої популяризації історичного знання. Проте наставка залишається непоміченою — публіцистично-пропагандистський пафос починає визначати наукову мову і далі — висновки й узагальнення.

Україна» — тодішньому рупорі письменницької та номенклатурної республіканської «фронди». С. В. Кульчицький з його дослідженнями і висновками стає в ряди поміркованих критиків комуністичної влади, межі критики встановлює сама ця влада — варто пам'ятати, що в країні ще існує цензура і точиться дедалі запекліша ідеологічна боротьба, і автор наукових розвідок, що використовуються в пропаганді, працює в офіційній установі, яка транслює офіційні позиції влади.

У січні 1990 р. архівні матеріали, з якими працював С. В. Кульчицький, доповнилися свідченнями тих, кого опитували в рамках роботи комісії Конгресу США, — верстку цих матеріалів до Києва привіз Дж. Мейс — поки що ідеологічний опонент С. В. Кульчицького. Цікаво, що саме в цей час на найвищих щаблях партійного республіканського керівництва тривала дискусія щодо друку збірки документів про голод 1932–1933 років. Як свідчить С. В. Кульчицький, він вже тоді свідомо спричинився до того, аби до збірки потрапили не лише документи, які підтверджували офіційну версію причин голоду (надмірні хлібозаготівлі), а й ті, що вказували на іншу причину — натуральне штрафування¹¹⁵. Дослідник стверджує, що під час дискусій в Політбюро ЦК КПУ 26 січня 1990 р., куди він був запрошений як експерт, він не намагався нікого переконувати в тому, що голод мав іншу причину, яка не згадувалася в офіційній версії. Це, за його твердженням, запобігло вилученню документів, які вказували на цю причину (натуральні штрафи, вилучення у селян м'яса та всіх продуктів). В іншому спогаді С. В. Кульчицький пише про цей епізод так: «Документи, виявлені в партійних архівах Москви і Києва <...> я бачив за рік до їх публікації. На підставі кількох з них можна звинувачувати Сталіна в злочині геноциду, і я їх надалі використаю. <...> Скажу, що справжнього змісту цих кількох документів тоді ніхто не побачив, і слава Богу! Якби побачили, то їх могли б вилучити з рукопису збірника. Нічого дивного в недооцінці їх змісту немає. Я теж не міг оцінити значення натуральних штрафів у брошурі 1989 р.»¹¹⁶.

¹¹⁵ Кульчицький С. Джеймс Мейс. — К., 2008. — С. 25–26.

¹¹⁶ Голод 1932–1933 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків. — К., 2008. — С. 45–46.

Таким чином, друге півріччя 1989 року — початок 1990 — це період, коли С. В. Кульчицький, згідно з його спогадами, нарешті усвідомлює нюанси, які змінюють його розуміння природи голоду 1932–1933 років — натуральні штрафи свідчать про те, що голод був організований з метою покарання селян. Тим не менш, він і далі дотримується тези про правильну ленінську аграрну політику (йдеться про період непу) і неправильну сталінську (період колективізації та «комуністичного штурму»).

Саме в цей час у дослідника оформлюються перші уявлення про голод 1932–1933 років як спланований акт геноциду. Якщо раніше йшлося про те, що голод був неочікуваним наслідком колективізації, форсованої індустріалізації (загалом — відступу від «ленінської політики на селі»), то тепер з'являється теза про спланованість голоду, наявність намірів організувати його. Йдеться про навмисний терор голодом. Звідси починається еволюція дослідника в його поглядах на голод 1932–1933 років як геноцид, еволюція, яка завершується не лише остаточним переходом в лави прибічників «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, а й одного з найактивніших пропагандистів цієї версії.

Наприкінці липня 1990 р. він закінчує свою частину колективної монографії «Сталінізм на Україні», присвячену дослідженню «економічних підвалин сталінізму», де пише: «Коли тема голоду почала вперше досліджуватися в нашій країні, питання про його причини посіло в наших наукових та публіцистичних розвідках чільне місце. Як і на Заході, поступово запанувала точка зору про штучний голод-геноцид. Це не дивно, бо ж існує величезна кількість фактів, які важко інтерпретувати інакше. Разом з тим, цілком ясно: історики ніколи не матимуть документальних доказів обґрунтування такої версії»¹¹⁷ Голод 1933 року¹¹⁸ пояснюється запровадженням методів продроз-

¹¹⁷ Див.: Даниленко В. М. Сталінізм в Україні. 20-ті–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К., 1991. *Кульчицький С. В. Комунізм в Україні. Перше десятиліття.* — К., 1996.

¹¹⁸ З цього часу С. В. Кульчицький відрізняє голод 1932 року і «голодомор» 1933.

кладки, надмірними хлібозаготівлями, намаганням приховати голод, прагненням покарати селян голодним терором¹¹⁹.

30 серпня 1990 р. до набору здається індивідуальна монографія «Ціна „великого перелому“» — в ній у подається значно ширший матеріал, але з тими самими висновками щодо причин голоду 1932–1933 років. «На початку 1990-х рр., — пише С. В. Кульчицький, — мені вже стала зрозумілою в загальних рисах застосована в Україні технологія терору голодом». І далі наводиться цитата із книги «Ціна „великого перелому“»: «Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно. А щоб голодуючі колгоспники не намагалися рятуватися втечею, як це робили поволзькі селяни у 1921 р. і тим самим розносили звістку про голод, українські кордони було перекрито»¹²⁰. В іншому місці вчений підносить наведене речення до статусу «остаточного висновку». Отже, можна припустити, що впродовж одного літнього місяця 1990 р. дослідник, який вважав, що ніколи не знайдеться документальних свідчень на користь тези про голод-геноцид, доходить «потрібного» висновку.

Це посилення на власний досвід можна вважати досить показовим прикладом аберації пам'яті, конструювання власної версії власного минулого — надзвичайно цікавим, бо це спогад фахового історика, людини високоосвіченої. Несвідомо історик редагує власну пам'ять, перебуваючи в рамках канонічного дискурсу голоду 1932–1933 років, власне, в рамках *Голодомору*. Проблема полягає в тому, що весь текст, який передувє висновкові про заздалегідь сплановані «голод і геноцид», суперечить цьому висновкові¹²¹ — матеріал, наведений С. В. Кульчицьким, засвідчує, що голод був спричинений «авантюристичною політикою партійно-державного керівництва», а не був заздалегідь спланованою акцією, грабунок села взимку 1932–

¹¹⁹ Даниленко В. М. Сталінізм на Україні. 20-ті – 30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — С. 120–121.

¹²⁰ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу // Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Вип. 2. — Одеса, 2008. — С. 20.

¹²¹ В цьому неважко пересвідчитися. Див.: Кульчицький С. В. Ціна великого перелому. — К., 1991. — С. 297–302.

1933 років, занесення сіл-боржників на чорні дошки і блокування місцевостей, уражених голодом, були спробами, з одного боку, насильницькими заходами «вичавити» хліб із села, з іншого — приховати факт голоду. Термін «геноцид», який взагалі в тексті виглядає як спонтанна авторська правка, поки що використовується радше як метафора. «...Тоді, — пише він про цей період, — я не мислив юридичними категоріями Конвенції ООН про геноцид і відповідно — не досліджував теми Голодомору в ракурсі цих категорій»¹²². У 2008 р., оцінюючи книгу «Ціна великого перелому», С. В. Кульчицький написав, що її перевагою був аналіз соціально-економічної політики Кремля, а вадою — «відсутність аналізу національної політики Кремля. Без такого аналізу висновок про геноцид зависав у повітрі. (Підкреслено мною. — Г. К.)»¹²³.

У даному разі тодішня згадка про заздальгідь спланований «голод і геноцид» справді зависає у повітрі — це радше данина новій риторичі, ніж обґрунтований наведеною фактографією висновок. Утім нас цікавить саме використання такої риторичі — воно було досить симптоматичним — відбувався перехід на ту термінологію, якій судилося стати основою канонічного дискурсу, термінологію, яка вже сама формувала дослідницькі та інтерпретаційні завдання.

Уся подальша дослідницька еволюція С. В. Кульчицького в темі голоду 1932–1933 років пов'язана з опануванням і популяризацією «геноцидної» версії подій 1932–1933 років — довкола неї формуються гіпотези і припущення, вибудовується вибіркова зв'язність подій, добираються факти.

Свою еволюцію С. В. Кульчицький характеризує як «світоглядну революцію», яка, за його власним твердженням, тривала більше як

¹²² Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу // Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Вип. 2. — С. 20. *Це дуже цікаве зауваження з огляду на те, що конвенцію ООН з цитатами і коментарями було подано у збірці іншим співавтором — статті колег під час роботи над збіркою не читалися. Див.: Савельєв В. Л. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 85–108.*

¹²³ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків. — К., 2008. — С. 48.

півтора десятиліття. І саме дослідження голоду 1932–1933 років, за його словами, було чинником цієї «світоглядної революції». Спочатку, в період, який тривав сім-вісім років, йшло «...нагромадження архівного матеріалу, відтворення фактичної картини Голодомору. Довелося повірити „українським буржуазним націоналістам“, які розповідали, як Сталін виморював голодом український народ. На другому етапі відділ, в якому я працюю, здійснив впродовж дев'яти років системні дослідження природи радянського тоталітаризму. Голод 1932–1933 років увійшов у загальний контекст подій, що відбувалися в опанованій більшовиками країні у 1918–1938 рр. Стало можливим відповісти на питання, ЧОМУ Сталін виморював голодом український народ. Якраз це потрібно для визначення природи Голодомору як голоду-геноциду відповідно до критеріїв, встановлених Конвенцією ООН...»¹²⁴.

Цю ретроспективу та її риторику можна вважати вельми цінним свідченням саморефлексії дослідника. Якщо вважати «точкою відправлення» 1986 рік, коли С. В. Кульчицький, за його власним висловом, «був мобілізований» для роботи над темою і відсічі «українським буржуазним націоналістам», то перший період приблизно збігається з другою половиною 1980-х — першою половиною 1990-х. У цей час, за його висловом, «довелося повірити» в те, що Сталін «виморював голодом український народ». Якщо звернутися до праць С. В. Кульчицького цього періоду, неважко помітити, що він активно досліджує соціально-економічні аспекти виникнення голоду 1932–1933 років, на що дослідник сам звернув увагу пізніше.

Він вживає термін «геноцид» (переважно як метафору) і стверджує, що голод не мав національної спрямованості, тобто голодом виморювався не «український народ», а саме селянство — його етнічна належність в даному разі не має значення для розуміння природи і механізмів голоду. «Частка українців серед загиблих приблизно відповідає питомій вазі українців у загальному населенні республіки, — пише він у книзі 1990 р., — але це пояснюється неповнотою

¹²⁴ *Кульчицький С. В.* Голод-геноцид в Україні: Матеріали до навчального курсу. — С. 198.

реєстрації в сільській місцевості. Насправді ж величезне переважання українського населення в селах повинно було б підвищити цю частку. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах, а тому постраждало від голоду не менше. Євреї ж мешкали головним чином у містах і смертність серед них мало відрізняється від нормальної. Більшість росіян зосереджувалася в містах, але серед порівняно нечисленного сільського населення зареєстрована основна частина смертних випадків. Усі ці закономірності вказують на те, що люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Отже, геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення»¹²⁵. Навіть більше, тоді ж він вказує на ту обставину, що скористатися даними переписів для з'ясування точної динаміки приросту і втрат населення за національними ознаками неможливо. Як бачимо, не йдеться про «виморювання» саме українців — дослідник дотримується версії про соціальний вимір голоду як геноциду.

У 1993 р. він вже стверджує, що «організований у 1932–1933 рр. геноцид має доктринальне походження. В найбільш загальній формі слід висловитися так: безпосередньою причиною голоду-геноциду є комуністичне будівництво»¹²⁶. Логіка досить проста: комуністичний штурм кінця 1920-х — початку 1930-х спрямовувався на ліквідацію товарного виробництва і побудову централізованої економіки. Селянство чинило опір, тому його було покарано — через терор голодом. З контексту випливає, що С. В. Кульчицький дотримується тези про геноцид як соціоцид, але окремі елементи риторики (голод — «удар по українському народу», ув'язування в одне ціле ліквідацію українзації і голоду) засвідчують появу нових мотивів. У подальшому, коли дослідник звернеться до теми на новому етапі її політичної актуалізації, цю тезу буде деталізовано і розвинено.

¹²⁵ *Кульчицький С. В.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 79.

¹²⁶ *Кульчицький С.* Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р.

У 1993 р. еволюцію поглядів С. В. Кульчицького на голод 1932–1933 р. оцінив Дж. Мейс: «Талановитий історик економіки, він ніколи не згадував про зв'язок між Голодом і тим, що паралельно відбувалося в галузі національної політики, і досі цілком відверто не звертається до цієї теми. Проте, отримавши доступ до ширшого кола документів, він зробив цю інформацію доступною. Він почав дослідження теми як радянський історик, чия робота була рівною мірою політичною і науковою. З розширенням архівної бази він перестав бути радянським істориком і став просто істориком»¹²⁷ Останнє твердження не підтвердилося: в подальшому робота С. В. Кульчицького і далі була «рівною мірою політичною і науковою».

У 1993 р., він брав діяльну участь у підготовці громадських заходів, присвячених 60-й річниці голоду 1932–1933 років, зокрема, він був одним із головних організаторів міжнародної наукової конференції. І хоча в назві конференції містилося слово «наукова», наголос робився саме на її політичних та ідеологічних аспектах. Варто звернути увагу на аргументацію дослідника щодо практичних результатів цієї конференції. С. В. Кульчицький вважав, що конференція має звернутися до Верховної Ради України «з наполегливим проханням відреагувати на 60-ту річницю голодомору»¹²⁸. Необхідність такої дії науковець пояснював так: існує попередня історія замовчування голоду 1932–1933 років вищими державними чинниками СРСР та УРСР. Нинішня тактика найвищого законодавчого органу країни, який усувався від заяв щодо 60-ї річниці трагедії, аби уникнути додаткової політичної напруги в суспільстві нагадує таке замовчування. Відповідно — завдається шкода авторитетові держави. «...Більшість депутатів Верховної Ради¹²⁹, — писав С. В. Кульчицький, — не хоче порушити це питання, бо розуміє, що воно буде використано в полі-

¹²⁷ Mace J. How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian Quarterly. — Summer 1993. — Vol. XLIX. — Number 2. — P. 134.

¹²⁸ Концепція міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні» (рукопис). — С. 5. Архів автора. Документ люб'язно наданий С. В. Кульчицьким.

¹²⁹ Нагадаємо, що більшість депутатів Верховної Ради у 1993 р. становили представники колишньої партійно-радянської номенклатури, директорського корпусу індустріальних підприємств і радгоспів, голови колгоспів. «Ліва» більшість ігнорувала ініціативи «націонал-демократів» стосов-

тичних цілях. В результаті їх[німи] опонентами поширюється думка про те, що назвати речі своїми іменами треба на якому-небудь міжнародному форумі типу трибуналу. Розвиток подій в такому напрямі означатиме поглиблення конфронтації політичних сил, в якій найбільше постраждає не одна зі сторін, а держава.

Справді, якщо це історичне питання з колосальним політичним потенціалом розглядатиметься поза межами України або навіть в Україні, але неофіційно (таке можливе в умовах демократії), то це означатиме удар по авторитету Верховної Ради як державного інституту»¹³⁰. Наукові завдання підпорядковувалися політичним, науковці мали вплинути на політиків і сприяти зміцненню авторитету держави. Така відверта інструменталізація історії була загальною ознакою часу, але для нас вона цікава саме визначенням ролі професійного історика у практичному застосуванні свого ремесла і водночас — впливові такої практики на самого історика. С. В. Кульчицький в даному разі виступає в ролі «історика-державника», для якого наукове знання має передусім велике дидактичне та ідеологічне значення.

1993 роком у С. В. Кульчицького завершується «перехідний» етап у розробці проблеми голоду 1932–1933 років. Його підсумки — перехід на базові положення «концепції Конквеста–Мейса», усвідомлення внутрішньої динаміки голоду 1932 р. і терору голодом 1933 р., поява сталого інтересу до «геноцидної» версії голоду, передусім в контексті особливостей радянського варіанту комуністичної ідеології та розв'язання національного питання в СРСР.

Упродовж 1990-х відбулася перерва в заняттях темою, під час якої дослідник звернувся до концептуальних проблем становлення комунізму в Україні¹³¹. Він бере участь у конференціях з теми голоду, але лише повторює свої попередні висновки. На листопадовій (1998)

по відзначення 60-ї річниці голоду 1932–1933 років, тому в середовищі їхніх опонентів і виникла ідея «народного трибуналу».

¹³⁰ Концепція міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні» (рукопис). — С. 3.

¹³¹ *Кульчицький С. В. Комунізм в Україні. Перше десятиліття.* — К., 1996.

конференції, присвяченій голоду 1932–1933 років, він виступив не як дослідник голоду, а як спостерігач і літописець проблеми¹³².

У 1999 р. в серії «Україна крізь віки» вийшла монографія С. В. Кульчицького, де він звернувся до теми геноциду та його спрямованості. Тут також поєднується теза про терор голодом як покарання селян за небажання працювати в колгоспах і повторюється висновок про те, що вістря геноциду спрямовувалося «не в українців як таких, а в сільське населення»¹³³. Фактично і навіть текстуально повторюються його тези початку 1990-х — дослідник цікавиться іншими питаннями. Можна знайти й таке пояснення — С. В. Кульчицький скористався для книги, яка виходила в популяризаторській серії¹³⁴, вже готовим матеріалом, який зберігся з попередніх часів.

Наступний період актуалізації проблеми голоду 1932–1933 років для С. В. Кульчицького починається у 2003 р., можливо у зв'язку з 70-ю річницею трагедії, хоча в цей час дослідник ще явно повторює сам себе. У жовтні 2003 р. на міжнародній конференції у Віченці (Італія) він знову виступає як літописець історії проблеми, а не як її дослідник¹³⁵.

Цього ж року у співавторстві з Г. Єфименком С. В. Кульчицький опублікував нарис, присвячений демографічним вимірам голоду. Питання про геноцид в цій роботі порушується непрямо — дослідника більше цікавила конкретика цифр, пов'язаних з обрахуванням демографічних втрат України. Проте відгомін попередніх і поточних дискусій (як академічних, так і політичних) щодо причин і наслідків

¹³² Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х — початку 90-х років // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-політичних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. — Київ; Нью-Йорк, 1999. — С. 27–45.

¹³³ Кульчицький С. Україна між двома війнами. — К., 1999. — С. 183.

¹³⁴ *Через «організаційні обставини» авторам п'ятнадцятитомника доводилося готувати до-сить об'ємні тексти в «історично стислі» терміни (два-три місяці). Тому всі вони скористалися наявним матеріалом для підготовки своїх томів.*

¹³⁵ Convegno internazionale di studi La granda carestia, la fame e la morte della terra nell'Ucraina del 1932–1933 (Vicenza, 16–18 ottobre 2003) // www.aisu.it/convegni/vicenza.pdf Сайт відвідано 20 жовтня 2008 р.

голоду і голодомору (С. В. Кульчицький вже постійно користується цим терміном) відчувається як в контексті, так і у відповідях на запитання інтерпретаційного характеру. «Демографічна статистика, — зауважував С. В. Кульчицький, — не може відповісти на питання „Чому стався голодомор“. Проте вона відповідає на питання, хто був на прицілі у влади — селяни чи українці? Щоб відповідь була правильною, треба вміти поставити це питання»¹³⁶. Цього разу правильна відповідь виглядала так: «терор голодом цілив своїм вістрям не в етнічних українців, а в сільське населення»¹³⁷. Фактографічно і місцями дослівно публікація знов-таки відтворює текст 1990 р. — можна було б потрактувати це як брак інтересу до предмету, якби одночасно того самого року під егідою Інституту історії України Національної академії наук України не вийшла величезна колективна праця, де С. В. Кульчицький був одним із співавторів¹³⁸. У цій книзі у розділі, присвяченому демографічним аспектам голоду 1932–1933 років, ще раз майже без змін відтворюється фактографія і текст шойно згаданого нарису, але цього разу акцент змінено. «Терор голодом, — пише він, — було застосовано лише в двох регіонах Радянського Союзу — в УСРР і на Кубані. Національна спрямованість терору голодом визначається тим, що в обох регіонах чисельність українців у складі населення перевищувала дві третини.

Якщо до 1933 р. сталінська тоталітарна держава здійснювала масові репресії за соціальною ознакою, то від 1933 р. розпочався терор за національною ознакою. В Україні він був спрямований одночасно проти селян (терор голодом) і проти національної інтелігенції (масові арешти)»¹³⁹.

¹³⁶ *Кульчицький С.* Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / С. Кульчицький, Г. Єфименко; НАН України. Інститут історії України. — К., 2003. — С. 63–64.

¹³⁷ Там само. — С. 65.

¹³⁸ *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* — К., 2003. *Варто звернути увагу на назву колективної монографії — слова «голодомор» і «геноцид», які вже звично домінують в канонічному дискурсі, тут відсутні.*

¹³⁹ Див.: *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* — К. — С. 511.

Восени 2004 р. згадану колективну працю було презентовано в Москві. Презентація супроводжувалася досить жорсткими дискусіями: російські історики навідріз відмовлялися приймати «геноцидну» версію голоду 1932–1933 років, яка на цей час стала вже канонічною в українській історіографії і фактично домінувала в текстах 900-сторінкового тому.

Саме після цього у дослідника визріло бажання *довести* російським колегам те, щодо чого вони не лише висловлювали сумніви, а й заперечували. С. В. Кульчицький зосереджується на доведенні тези про те, що терор голодом (цього разу вже домінує термін «Голодомор» — саме так, з великої літери) був геноцидом українців. Цього разу, згадує він, «я заново переглянув документи, що мають відношення до Голодомору, під кутом зору критеріїв, які сформульовані в Конвенції ООН для визначення геноциду». Процес переосмислення тривав з жовтня 2005 р. до лютого 2007 р. і супроводжувався стрімким зростанням кількості публікацій.

У 2005 р. невеликим накладом виходить книга з програмною назвою «Голод 1932–1933 рр. як геноцид». Міркування про причини і спрямованість голоду вмонтовуються в ширшу концепцію побудови «держави-комуни», вродженого доктринального екстремізму більшовиків і несумісності їхньої ідеології з принципами приватної власності. Кінець 1920-х — початок 30-х — це, за С. В. Кульчицьким, спроба нового комуністичного штурму, який був неможливий без масового примусу і терору проти приватних власників, які чинили опір. Подолати цей опір в період штурму, загнати селян в колгоспи і змусити там працювати можна було лише терором. На той час переважну більшість приватних власників складало селянство — зламати його опір Сталін намагався спочатку колективізацією, а потім голодним терором. В Україні застосовувалася специфічна, найжорстокіша форма терору — натуральні штрафи, вилучення всього істивного у селян.

У цій книзі остаточно артикулюється й ідея про геноцид українців не як етносу, а як політичної нації, яка стає домінантною темою

в усіх наступних працях історика, які, утім, виглядають як один базовий текст, оздоблений риторичними варіаціями¹⁴⁰.

У цей час С. В. Кульчицький не лише доводить до логічного завершення свою концепцію голоду 1932–1933 років як геноциду, а й навіть більше — стає одним з найактивніших пропагандистів цієї ідеї. Щоправда, його аргументація і сенс поняття «геноцид» серйозно відрізняються від стандартної «геноцидної» риторики *Голодомору*, властивій представникам діаспори, публіцистам, В. Ющенкові та його оточенню, ентузіастам ідеї про «знищення українства Московщиною» — власне усім тим, хто відстоює ідею голоду 1932–1933 років як удару по етнічних українцях.

Фактично дослідник створив нову версію пояснення причин голоду 1932–1933 років. Передусім, він остаточно виокремив «голод» і «голодомор» (перші вказівки на необхідність розрізняти динаміку і спрямованість голоду в 1931, 1932 і 1933 роках з'являлися у С. В. Кульчицького ще на початку 1990-х). У даному разі голод триває впродовж 1932 р., Голодомор — перші шість місяців 1933, його «пусковим механізмом» стає тотальна конфіскація продовольства та блокада голодуючих регіонів — центральним елементом голодомору за С. В. Кульчицьким є «терор голодом». Таке термінологічне уточнення (голод — голодомор — терор голодом) потрібне для подальшого обґрунтування нової інтерпретації «голодомору-33» як геноциду.

Апеляція до «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років виглядає так. С. В. Кульчицький вказує на те, що Конвенція ООН є документом, який неповністю відповідає завданням відповідної кваліфікації голоду 1932–1933 років. По-перше, визначення геноциду в Конвенції ООН є неповним, бо з нього під тиском СРСР було вилучено термін «соціальна група» як об'єкт геноциду. По-друге, «конвенція ООН про геноцид не бере до уваги логіки злочину, тобто причини і мотиви ни-

¹⁴⁰ У 2007 р. у серії «Невідома Україна» (!) видавництва «Наш час» в рамках державного замовлення вийшла монографія з промовистою назвою: «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення», яка є розширеною версією попередньої книги з майже ідентичною назвою.

щення людських груп. Треба довести тільки те, що злочинець мав намір знищити певну групу»¹⁴¹.

Визнавши недостатність/неповноту положень Конвенції ООН, С. В. Кульчицький все ж таки звертається до неї, твердячи, що натуральні штрафи (конфіскація всього продовольства) та блокада голодуючих регіонів підпадають під статтю II пункт «в» Конвенції: «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове знищення їх»¹⁴². Отже, застосувати всі положення Конвенції до всього комплексу подій 1932–1933 років, пов'язаних з голодом, неможливо, але цього й непотрібно, бо в принципі достатньо й однієї ознаки, щоб кваліфікувати певні дії та події як акт геноциду. Довівши наявність ознак геноцидних дій щодо певної групи (конфіскація продовольства, блокада голодуючих регіонів)¹⁴³, дослідник взявся довести наявність такої групи і окреслити її параметри.

Попередні дискусії з опонентами «геноцидної» версії подій 1932–1933 років показали, що визначення об'єктом геноциду лише однієї етнічної групи викликає численні заперечення як фактологічного (в Україні і поза її межами гинули представники інших етнічних груп), так і морально-етичного характеру. До того ж справдилося передбачення С. В. Кульчицького, зроблене ще на початку 1990-х: знайти документальні підтвердження, що першочерговим об'єктом навмисного знищення голодом були саме українці як етнічна група, не вдалося.

Отже, нове прочитання наявного матеріалу і не в останню чергу внесок самого С. В. Кульчицького в легітимацію «геноцидної» версії *Голодомору* українським парламентом¹⁴⁴ потребувало іншого факто-

¹⁴¹ *Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид.* — С. 228.

¹⁴² Там само. — С. 232.

¹⁴³ *Факт допомоги голодуючим, яка розпочалася у лютому 1933 р., дослідник також вважає доказом на користь тези про геноцид, бо допомога була вибірковою, вона спрямовувалася на врятування тих, хто працював у колгоспах і радгоспах. Ця думка висловлена в зауваженнях С. В. Кульчицького до цього тексту (квітень 2009 р.).*

¹⁴⁴ *С. В. Кульчицький та В. І. Марочко разом з архівістами та працівниками секретаріату президента готували об'ємну папку з матеріалами для депутатів, що брали участь в засіданні Верховної*

графічного виміру та іншого способу пояснення. І тут в пригоді сталися багатолітні студії з природи радянського комунізму та української радянської державності. Оскільки в Конвенції ООН як об'єкт геноциду згадується «національна група», виникла ідея трактувати українців саме в такому ключі. Певною мірою тут прислужилася давня теза Дж. Мейса про те, що голод спрямовувався проти громадян української держави¹⁴⁵. «Український народ, — писав у листопаді 2005 р. С. В. Кульчицький, — слід сприймати не лише як етнос, але і як політичну націю, а Україну — не як територію, на якій живуть українці, а як країну» — ці твердження адресуються саме ситуації 1932–1933 років¹⁴⁶.

Далі будеться дуже цікава проекція з сучасного в минуле. С. В. Кульчицький оперує термінами і поняттями людини, яка живе в умовах української державності, що відбулася. Історична ситуація, що виникла після 1991 р., проектується на минуле. Поняття «громадяни української держави» застосовується щодо періоду 1920–30-х років. За С. В. Кульчицьким, СРСР до голоду 1932–1933 років та репресій 1930-х був «федерацією демократичних республік»¹⁴⁷. Українська СРР як «демократична республіка» мала власних громадян — «український народ», який прагнув незалежності і власної державності. Основою «українського народу» було українське селянство. Соціально-економічна і політична криза, яка виникла внаслідок «комуністичного штурму» рубежу 1920–30-х створила загрозу

Ради, присвяченому обговоренню та ухваленню закону про голод 1932–1933 років — приклад «фізичної» інструменталізації історії.

¹⁴⁵ Див. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003.

¹⁴⁶ *Кульчицький С.* Чому он нас уничтожал? — С. 96.

¹⁴⁷ Ці взаємопов'язані твердження, на мій погляд, хибують на декларативність — їх не підтверджено ані власною фактографією, ані посиланнями на спеціальні дослідження. Так само не пояснюється зміст і значення понять «громадяни України», «демократична республіка». Чи можна вважати УСРР «демократичною республікою», якщо в ній цілі соціальні верстви було позбавлено виборчого права і вони були об'єктами соціального пресингу (згадаймо хоча б чистки радянських установ, соціальні квоти на отримання освіти), якщо після 1924 р. в ній існувала і керувала лише одна політична партія, а її реальні чи удавані опоненти були об'єктами політичних репресій? Чи можна вважати неписьмених, неосвічених селян, тодішня громадянська ідентичність яких і досі залишається поза увагою дослідників, свідомими «громадянами України»? Це лише початок списку запитань, які виникають як перша реакція на наведені тези С. В. Кульчицького.

для І. Сталіна та «кремлівських покидьків». Центральним елементом цієї загрози були громадяни «демократичної республіки України» з їхніми віковичними прагненнями державної незалежності: «Геноцид громадян України, спричинений, звичайно ж, не етнічним походженням, а претензіями на власну державність у централізованій тоталітарній імперії відбувався на тлі глибокої соціально-економічної кризи і огортвся з боку влади багатьма маскувальними нашаруваннями. <...> У кризовій ситуації українські сподівання на державність здалися Сталіну стократ небезпечнішими»¹⁴⁸.

Голод 1932–1933 років і особливо голодомор — тобто конфіскація усіх їстівних запасів селян — це був «випереджувальний удар» І. Сталіна по загрозі відокремлення України. Голодомор-геноцид 1933 р. — це удар по перспективі 1991 р., від якого постраждали саме українські селяни — основа «українського народу» — «громадян УСРР». «Українські селяни, що були серцевиною українського народу, що мав великий досвід визвольної боротьби і спромігся використати в 20-х рр. ХХ століття радянську форму державності як плацдарм для можливого у майбутньому відділення від СРСР. Ось проти такого майбутнього і був спрямований терор голодом»¹⁴⁹.

Наведені приклади дають підстави для такого припущення: концепція С. В. Кульчицького «Голодомор як геноцид» стала спробою модифікувати тезу про геноцид проти етнічної групи, додаючи «буферне» поняття про українців як «громадян УСРР». Цей модифікований варіант нібито дозволяє нейтралізувати надто провокаційний і драгливий елемент етнічної ексклюзивності канонічної версії подій 1932–1933 років і водночас зберегти надзвичайно важливу тезу про геноцид — і тут С. В. Кульчицький, незалежно від його особистих намірів, виступає вже як пропагандист «державницької» версії національної історії та оборонець офіційного канону історичної політики.

¹⁴⁸ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид — С. 229.

¹⁴⁹ Там само.

Фактично в 2005–2008 рр. відбулася друга «мобілізація» дослідника — щось на зразок 1987 р., відмінність полягала хіба що в тому, що цього разу С. В. Кульчицький попрямував на фронт добровольцем. У 2004–2008 роках він став найактивнішим творцем і пропагандистом канонічної версії *Голодомору*, яка стала важливою складовою історичної політики і політики пам'яті президента В. Ющенка. Активна суспільна роль історика не могла не позначитися на змісті й формі його наукових розробок. Виникла ситуація, коли у дослідника, який взявся за надзвичайно складну, суперечливу і політично «гарячу» тему, просто не залишалось часу на її фундаментальне осмислення, на пошук нових аспектів: будь-які новації були можливі лише у вузькому пізнавально-інтерпретаційному коридорі *Голодомору*, дослідницька енергія спрямовувалася не так на те, щоб переосмислити накопичений за два десятиліття емпіричний матеріал¹⁵⁰, як на те, щоб розташувати його у таку вибіркочку послідовність, яка допоможе довести «геноцидну» версію подій 1932–1933 років.

Змінилося класичне співвідношення між науковим дослідженням і популяризацією його результатів, де перше завжди передувало іншому: популяризаторські статті, публіцистика ставали основою для наукових текстів: «У мене нерідко виходило так, що саме виступ в газеті „День“ ставав основою для наступної статті в науковому журналі чи доповіді на конгресі, конференції, симпозіумі. Так народжувався жанр наукової публіцистики, що вельми відрізнявся від усім відомого науково-популярного жанру¹⁵¹». Такий метод передбачав оперативність: «коли я брався за статтю для поважної газети, хотілося якнайшвидше обнародувати свої, нерідко „еретичні“ думки в області історії радянського комунізму»¹⁵².

¹⁵⁰ Праці С. В. Кульчицького про голод 1932–1933 років, видані в 2006–2008 рр., відрізняються від його попередніх робіт досить обмеженим колом джерел. Його найбільша праця «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення» базована майже винятково на опублікованих раніше збірках документів, деякі «свіжі» посилання на архіви мають суто «косметичне» значення. Вельми симптоматичним є те, що ця книга рясніє посиланнями дослідника на власну працю 1991 р.

¹⁵¹ Кульчицький С. Чому он нас уничтожал? — С. 201.

¹⁵² Там само.

Існування у двох іпостасях — дослідника і популяризатора/пропагандиста призводило до того, що межа між ними зникала. Науковець поступався місцем публіцистові¹⁵³, завдання наукового аналізу — потребам певної суспільної місії, наукова мова — просвітницькому і звинувачувальному пафосові, афірмативній, наступально-стверджувальній риторичі. «Ми не можемо, — писав С. В. Кульчицький у 2006 р., — залишити *правду* про Голодомор *недоступною розумінню* міжнародної громадськості й громадян самої України. *Ми зобов'язані* показати, чому *кремлівська нелюдь* прийняла рішення про цілком усвідомлену, наперед розраховану й ретельно забезпечену добре продуманими організаційно-політичними заходами людовбивчу акцію на частині території своєї власної країни (курсив мій. — Г. К.)»¹⁵⁴.

Виконання цього зобов'язання диктує й відповідну лексику. Наукові терміни і категорії поступаються метафорам та ярликам, пояснення причин досить складного багатовимірного історичного явища зводиться до егоїстичних мотивів кремлівської верхівки. В одній з найбільш цитованих книг С. В. Кульчицького читач може довідатися, що Голодомор організований «купкою кремлівських покидьків», які «побоювалися, що народний гнів їх змете з насиджених місць на верхівці влади»¹⁵⁵. Та сама теза, викладена у тій самій книзі, але у спокійнішому, наближеному до наукової термінології тоні виглядала так: «...будівництво „держави-комуни“ і включення в нього багатомільйонного селянського населення були наслідком суб'єктивних дій невеликої кількості конкретних осіб. Цей процес являв собою постійне протиборство групи вождів правлячої партії і широких народних мас.

¹⁵³ За неповними даними на 2002–2006 р. припадає 71 публікація С. В. Кульчицького на тему голоду 1932–1933 рр. З цієї кількості до наукових можна віднести 14 (статті, тексти виступів на наукових конференціях, монографії, брошури). Решта — публіцистика. Підраховано за: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Вип. 2. — К., 2008.

¹⁵⁴ Кульчицький С. В. Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні. Матеріали до навчального курсу. — С. 249–250.

¹⁵⁵ Кульчицький С. Чому он нас уничтожал? — С. 165.

Народ прагнув залишатися самим собою, а вожді намагалися втілити в життя власні уявлення про те, як йому треба жити»¹⁵⁶.

У цих дихотоміях, які набувають статусу висновків і узагальнень, неважко углядіти слідування давній українській народницькій традиції і навіть данину певному романтичному містицизмові, де народ постає колективною істотою з незмінними чеснотами, істотою, яка є антитезою «верхам». Так само кидаються у вічі ремінісценції з радянської квазімарксистської традиції з її протиставленням експлуаторських «верхів» експлуатованим «низам» — бо «широкі народні маси» зі всією очевидністю постають об'єктом масштабного і жорстокого визиску та суб'єктом спротиву цьому визискові. Зрештою, якщо вже йдеться про історіографічну приналежність, не можна не помітити слідування інтелектуальній традиції «тоталітарної школи» західної історіографії, яка пояснювала всі надміри, крайнощі і ексцеси тоталітаризму специфікою політичних структур і діями верхівки¹⁵⁷.

Досить характерною рисою праць С. В. Кульчицького про голод 1932–1933 рр. періоду 2005–2008 років є їхня внутрішня композиційна суперечливість — наочне свідчення конфлікту між дослідником і пропагандистом. Там, де викладається фактографія і супутні коментарі, читач оглядає докладну картину механізмів хлібозаготівель, політичних рішень, реакцій на них, позицій різних учасників процесу. Вчений не обмежується макрорівнем, а й звертається іноді до соціально-антропологічних вимірів проблеми. Цілком у рамках канонів науково-аналітичної історіографії витримано студії з демографії голоду 1932–1933 років. Панорама подій і фактів 1932–1933 років подається в традиціях добротного позитивізму і засвідчує глибоке знання предмету до найдрібніших деталей і нюансів¹⁵⁸. Усе змінюється, коли вчений переходить до узагальнень та інтерпретацій, покли-

¹⁵⁶ Там само. — С. 184.

¹⁵⁷ За С. В. Кульчицьким, *Сталін ретельно сплапував, викопав і замаскував свій злочин — голод 1932–1933 років*.

¹⁵⁸ Див. дві останні монографії з теми: *Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення*. — К., 2007; *Його ж. Голод в Україні 1932–1933 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків*. — К., 2008.

каних довести концепцію голодомору-геноциду, власне вступає в ідеологічний простір *Голодомору*. Науковець зникає, його місце заступає популяризатор і пропагандист, який зобов'язаний виконати певну суспільну місію, який повинен довести і донести, розтлумачити і переконати. І тоді попередня масштабна картина голоду 1932–1933 року, що складається з величезної кількості чинників, дій, контрдій, взаємодій, тенденцій і спонтанних реакцій, суперечливих фактів і не до кінця з'ясованих мотивів і рішень редукується до пласкої схеми «злочинний план — злочинне виконання — жахливі наслідки», дуже придатної для публіцистики і політичних контроверсій, але неприйнятної для науки. Дослідник голоду 1932–1933 років перетворюється на адепта *Голодомору*. В цьому разі його тексти (так само, як і тексти інших популяризаторів канонічної версії *Голодомору*) можуть слугувати ілюстрацією дотепу, популярного в постструктуралізмі: не він говорить мовою, а мова говорить ним.

Гадається, приклад такого фрагменту наукової біографії С. В. Кульчицького, який стосується вивчення історії голоду 1932–1933 років і трансформації голоду в *Голодомор*, може слугувати досить виразною ілюстрацією взаємодії професійного історика з канонічним дискурсом і професійної трансформації вченого, який взявся виконувати суспільну місію. На рубежі 1980–1990-х С. В. Кульчицький був одним з тих, хто формував цей дискурс — як у науковій мові, так і в мові політики та ідеології. Можна сказати, що він сам сформував пізнавальні та інтерпретаційні рамки і сформулював базову риторику, за межі яких він уже не вийшов впродовж наступних двадцяти років. У середині цих рамок і в межах цієї риторики можна було уточнювати нюанси і навіть робити міні-відкриття (наприклад, з'ясовувати кількість жертв голоду, уточнювати динаміку подій, знаходити нові факти, навіть урізноманітнювати термінологію тощо). Однак вихід за згадані межі був неможливий, бо вже вони почали тяжити над професійним істориком.

Методологічна еволюція дослідника, що розтягнулася на 20 років, розпочалася з ідеологічних дискусій з «тоталітарною школою» західної історіографії і завершилася переходом на її базові позиції,

заочна дискусія з Р. Конквестом і Дж. Мейсом призвела до переходу на їхні методологічні та інтерпретаційні позиції. Заперечення стандартних тез діаспорної історіографії після короткочасного переходу на «етнічну» версію голодомору-геноциду призвела до спроб обґрунтувати версію про геноцид «політичної нації». Пошуки причинно-наслідкових зв'язків, базовані на соціально-економічних детермінантах, поступилися пошуками причин і наслідків у сфері політичних структур, ідеології та суб'єктивних намірів вождів з явного перевагою на користь останніх. На зміну уявленням про селянство як об'єкт класової експлуатації і примусу прийшли тези про нього як суб'єкт націотворення і об'єкт політичного терору, спровокованого цією його роллю.

Науково-світоглядна еволюція дослідника відбувалася на тлі процесу «націоналізації» вітчизняної історії і дедалі інтенсивного втручання державних чинників у політику пам'яті та історичну політику — С. В. Кульчицький був активним учасником цих процесів, його біографія є цікавим прикладом динаміки взаємодії між професійною історіографією і політикою, між дослідженням і пропагандою, між дослідником і владою. Приклад С. В. Кульчицького як дослідника голоду 1932–1933 років і творця *Голодомору* засвідчує, що в цій взаємодії завжди перемагає влада — і влада як інститут, і влада дискурсу — якщо дослідник поступається своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет.

Історія без політики

Анатомія дискурсу. — Термінологія. —
Історична пам'ять, історія, історіографія

У попередніх розділах основну увагу приділялося взаємодії історії, політики і професійного історіописання на прикладі *Голодомору* як специфічної форми культурної реальності, утвореної в результаті взаємодії згаданих трьох складових. У цьому розділі ми зосередимося на деконструкції *Голодомору* головним чином через розгляд складових його дискурсу, виявлення взаємозв'язків цього дискурсу з культурною та інтелектуальною традицією (чи традиціями), інтересами певних суспільних чи політичних груп; ми поглянемо на *Голодомор* як на історичний приклад конструювання «колективної пам'яті», зокрема і як на продукт «політики пам'яті», спробуємо з'ясувати чи принаймні описати механізм творення та дії «колективної пам'яті»; нарешті, на прикладі *Голодомору* ми розглянемо проблему творення та аналізу історичного наративу, проблему вибору пізнавальних та інтерпретаційних стратегій, позицій історика в конфлікті між уявленнями про історичне явище і способами наукового усвідомлення цих уявлень. Головна мета цього розділу — ввести дискусію про голод 1932–1933 років і про *Голодомор* в сферу наукового обговорення, означити ті сюжети та проблемні зони, які зазвичай перебувають поза увагою дослідників, власне, довести, що проблема голоду 1932–

1933 років є набагато масштабнішим історіографічним явищем, ніж вона презентована в рамках канонічної версії.

Анатомія дискурсу

Для осягнення природи і функціональних можливостей *Голодомору* чи не найважливішим є розуміння його канонічного дискурсу, його побудови, логіки та вибору форм презентації. Попри величезну кількість літератури, яку присвячено аналізу теми голоду 1932–1933 років, жодний дослідник, навіть з числа «ревізіоністів», досі не звернув увагу на дискурсивні практики, які з кінця 1980-х перейшли з політичного і публіцистичного лексикону не лише в словник влади і риторику історичної політики, а й в наукову термінологію та мову історичної освіти.

Головне завдання — аналіз і зіставлення дискурсивних практик стосовно голоду 1932–1933 років, які виникли і усталилися впродовж 1980–1990-х років. Я не претендую на глибокий системний дискурс-аналіз в стилі соціолінгвістики чи постструктуралізму, йдеться радше про опис усталених мовних практик і способів репрезентації теми, які мають соціальне (суспільне) значення і впливають на спосіб конструювання дійсності, реальної чи удаваної. Йдеться також про те, в якій спосіб певний дискурс чи дискурсивні практики утворюють, формують опис об'єкту і водночас впливають на суб'єкт і навіть творять його. Об'єктом у даному разі є образ голоду 1932–1933 років, суб'єктом — творці цього образу.

Далі йдеться передусім про тексти (наукові і публіцистичні, офіційні та неофіційні) і дискусії (розмови, заяви, суперечки, аргументацію), про риторику презентації теми. Ми спробуємо з'ясувати, в якій спосіб сформувався певний стандартний *текст*, риторичні форми, мовний спосіб опису образу голоду 1932–1933 років, які, власне, складають канонічний дискурс про голод 1932–1933 років.

Подальший виклад стандартної версії дискурсу *Голодомору* та її варіації навмисно подається з мінімальним уживанням його активної риторики, яка є предметом окремого аналізу.

Фактографія

З весни—літа 1932 до кінця весни 1933 року в Україні тривав масовий штучний голод. Він виник в ході інтенсивної експропріації державою хліба в колгоспах, радгоспах та індивідуальних господарствах, до якої взимку 1933 року додалися конфіскації всього продовольства і навіть особистого майна у селян. Окрім того, з початку 1933 р. було організовано блокаду кордонів республіки, залізниць і доріг до міст, аби перекрити голодуючим селянам шлях до порятунку. Села і цілі сільські райони, які заборгували за планами хлібозаготівель, було занесено на чорні дошки, внаслідок чого вони стали об'єктами товарно-продуктової блокади. Селяни залишилися без допоміжних засобів до існування. Голодуючі райони було заблоковано загонами НКВС, тому селяни не могли врятуватися, мігруючи в інші регіони, де голоду не було. Фактично був вчинений акт терору голодом. Унаслідок усіх цих заходів хліборобські райони України перетворилися на території голодного моря, в результаті якого померли мільйони українських селян. Голод в Україні вирізнявся особливими масштабами і найбільшими втратами порівняно з іншими регіонами СРСР (якщо про них взагалі згадують).

Найприйнятніша цифра втрат — зазвичай максимальна, іноді йдеться про 7–10 млн, іноді називаються навіть більші цифри¹. Мен-

¹ Для того щоб зрозуміти мотивацію та спосіб «гри у цифри», можна порівняти два документи. У звіті від 1 червня 2008 р. Міжнародного координаційного комітету з відзначення 75-ї річниці Голодомору, створеного Світовим конгресом Українців, зазначається таке (мову оригіналу збережено): «МКК СКУ звертався до Секретаріату Президента та Інституту Пам'яті, щоб зарядили процес для науковців, щоб устійнити термінологію для визначення кількості жертв. ...МКК СКУ подав окремий бріфінг в цій справі. Було домовлення, що буде якимсь рішенням. Далі вживаються різні цифри, 5 мільйонів, 7 мільйонів, 10 мільйонів, мільйони. Треба шукати підставу, фактів, щоб не нашкодити справі, коли опоненти стараються знизити вартість справи. МКК СКУ прийняв термін 7–10 мільйонів і виготовив список наукових праць та інших фактів, щоб аргументувати цю позицію» / Міжнародний Комітет Голодомору. 75-та Річниця Відзначення Українського Геноциду 1932–1933. International Holodomor Committee (IHC) 75th Commemoration of the Ukrainian Genocide 1932–1933 // Архів автора. — С. 5–6.

У позиційному матеріалі Міністерства закордонних справ України щодо голоду 1932–1933 років, у якому йдеться про те, як репрезентувати Голодомор в Європейському Союзі, про «вартість справи» написано таке: «Дослідники називають різні цифри загиблих під час голодомору: 5, 7, 9 та 10 мільйонів. Але в будь-якому випадку, мова йде про МІЛЬЙОНИ безневинних жертв.

ші масштаби загалом не визнаються, вони допускаються лише в поміркованій версії, в основному, коли висловлюються історики-науковці. Визначення кількості втрат від *Голодомору* нерідко базується на тих розрахунках, які вказують на загальні демографічні втрати республіки в період між переписами 1926 і 1939 (або 1937 років) — в результаті «1932–1933» охоплює майже 14 років².

Спосіб пояснення

Голод 1932–1933 років (*Голодомор*) був одночасно результатом і складовою політики «центру» (Москви, сталінського режиму, Сталіна та його оточення, тоталітарного режиму (часто з додатком «злочинний»))³, спрямованої на послаблення чи навіть знищення

А з урахуванням непрямих жертв (внаслідок повного фізичного виснаження, тифу, кишково-шлункових отрунь, канібалізму, репресій, самогубств на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу), за приблизними підрахунками, голодомор забрав життя 14 мільйонів людей // www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/ua/news/detail/8868.htm Сайт відвідано 24 листопада 2007 р.

Ця гра в жахливі цифри має специфіку на різних поверхах канонічного дискурсу. Серед науковців поступово усталилася цифра прямих втрат від голоду в 3,5–4 млн, хоча деякі історики, навіть ті, хто в силу професійної обізнаності не може не розуміти неадекватності зведених цифр, впадають в спокусу нажахати своїх читачів і рухаються «вгору» — до 7–10 млн. Політики і публіцисти не розмінюються на дрібниці — «менше 7 млн не пропонувати». Пересувні виставки, фінансовані державою, значають 7–10 млн. На чолі цього змагання за більші цифри стоїть президент В. Ющенко — в усіх своїх публічних промовах він посиляється на 7–10 млн, хоча не може не знати про висновки науковців, як українських, так і зарубіжних.

Підтекст зрозумілий, хоча і не афішується, і, можливо, не завжди усвідомлюється: «нижня межа» втрат має бути більше, ніж у Голокості (6 млн).

² Варто звернути увагу на спосіб оперування даними наукових досліджень. В листопаді 2008 р. було оприлюднено результати дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України «Демографічна катастрофа в Україні наслідок Голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки». Дані науковців не зовсім відповідали очікуванням прихильників геноцидної версії Голодомору: загальна цифра демографічних втрат від голоду 1932–1933 років оцінювалася в 4,5 млн (з них 1,1 млн — наслідок зниження народжуваності, 3,4 млн — через підвищену смертність). Кумулятивний ефект (ненароджені діти і онуки загиблих і ненароджених) оцінювався в 6 млн // presscenter.ukrinform.ua/presscenter.php?press_id=2393. Бажана цифра в 10 млн адептами геноцидної версії досягалася простим додаванням, науковці «нюанси» їх не цікавили. Саме в такому варіанті ця цифра подавалася прес-службою президента В. Ющенко в повідомленні про рішення Апеляційного суду м. Києва. Див.: Рішення українського суду переводить будь-які дискусії навколо Голодомору з політичної у юридично-правову площину. Відтепер єдиним аргументом у цій дискусії можуть бути лише факти, а не політичні чи історичні стереотипи та міфи — Президент України // www.president.gov.ua/news/16407.html

³ *Форми уособлення можна продовжувати, але їхній зміст — однаковий.*

української нації як спільноти, якій іманентно властиві демократизм, індивідуалізм, любов до свободи, або ж як титульної нації окремої республіки, яка претендувала на самовизначення. Підтвердженням цьому є те, що *Голодомор*, тобто нищення засобами терору голодом, супроводжувався винищенням української інтелігенції та репресіями проти місцевого партійно-державного апарату 1930-х років. *Голодомор* — передусім українська трагедія, бо його головним об'єктом було українське селянство як носій традиційного націоналізму (традицій, особливої духовності, бази національного руху). Українці як нація являли собою головну небезпеку для тоталітарного сталінського режиму як потенційно і реально сепаратистська нація, тому *Голодомор* планувався і спрямовувався саме і в першу чергу проти них. *Голодомор* — це акт геноциду, навмисне знищення саме українців як нації.

Голодомор завдав непоправного удару українській нації, її генофонду, украй негативно вплинув на її подальший розвиток. «Соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки Голоду 1932–1933 років, — йшлося в Матеріалі Інституту історії України НАН України „Голодомор 1932–1933 років — геноцид в Україні“, — актуальні й до сьогодні. Тоді на довгі десятиліття було підірвано матеріальну базу українського села, зруйновано його виробничу та товарну інфраструктуру, фізично знищено підприємницькі та ініціативні елементи, залякано цілі покоління українців, причому не лише селян, зламано волю усього Українського народу до опору тоталітарній системі, до національного відродження»⁴. Утім тут можливі варіанти — з одного боку йдеться про те, що українці і досі не можуть отямитися від удару, через що переживають сучасні негаразди, з іншого — про їхню «неймовірну живучість».

Жертви *Голодомору* — це не лише ті, хто помер у 1932–1933 роках, а й ненароджені, і ті, хто вижив, і їхні нащадки, бо вони уражені «генетичним страхом». До певної міри ці твердження можна вважати

⁴ Матеріал Інституту історії України НАН України Голодомор 1932–1933 років — геноцид в Україні // *Архів автора. Документ підготовлений науковцями провідного академічного інституту для органів влади.*

ретрансляцією шевченкового «і мертвим, і живим, і ненародженим» — цього найвиразнішого символу «трансцендентності» нації.

Винуватцем *Голодомору* є ворожа зовнішня сила (див. вище), самі українці виступають її невинною жертвою. Гіпотетична чи реальна участь співвітчизників не визнається або замовчується. У тих випадках, коли доводиться визнавати факти участі місцевих активістів та влади у тотальних реквізиціях зерна, продуктів і особистого майна, робиться наголос на тому, що це були або асоціальні елементи, або ті, кого центральна влада або «зрадники» нації терором змусили чинити насильство проти співвітчизників.

У *Голодоморі* можна виокремити дві основні версії: радикальну і помірковану. В радикальній присутні усі згадані елементи, але додаються ті, що мають підсилити страждальницький та конфронтаційний пафос, загострити протиставлення з *Іншим*, вибудувати систему інвектив і пояснити трагедію наявністю особливих чеснот у колективного національного *Я*. В такому варіанті *Голодомор* — найстрашніший, але не єдиний акт тривалої політики «нищення українства Московією». Вся радянська історія — це саме таке нищення (тут можливі варіанти — початок «нищення» ведеться від Переяславської Ради і «трьохсотлітнього поневолення» чи Петра I, руйнування Батурина або, якщо звертатися до модерної історії, — з ліквідації «більшовицькими багнетами» української державності 1917–1920 рр.). Україна — перманентна жертва «імперської політики Москви». «Для Москви з її антилюдськими соціальними експериментами та прагненням зберегти під новою, комуністичною приправою Російську імперію, — пише фаховий історик, — українське село було могутньою перешкодою. Заважала його національна самобутність як хранителя українських звичаїв, мови, моральних цінностей, як джерела українського національного відродження»⁵.

До головного винуватця (Москви, Росії, росіян) додаються інші, передусім йдеться про євреїв⁶. У цьому разі найбільш «пікантним»

⁵ Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. — К., 2007. — С. 3. Брошуру видано в серії під назвою «Голодомори» та під загальним титулом «Геноцид українців».

⁶ Найвідомішим пропагандистом ідеї «вічного етнічного ворога українства» є окремі діячі Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП). Див.: Кому був вигідний Голодомор? — К., 2004. Один з авторів, який називає голод 1932–1933 років «ретельно спланованою акцією», вмон-

методом є оприлюднення справжніх імен і прізвищ діячів партії, уряду і репресивних органів — непрямий, але потужний наголос на їхньому етнічному походженні є виразним сигналом для всіх охочих пояснити історичну подію конфліктом між націями та увиразнити *Іншого* як винуватця і носія історичної провини. В країні з давньою традицією побутового антисемітизму і наявністю політичних сил, готових використовувати антисемітизм як елемент ідеологічних практик, такий заклик можна вважати культурно обумовленим — в цьому сенсі радикальна версія *Голодомору* не претендує на оригінальність.

У радикальному варіанті *Голодомору* роль одного з найважливіших аргументів відіграють цифри. Зрозуміло, статистичний екстаз спрямований на найбільші, максимальні показники кількості жертв.

У цьому варіанті дуже рідко звертаються до наукових розробок, перевага надається публіцистиці, свідченням і спогадам. Тут домінує емоційна напруга і відверте нехтування чи агресивне неприйняття інших поглядів на події 1932–1933 років. Відповідно, лєвова частка риторики припадає на моралізаторські та дидактичні вправи, знов-таки пов'язані з процесом *іншування*.

У *поміркованому* варіанті зберігається та сама базова фактографія, проте в інтерпретаціях спостерігаються незначні «відхилення». Тут визнається певна динаміка дій центральної влади: форсовані хлібозаготівлі, спроба терору голодом (січень—лютий 1933), короткий відступ і навіть допомога голодуючим навесні 1933 р. У *поміркованому* варіанті зазвичай утримуються від прямих інвектив у бік Москви і Росії і навіть засуджують їх, антисемітські мотиви можуть існувати хіба що в підтексті. Тут більше дотримуються консервативних оцінок кількості жертв голоду, спостерігається прагнення диверсифікації причин масової смертності (безпосередньо голодування, хвороби, епідемії). Очевидним є намагання уникати пояснень, орієнтованих на суто «етнічну» природу голоду 1932–1933 років, можна знайти

товує цю акцію в загальну схему «міжнародної змови», в якій «цілком певно регулюючу функцію відігравали сіоністи». Зрозуміло, автор не забарився послатися на так звані «Протоколи сіонських мурдеців» // Там само. — С. 56, 61, 62. Одна з конференцій МАУП називалася: «Єврейсько-більшовицький переворот 1917 року як передумова червоного терору та українських голодоморів» (листопад 2005).

твердження, що терор голодом спрямовувався проти «громадян української держави» — привноситься елемент «громадянського націоналізму».

Зазначимо, що запропонований поділ всередині канонічної версії дискурсу, що нас цікавить, є аналітичною структурою, інструментарієм для з'ясування внутрішньої структури дискурсу. На практиці в чистому вигляді існують хіба що радикальні форми презентації голоду 1932–1933 років. В інших можуть співіснувати всі основні елементи базового дискурсу з додатком елементів радикального та поміркованого. Водночас у різних виданнях і у викладі різних авторів риторика за формою (епітети, метафори) може дещо відрізнятись, однак її зміст всюди однаковий, в рамках канонічного дискурсу панує суголосність, яка дає підстави характеризувати праці різних дослідників як єдиний канонічний наратив.

Мова базового дискурсу зазвичай являє собою суміш метафоричних і гіперболічних форм, які не лише мандрують між політикою та історіографією, а й набувають статусу нормативних суджень і термінів. Прикладом може служити центральний термін — *Голодомор*. Вдала поетична метафора стала призмою, магічним кристалом, крізь який лише й можливо побачити *правду* про трагедію. Метафора перейшла у мову науки, політики (в тому числі й міжнародної) і бюрократії, перетворилася на самодостатній термін в наукових дискусіях, у мові законів.

Спостерігається і зворотна еволюція, коли категорії юридичних чи науково-дослідницьких практик трансформуються в метафори. Так сталося з терміном «геноцид» — він увійшов у вжиток наприкінці 1980-х радше як метафора, ніж як категорія міжнародного права. Впродовж десятиліття усталилася його подвійна функція — з одного боку він і надалі слугує саме як метафора, з іншого — спостерігаються дедалі інтенсивніші зусилля використовувати його саме для правової кваліфікації подій 1932–1933 років (нагадаємо, у 2001 р. він увійшов у Кримінальний кодекс України, у 2006 р. він був ужитий в тексті закону).

Словниковий запас *Голодомору* є показовим з огляду на присутність в ньому категорій і понять з подвійною функцією: з одного боку, вони нібито належать до сфери наукової дискусії, з іншого — контекст і сутнісний поліморфізм відносить їх до сфери публіцистики, поезики і метафоричних вправ. Це особливо виразно проявляється в житті термінів, пов'язаних із визначенням винуватців і виконавців злочину 1932–1933 років. Це «тоталітарний режим» (іноді з додатками «сталінський», «комуністичний», «більшовицький», «московський», «диявольський», «сатанинський»), «імперський центр», «компартизна влада» тощо. Надмір тропів — виразна, родова риса риторики *Голодомору*. Центральна, базова категорія, власне сам термін «голодомор» — пройшов шлях від публіцистичної метафори до терміну, закарбованому в законодавчих актах і міжнародних документах, — і все одно зберігає метафоричне навантаження. Інший центральний термін — «геноцид», розпочав своє життя в рамках канонічного дискурсу зовсім не як наукова категорія⁷, а саме як метафора, і лише згодом розпочалися спроби надати йому статусу науково-аналітичної категорії чи принаймні завести його у сферу права.

Риторика *Голодомору* народжувалася в Україні на рубежі 1980–1990-х у процесі активної дискредитації радянської системи і витиснення радянського історичного нарративу національним, побудови (відновлення) національного історичного міфу. Цей процес репрезентувався його ініціаторами як боротьба за повернення справжньої історії, історичної правди, за відновлення історичної справедливості. Ця риторика стала не лише пізнавальною і пояснювальною детермінантою канонічного дискурсу, а й основою його суспільної легітимації (а разом з ним — такої ж легітимації суспільних і політичних груп, які були його носіями).

У рамках канонічного дискурсу був сформульований намір з'ясувати реальну, правдиву картину лиха і в цей спосіб вшанувати міль-

⁷ Спроба оперувати цим терміном як юридично-правовою категорією таки була, однак в загальному публіцистичному угарі рубежу 1980–1990-х вона залишилася непоміченою. Див.: Савельєв В. Л. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 85–108.

йони загиблих співвітчизників. У цьому процесі спостерігається власна внутрішня динаміка. Спочатку цей намір диктувався намаганням перебороти «змову мовчання» щодо голоду 1932–1933 років і відновити «історичну правду» (тут варто пригадати зусилля української діаспори Північної Америки і ту обставину, що суспільно-політична риторика *Голодомору* в Україні по суті стала копією відповідних риторичних форм діаспори).

З перенесенням теми на «материкову» Україну в другій половині 1980-х років йшлося про повернення «справжньої історії» українців (як контртеза «фальсифікованій» радянській історії), заповнення «білих плям» і звинувачення комуністичного режиму у негараздах української нації. Упродовж 1990-х аргументи про *історичну правду і справедливість* були зняряддям в політичній боротьбі, засобом маркування політичних опонентів (тих, хто відповідно потрапляв у противники правди і справедливості і автоматично перетворювався на носія неправди й несправедливості) — тут йшлося переважно про ототожнення тодішніх комуністів з винуватцями лиха.

У перше десятиліття 2000-х у цій риторичі підсилюється мотивація щодо «морального оздоровлення нації»: звернення до *історичної правди про Голодомор* — це свого роду сеанс колективної психотерапії. «Мета цього законопроекту, — йдеться у зверненні В. Ющенко до депутатів стосовно проекту закону про Голодомор, — встановлення *історичної справедливості* та консолідація українського суспільства». Найголовнішим з усіх мотивів, якими керувався президент України, вносячи законопроект, є в його інтерпретації морально-психологічний: «зцілення нашого народу від духовної травми, завданої терором голодом у 30-ті роки минулого століття» (виділено мною. — Г. К.)⁸. Про «моральне зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу» йшлося у «Зверненні до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» від 14 травня 2003 р.: цей

⁸ Звернення Президента України Віктора Ющенко до Українського народу, до народних депутатів України у зв'язку з розглядом проекту Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // www.president.gov.ua Сайт відвідано 27 листопада 2006 р.

текст, до речі, є своєрідним компендіумом головних трафаретних тверджень канонічного дискурсу⁹. Про лікувальний ефект *правди* про 1932–1933 роки говорять і професійні історики. Голод 1932–1933 років — це «не історична минувшина, а незагойна рана українського народу», пам'ятати про нього треба «не лише задля відтворення історичної правди, а насамперед для нашого прозріння, розкріпачення суспільної свідомості, приспаної упродовж існування комуністичної нірвани, зцілення сотень тисяч наших співвітчизників від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями, покаятись у такий спосіб за довготривале замовчування злочину»¹⁰.

Слова *правда* і *справедливість* є основними маркерами канонічного дискурсу, він легітимується в суспільній свідомості як єдино вірний — все, що виходить за його рамки, або автоматично перетворюється на антитезу *правди* і *справедливості*, або контекстуально набуває нижчого інтелектуального і морального статусу. Це тим більш важливо, що в цій риториці *правильне* розуміння трагедії 1932–1933 років — це практичне завдання поточного моменту, це «тест на те, чи відбудеться українство як нація»¹¹. Такий спосіб інструменталізації минулого найвиразніше представлений в документах політично-декларативного значення. У «Зверненні до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» від 14 травня 2003 р. йшлося про те, що «перші слова правди про голодомор 1932–1933 років відіграли помітну роль у національному відродженні, стали одним з важливих

⁹ Див., наприклад, таку цитату: «Ми вважаємо, що кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини — правом на життя». <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15> Сайт відвідано 12 липня 2007 р.

¹⁰ Марочко В. Передне слово // Голодомори в Україні / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. — С. 6.

¹¹ Слова президента України В. Ющенка. Див.: Ющенко хоче освіжити українцям страшний пам'ять // www.pravda.com.ua. Сайт відвідано 23 жовтня 2007 р.

чинників здобуття незалежності України»¹². Необхідність ухвалення Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» обґрунтовувалася «необхідністю встановлення історичної справедливості». Передмова до збірки документів, написана директором Італійського інституту культури в Києві у 2007 р., називалася «Ще один внесок у відродження правди». Автор висловлював переконання у тому, що «це видання сприятиме консолідації українського суспільства, формуванню історичної пам'яті, а відтак — зміцненню демократії, побудови щасливого майбутнього, на яке заслуговує народ України»¹³.

Відхилення від панівного дискурсу і відповідних суспільних практик — це зазіхання на *правду* і *справедливість*, з цілком передбачуваними наслідками і висновками щодо тих, хто потрапляє в ряди «ухильників». Тут діапазон не надто великий — переважно йдеться про політичне моралізаторство, пов'язане або з дискредитацією політичних опонентів, або з апеляцією до морально-етичної позиції політиків, що в кінцевому рахунку знову виливається в моралізаторство щодо політичних дій і далекосяжні висновки щодо сьогоденної функціональної спроможності «ухильників» бути повноцінними громадянами¹⁴. Відсутність провідників Партії регіонів на офіційних заходах з відзначення 75-ї річниці голоду 1932–1933 років 22 листопада 2008 р. в Києві подавалося опонентами як свідчення браку їхньої політичної самостійності (точніше — підлеглості Москві)¹⁵. В іншому випадку позиція тих, хто заперечує «геноцидну» версію голоду 1932–

¹² <http://zakon.rada.gov.ua/> Сайт відвідано 27 серпня 2007 р.

¹³ Див.: Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки. — Харків, 2007. — С. 14.

¹⁴ Коли в листопаді 2006 р. майже половина депутатів з політичних мотивів відмовилася ухвалити закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», один з провідних дослідників голоду 1932–1933 років В. Марочко прокоментував це так: «...217 депутатів відмовилися юридично оформити смерть 7 млн українських селян від злочинної політики тоталітарного комуністичного режиму. Якщо ці горе-депутати не захистили світлої пам'яті померлих, то чи зможуть широко перейматися соціальними проблемами живих?» // Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. — К., 2007. — С. 4.

¹⁵ Кислинський А. Ставлення до пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років є тестом на самостійність українських політичних сил // www.president.gov.ua/news/12140.html Сайт відвідано 24 листопада 2008 р. Інтерв'ю заступника голови секретаріату президента А. Кислинського є одним великим і прозорим натяком на підлеглисть Партії регіонів Москві.

1933 років, контекстуально ототожнюється з позицією «манкуртів і циніків»¹⁶ і таким чином виводить їх за рамки громадянської лояльності.

Відповідно, в дискурсивних практиках *Голодомору* величезної ваги набуває звинувачувальна риторика: по-перше, адресована винуватцям (передусім організаторам і вже потім виконавцям), по-друге, тим, хто намагається трактувати *Голодомор* у спосіб, відмінний від запрограмованого, — знов-таки імпліцитно «дисиденти» потрапляють в зону морального пресингу. Риторика, адресована опонентам, іноді набуває досить виразної агресивності, особливо, якщо йдеться про політиків. Виступаючи на скорботному мітингу 25 листопада 2006 р. на Михайлівській площі в Києві президент В. Ющенко заявив: «Ті, хто сьогодні заперечує Голодомор, глибоко і переконливо ненавидять Україну. Ненавидять нас, наш дух, наше майбутнє. Вони заперечують українську державність»¹⁷ — зауважимо, для В. Ющенка «заперечення Голодомору» було рівнозначним запереченню «Голодомору як геноциду». В такий спосіб в ряди «ненависників українства» мають шанси потрапити не лише щонайменше третина громадян України, а й усі науковці, які дозволили собі сумніватися чи критикувати «геноцидну версію» — як українські, так і закордонні. Це не означає, звичайно, що в своїй промові В. Ющенко мав на увазі цих конкретних людей, йому йшлося передусім про політичних опонентів та про їхню моральну дискредитацію.

Неприйняття офіційної версії голоду 1932–1933 років, власне *Голодомору*, може трактуватися і як національно-етнічний маркер з очевидними негативними конотаціями. Найвиразніший приклад — закиди одного українського історика іншому за те, що той дивиться на свою історію «крізь російські окуляри», судить минуле «з позицій не-

¹⁶ Махун С. Голодомор 1932–1933 годов не может оставаться разменной картой в руках манкуртов и циников // Зеркало недели. — 2008. — 9–15 февраля.

¹⁷ Цит. за: Марочко В. Визнання голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — №17. — 2007. — С. 274.

української сторони»¹⁸ — приводом для таких висновків стало саме висловлення *інших* поглядів на голод 1932–1933 рр., незважаючи на ту обставину, що їх висловлював відомий і цілком поважний *український* історик.

Етнічний маркер є дуже важливим в пропаганді та відстоюванні канонічної версії *Голодомору* її прихильниками — він лежить в основі «геноцидної» тези про голод 1932–1933 років, він дозволяє досить легко пояснювати поведінку «відступників» або їхньою належністю до інших етнічних груп, або моментом «зрадництва» — коли йдеться про одноплемінників, які дотримуються інших поглядів. Етнічна ексклюзивність *Голодомору* проявляється і в наполяганні на винятковій ролі українців як найбільш постраждалої від радянського ладу і «комуністичного режиму» нації, і в підкресленні ролі етнічного *Іншого* в організації голоду 1932–1933 років (тут варто пригадати показовий характер подання справжніх імен організаторів голоду 1932–1933 років у згадуваному списку СБУ, оприлюдненому влітку 2008 р.), і в маргіналізації уваги до інших етнічних груп, які також постраждали від голоду 1932–1933 років саме на території УРСР¹⁹.

Варто звернути увагу й на те, що саме в контексті звинувачувальної риторики, спрямованої проти носіїв поглядів, альтернативних канонічній версії, виникла й риторична форма, яка окреслюється терміном «заперечення»²⁰. Фактично не лише ті, хто справді відверто заперечує голод 1932–1933 років, а й ті, хто висловлює сумніви в тих чи інших аспектах канонічної версії *Голодомору*, мають шанси опинитися в рядах тих, хто «заперечує», навіть якщо вони насправді не заперечують ані факту штучного голоду в 1932–1933 роках, ані його руйнівних наслідків. Це стосується не лише «материкової» України

¹⁸ Див.: *Грич І.* Чи був планованим голод 1933 року, або коли вже українці перестануть бути жертвами обставин? // *Дзеркало тижня.* — 2003. — 12–25 липня.

¹⁹ *Не можна стверджувати, що їх ігнорують. Провідні дослідники голоду 1932–1933 років С. Кульчицький та В. Марочко не лише згадують про інші національні групи на території України, які постраждали від голоду, а й іноді навіть розглядають їхню долю як окремий сюжет. Утім не можна не помітити й іншого — доля цих груп представлена як фон «основної» трагедії, парадоксальним чином це виглядає як реінкарнація тези часів сталінізму «лес рубят — щепки летять».*

²⁰ *Ще одна калька з риторики Глокосту.*

з характерною для більшості пострадянських країн звичкою значної частини населення до ідеологічної нетерпимості і конфронтаційності, а й української діаспори, політично активна частина якої уражена подібними звичками.

Варто навести найпоказовіший приклад цілеспрямованої профанації поглядів тих, хто своїми діями і висловами не вписується в канонічну версію *Голодомору*: статтю-памфлет П. Борисова (емігранта, чиї батьки постраждали від голоду 1932–1933 рр.) під назвою «Абетка заперечення Голодомору». Памфлет написано у вигляді листування між «Владимиром Владимировичем» (банальність натяку виправдовується не менш тривіальним змістом статті, витриманої в стилі провінційного фейлетону) та Доктором Спінмайстером²¹. «Владимир Владимирович», який, звісно, є колишнім агентом КГБ, що занепокоений перспективами визнання Голодомору геноцидом і відповідними наслідками для своєї країни, яка є спадкоємницею СРСР, звертається до доктора Спінмайстра з проханням про допомогу. Його візаві охоче дає йому поради, серед яких — заперечення кількості жертв і терміну «геноцид», заперечення терміну «*Голодомор*», використання «довірливих українців» та надто амбітних «науковців з маргінальних університетів»²² для дискусій, організація медійної кампанії тощо. Статтю спрямовано як проти «зовнішніх ворогів», адреса яких відома за визначенням, так і проти «внутрішніх» — чи то надто довірливих, чи боягузливих компатріотів, чи то тих самих «маргінальних науковців», які заради особистих амбіцій заперечують святе і важливе²³.

²¹ Натяк на американський термін *spin-doctor* — відповідник «політтехнолога».

²² Натяк на Дж. -П. Хімку, професора університету Альберта (Едмонтон, Канада). Дослідник з солідною і незаперечною науковою репутацією не лише дозволив собі висловити сумніви в певних висновках прихильників канонічної версії Голодомору, а й звернув увагу на неетичність жонглювання цифрами стосовно кількості померлих. Див.: John-Paul Himka. How Many Perished in the Famine and Why Does It Matter? // www.unian.net/eng/news/news-234576.html Сайт відвідано 16 вересня 2008 р.

Неодноразові виступи Дж. П. Хімки на тему голоду 1932–1933 років з критичними ремарками щодо надмірів і крайніх форм репрезентації Голодомору неодмінно провокували доволі роздратовану реакцію прихильників радикальної версії — щоправда, переважно в середовищі української діаспори.

²³ Borisow P. The ABC of Holodomor Denial // *Ukrainian Weekly*. — 2008. — 17 August.

Звинувачувальна риторика, вживання термінів зі сфери судової практики є важливою домінантою як в контексті досягнення *історичної справедливості*, так і в сенсі *засудження* винуватців. Згадаємо, що міжнародна комісія юристів неформально називалася трибуналом. Слова *суд* і *вердикт* надійно прописалися в лексиконі *Голодомору*. Прикметним є те, що роль суддів, що виголошують вердикти, мають грати в першу чергу історики²⁴. Відповідно, виникає ціла течія досліджень, вбраних у шати наукової риторики, які підпадають під категорію «нюрнберзької історіографії»²⁵, в рамках якої функція істориків розширюється — вони не лише судді, а й одночасно свідки — носії «історичної правди» (зрозуміло, це стосується тих, хто відповідає канонічній версії). В цьому сенсі парадигматичною виглядає заява Дж. Мейса про місію істориків стосовно голоду 1932–1933 рр.: «Історія виконує різноманітні функції в різних суспільствах. В Україні, державі, скаліченій своєю власною історією, історики покликані зробити свою особисту, скажімо так, судмедекспертизу, навіть розкопати могилу й ексгумувати мертвих. Жертв минулого злочину...»²⁶ Історики стають не лише свідками і суддями, а ще й судово-медичними експертами. Водночас історики заздалегідь знають, чого саме вони хочуть на цьому «суді історії». Коментуючи зміст і форму спогадів, що збиралися для Книги пам'яті, В. Марочко заявив: «Ті спогади, які є тепер, більше нагадують учнівські перекази і можуть бути корисні лише для патріотичного виховання. А нам потрібна ґрунтовна «доказова база», як на судовому процесі»²⁷.

Дискурс *Голодомору*, навіть коли він транслюється у наукову мову, значною мірою побудований на антропоморфних метафорах, куль-

²⁴ Стаття в газеті «День» так і називається: «Голодомор 1932–1933 рр.: вердикт учених» // День. — 2008. — 2 вересня.

²⁵ Цей термін використовує і пояснює шведський дослідник Й. Дітч. Див.: Dietsch J. Struggling with a «Nuremberg Historiography» of Holodomor // Ab Imperio. — 2007. — №3.

²⁶ Мейс Дж. Історія як ексгумація // День. — 2003. — 7 червня. Назва статті породжує щонайменше одну конкретну історичну асоціацію з ексгумаціями часів Другої світової війни — коли розкриття могил слугувало пропагандистським цілям (для всіх воюючих сторін).

²⁷ Марочко В. Сенс «Книги пам'яті» не у помсті, а насамперед у справедливості // Хрещатик (Київ). — 2008. — 13 червня.

турне коріння яких сягає часів романтизму і класичного культурницького, «органічного» націоналізму XIX століття, коли нація поставала в образі живої істоти, національного організму. В XX ст. ці метафори обросли неологізмами (серед найуживаніших з них — «генофонд нації», «генетичний страх», «генетична пам'ять»).

Україна в багатьох випадках — це не політико-географічне чи культурне поняття — це жива істота, яка *змагається, бореться, виживає*, це живе тіло, яке *плюндрують, нищать, гвалтують*. Селянство — це не просто соціальна верства чи клас, це *хребет нації, її генофонд*, так само як інтелігенція — її *мозок*. Найпоширеніша метафора з цього ряду — *Голодомор зламав хребет нації*, а репресії проти інтелігенції знищили її *мозок*. Президент Л. Кучма у зверненні до українського народу у листопаді 2002 р. говорив: «З українців виймали хліборобську душу, ламали хребет нації...»²⁸ У президента В. Ющенка ця риторика є стандартною: «У справі України Сталін мав на меті — одне: упокоїти селянство, знищити провід нації, зламати хребет українства...»²⁹ Цікаво, що ця метафорика просякає собою не лише праці публіцистів і професійних істориків, які не виходять за рамки канонічного дискурсу *Голодомору*, а й західних науковців, які цілком здатні утримуватися в межах наукової мови, тим більше, коли вони апелюють до фахового читача. Італійський дослідник А. Граціозі в науковій статті пише про голод 1932–1933 років: «Отже, весь удар було спрямовано проти села, яке в Україні становило хребет нації»³⁰.

Усі наведені міркування і приклади дозволяють повернутися до ідеї про *Голодомор* як про специфічну форму культурної реальності, яка, в свою чергу, має ознаки громадянської релігії. Естетика радикального варіанту канонічної версії *Голодомору*, особливо в його об-

²⁸ Звернення Президента України Леоніда Кучми до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій // www.president.gov.ua/content/golodomor75_15.html Сайт відвідано 20 грудня 2003 р.

²⁹ Звернення Президента України до Українського народу з нагоди 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 років (22 листопада 2008 р.) // www.president.gov.ua/news/12121.html Сайт відвідано 28 листопада 2008 р.

³⁰ *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. — 2005. — №3. — С. 125.

рядовій частині, в способах публічної репрезентації містить виразні елементи культових практик, тісно пов'язаних з християнською обрядовістю. Своєрідним апофеозом цього можна вважати офіційні заходи щодо відзначення 75-ї річниці голоду 1932–1933 років. З 2006 р. в Україні щороку в листопаді проводиться загальнонаціональна добровільна акція «Засвіти свічку», до якої закликає сам президент у своєму зверненні. Центральним символом меморіального комплексу пам'яті жертв голоду 1932–1933 років є негасима свіча. У 2008 р. було проведено міжнародну акцію «Негасима свіча» — символічна свіча промандрувала від Австралії до України 33 країнами світу. Її прибуття до кожної країни супроводжувалося ходою скорботи, поминальними богослужіннями, вечорами-реквіємами.

Комеморативні практики щодо голоду 1932–1933 років містять і безпосередні культові поховально-поминальні обряди з відповідним дискурсивним рядом. Участь представників кліру в офіційних заходах щодо вшанування жертв голоду 1932–1933 років є непорушною нормою. Останніми роками церковні ієрархи оприлюднюють публічні заяви щодо голоду 1932–1933 років³¹. Невід'ємним елементом публічного вшанування пам'яті жертв голоду є або панахида, або хресна хода. З майже 4,5 тис. пам'ятників і пам'ятних знаків³² *Голодоморові* переважна більшість — хрести або зображення христів як елементів християнського поховального обряду і як символів мучеництва. Зауважимо, що естетика мучеництва і жертвовності домінує в *Голодоморі* — як у вербальних, так і у візуальних репрезентаціях. Серед найпоширеніших метафор в публічній риторичній *Голодомору* — «Голгофа» і «хресний шлях». Не варто забувати й про активне використання понять «гріх» і «спокута» — зазвичай обернених назовні — винуватцям голоду 1932–1933 років. Тут можна зустріти дуже

³¹ Зокрема, на 75-ту річницю голоду 1932–1933 років відгукнулися Вселенський Патріарх Варфоломій, Папа Римський Бенедикт XVI, Патріарх Київський і всієї Русі Філарет, Священний Синод Української Православної Церкви.

³² Довідка щодо стану виконання Плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні // http://www.president.gov.ua/content/golodomor_dov_04.html Сайт відвідано 17 жовтня 2007 р.

парадигматичні висловлювання не лише від українських політиків чи науковців, а й від їхніх західних колег. Найвражаючий (як на мене) приклад знаходимо в того ж таки А. Граціозі: «Чи можна стверджувати, що якщо в основі розробленої Сталінім радянської системи був такий злочин, то її крах якимось чином пов'язаний із цим початковим гріхом? Гріхом, що десятиліттями не приховувався і не визнавався? У такому разі „Великий голод“ ставав значною перешкодою для оновлення системи, яка не могла говорити правду про своє минуле й була знесена цією правдою»³³.

Наявність елементів релігійної риторики в дискурсі *Голодомору* передбачає і присутність конфлікту з силами зла, темряви, наявність *inferno* — як у вигляді пекельних мук, які довелося пережити нації під час голоду, так і у вигляді тих темних сил, які завдавали страждань. Тут метафоричний ряд цілком упізнаваний. У вже згадуваному зверненні учасників спеціального засідання Верховної Ради 14 травня 2003 р. голод 1932–1933 років характеризується як геноцид «за діявольським задумом сталінського режиму»³⁴. Виступ літературознавця, присвячений історичній пам'яті і *Голодомору*, озаглавлено «Супроти упирів минулого»³⁵. Одна з книжок, яка відтворює всі базові формули канонічного дискурсу *Голодомору*, називається «І було пекло на землі»³⁶.

Висловлення інших поглядів на *Голодомор* чи відхилення від канонічної версії пояснень його причин і наслідків фактично трактується як своєрідна форма громадянської ересі, антитеза громадянській релігії, яка маркується як суспільно небезпечна форма поведінки — звичайно, це стосується передусім політичної сфери та деяких публічних дискусій, в науковому дискурсі такі обертони зазвичай відсутні.

³³ *Граціозі А.* Вказ. праця. — С. 128.

³⁴ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15> Сайт відвідано 12 липня 2007 р.

³⁵ *Пахльовська О.* «Супроти упирів минулого»: Голодомор і формування історичної пам'яті // *День*. — 2008. — 15 листопада; 21 листопада.

³⁶ *Лазарович М.* І було пекло на землі. Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. — Тернопіль, 2008.

В цьому сенсі можна потрактувати спроби запровадження адміністративної і кримінальної відповідальності за заперечення *Голодомору* (саме так, бо йдеться не про заперечення події чи факту, а заперечення певного типу уявлень про неї) — є не лише політичним, а й важливим ідеологічним актом, спробою боротьби з інакомисленням, цілком в дусі не лише радянських часів, коли боролися з тими, хто оспорював канони тодішньої громадянської релігії — комунізму, а й давніших часів, коли неповага до певних культурних практик також вважалася суспільно небезпечною³⁷.

Підсумовуючи цей доволі побіжний огляд, наведемо список «родових ознак» дискурсу *Голодомору*:

1. Етнічна ексклюзивність. Вона має щонайменше три основних вияви. По-перше, робиться наголос на винятковості, безпрецедентності української трагедії, її масштабів і наслідків з особливим наголосом на втратах українського етносу. Наявність інших жертв трагедії (тих, що належать до інших етнічних груп) може визнаватися, і навіть з усіма відповідними риторичними фігурами (співчуття, важливість вивчення цього аспекту тощо), — але побіжно, і в усякому разі як додатковий фон для «власної» трагедії³⁸. По-друге, робиться наголос на тому, що саме українці як етнос були об'єктом цілеспрямованого знищення голодом. Саме тому термін «геноцид» має виняткове значення. Навіть коли йдеться про геноцид «громадян української держави», ця теза імпліцитно містить ідею про те, хто складав більшість цих громадян. По-третє, категорично заперечуються всі зазіхання (реальні чи удавані) на нейтралізацію етнічного та національного

³⁷ Див. докладніше: Hayden R. «Genocide Denial» Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia // *Slavic Review* 67. — Summer 2008. — No. 2.

³⁸ *Ось як це трактує професійний юрист високого рангу: «Одна зі специфічних рис українського Голодомору зумовлена тим, що в перебігу історичного розвитку в деяких регіонах України відбулося вкраплення в тіло української нації національних меншин. Тому під час Голодомору, крім українців, справді гинули і представники національних меншин України. Вони також стали жертвами злочинних дій кремлівського керівництва. Але злочин геноциду було спрямовано не проти них, а проти української нації». Див.: Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: правова оцінка // *Дзеркало тижня*. — 2008. — 18–24 жовтня. *Риторичні фігури, логіка міркувань і терміни заслуговують на увагу: разом з «тілом», в яке вони «вкрапилися», постраждали національні меншини.**

виміру трагедії, трактування її як «загальноселянської» чи «загально-союзної». Чи не найбільш показовим аспектом цієї ексклюзивності є й те, що *Голодомор* в певний момент перетворився на засіб витиснення з національного нарративу історії страждань інших народів, зокрема *Голокосту*³⁹.

2. Конфронтаційність. Ця риса тісно пов'язана з усім риторичним комплексом *Голодомору*, з його емоційною напругою, претензією на статус *credo* та апеляцією до «історичної правди і справедливості». Будь-які зазіхання на *Голодомор* сприймаються як замах на святиню. Зазначимо, що домінантний контрдискурс, який твориться переважно політиками, також побудований на конфронтаційній риторичі.

3. Приховані чи явні елементи ксенофобії. В будь-якому разі голод 1932–1933 років пояснюється дією зовнішніх ворожих сил, мета яких — упокорення чи навіть знищення «українства». Образ Іншого постає як унаочнення абсолютного зла, конкретизація цього зла відбувається на основі протиставлення «ми — вони», і «вони» в цьому разі можуть бути іншою нацією чи державою. Найпростіша процедура — підкреслення іноетнічного походження організаторів голоду, тут на допомогу найчастіше приходять антисемітизм (якщо йдеться про суто етнічні аспекти) або русофобія (якщо додаються культурні і політичні)

4. Домінування ідеологічних риторичних форм над науковими і підпорядкування останніх першим — коли йдеться про наукові розробки.

5. Віктимність⁴⁰, наголос на страждальницькій, мученицькій місії українців, наполягання на тому, що вони — найбільш стражденна

³⁹ На це звернув увагу (на прикладі шкільних підручників з історії України) Й. Дітч: *Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture.* — Lund: Media Tryck, Lund University, 2006. — P. 168–176. *Йдеться про те, що Голокост згадується в аналізованих підручниках як трагедія, яка відбувалася поза межами України. В Україні головна трагедія — Голодомор.*

⁴⁰ Лакрیمозогенезис — термін, вжитий американським дослідником Марком фон Гагеном для характеристики тенденції в українській історіографії 1990-х рр., пов'язаної з елементами постійного «жалоного плачу» з приводу споконвічних втрат і страждань українців. Зауважимо, що дана риса не є винаходом або відмінною особливістю лише української історіографії. Міф про багато-

спільнота в тоталітарній державі. Ця риса *Голодомору* — ретрансляція загальної стандартної романтичної риторики зразка ХІХ ст. про народ-страждалець. «Лише у ХХ ст., — пише у 2008 р. професійний історик, — українському народу довелося пройти випробування, які іншим народам випадали впродовж багатьох сотень років. Україна була в епіцентрі двох світових та громадянських воєн. Наш народ пережив три лихолітніх Голодомори. Мільйони українців стали жертвами жорстокості кривавих тиранів та режимів. Матері не народили мільйони дітей»⁴¹.

6. Антропоморфність, ототожнення нації з тілом — риса, яка є частиною інтелектуальної традиції культурницького, «органічного» націоналізму ХІХ ст.

7. Домінування моралістичних конотацій. Оскільки Голодомор постає як певна сакральна сутність, моралістична риторика є обов'язковою, вона є надзвичайно важливою не лише для посилення етичного потенціалу теми, а й для дискредитації «відхилень» від канонічної версії, маркування інших поглядів на голод 1932–1933 років як морально хибних.

8. Виправдовувальний пафос (комунізм — зовнішня сила, українці — жертви цієї сили). Варто звернути увагу на те, як розв'язується питання про місцевих виконавців «терору голодом» — не про вище партійно-державне керівництво, а про ті сотні і тисячі місцевих активістів, партійних і комсомольських працівників, про членів комітетів незаможних селян, які брали участь у конфіскації продовольства, прирікаючи односельців на загибель. Відсутність або мінімальна, декларативна присутність таких сюжетів на рівні наукових досліджень (вони є в збірках документів і спогадів) є досить показовим прикладом вибірковості у процесі формування/конструювання каноніч-

страждальність тієї чи іншої нації є спільним практично для всіх історіографій періоду «національних відроджень» — не тільки у Європі, але й в усьому світі (власне, він є необхідним складником сценарію «національного відродження»). На пострадянському просторі він має неабияку популярність.

⁴¹ *Петренко В.* Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду. — Вінниця, 2008. — С. 5.

ного дискурсу⁴². Зрештою, проблема «своїх», одноплемінників, які стають «чужими» через участь в організації голоду розв'язується пониженням їхнього соціального чи морального статусу — це або люмпени, або «зрадники».

9. Сакральність. Сакралізація події (голоду 1932–1933 років) і її образу — *Голодомору* є очевидною не лише в контексті культових і обрядових практик, а й завдяки тій особливій морально-етичній складовій всієї риторики *Голодомору*, в наполяганні на сакральному характері, недоторканості спогадів і пам'яті про цю трагедію. Критичні висловлювання на адресу крайнощів *Голодомору* однозначно сприймаються його adeptами як зазіхання на святе, а в цьому випадку вже, мабуть, недалеко й до святенництва. В цьому сенсі сакралізація *Голодомору* дуже нагадує сакралізацію *Голокосту*.

Зрозуміло, наведений список — це результат рефлексії, спроба деконструкції⁴³ дискурсу *Голодомору*, й згадані ознаки різною мірою і в різних співвідношеннях і пропорціях представлені різними носіями канонічного дискурсу, деякі з них іноді взагалі можуть бути відсутні в окремих конкретних репрезентаціях. В даному разі йдеться про складові загального явища, про його родові ознаки. Його конкретні втілення можуть різнитися.

Неважко помітити, що наведені ознаки дискурсу *Голодомору* досить чітко ідентифікуються з ідеологічними інтересами суспільних і політичних груп, які зазвичай ототожнюють з українською «націонал-демократією» — йдеться про так звані «правоцентристські» та націоналістичні партії. В соціальному втіленні — це головним чином частина україномовної української інтелігенції, переважно гуманітарної (письменники, взагалі *literati*, науковці гуманітарного профілю, вчителі, митці). Канонічний дискурс *Голодомору* в 2005–

⁴² Така вибірковість, зрозуміло, не є рисою тільки української історіографії чи публіцистики — ортодоксальні історики *Голокосту*, наприклад, не дуже полюбляють згадувати про те, що і в гетто, і в концтаборах існували служби, рекрутовані з євреїв.

⁴³ Для читачів, не втаємничених в термінологію, поясню, що термін «деконструкція» є певною мірою тожним терміну «аналіз» і не означає руйнування. Деконструкція застосовується передусім до текстів, риторичних форм, стійких вербальних практик. Мета деконструкції в даному конкретному разі — не заперечення, а спроба з'ясування понятійної генеалогії.

2008 роках також став надбанням і знаряддям частини державної бюрократії, переважно пов'язаної з «президентською вертикаллю» влади. Загострення резолютивної риторики *Голодомору* зазвичай було пов'язано з трансляцією політичних чи гуманітарних інтересів зазначених груп, чи з уявною або реальною загрозою цим інтересам. У цьому сенсі симптоматичною є апеляція до *Голодомору* з метою пояснення сучасних політичних, культурних, економічних та інших негараздів. Політична та економічна маргіналізація «націонал-демократів» і пов'язані з цим суспільні небезпеки, супроводжувана роздратуванням від «неправильної» реалізації національного проекту (перерозподіл власності, акумуляція влади, неадекватна реалізація культурних прав «титової нації» тощо) транслювалися в дискурсивні практики, покликані компенсувати розрив між очікуваннями та реальністю. До цього додалася традиція культурницького націоналізму XIX ст. з її апеляцією до культурно-гуманітарних проблем як ключа до розв'язання всіх інших завдань — з усіма відповідними наслідками щодо мовних практик і риторичних фігур — переважна більшість з них є трансляцією романтичних і народницьких дискурсивних практик.

Політики, громадські і державні діячі, чиновники, літератори і публіцисти, журналісти, вчені — всі, хто висловлювався і висловлюється про голод 1932–1933 років у рамках дискурсивних практик *Голодомору* — всі послуговуються одним, доволі невибагливим набором готових формул. Така суголосність і одноманітність, можливо, засвідчує не так солідність і адекватність знання про голод 1932–1933 років, як позірну інтелектуальну бідність дискурсу *Голодомору*. Це, зрештою, створює серйозні проблеми не лише з науковим осмисленням, а й із суспільним осягненням справжніх масштабів катастрофи 1932–1933 років, зі здатністю суспільства до саморефлексії, до тверезого критичного погляду на себе, вкрай необхідного для самоусвідомлення і подальшого осмисленого розвитку.

Водночас варто звернути увагу на ту обставину, що спрощеність дискурсу *Голодомору* значною мірою посилює його соціально-культурну функціональність. Невеликий набір звичних і зручних публі-

цистичних формул, які не потребують складної розумової роботи й особливих інтелектуальних зусиль і водночас містять потужний емоційний заклик, є добрим споживним матеріалом для тієї частини суспільства, яка звикла жититися гаслами, схемами і готовими формами — незалежно від того, чим вихована ця звичка — радянською (пострадянською) школою чи культурою рекламних роликів, ідеологією «єдино вірного вчення» чи пресою табльдотів і вагонів метро.

Не можна оминати ще однієї важливої соціально-культурної домінанти у творенні дискурсу *Голодомору*: фактично всі його творці — вихідці або з радянської, або антирадянської (в даному разі — націоналістичної) інтелектуальної традиції⁴⁴. Обидві традиції (а їх можна об'єднати в одну) базувалися на риторичності, яка творила біполярний світ, базувалася на заперечувальних дихотоміях і проповідувала політичний монотеїзм і нетерпимість до Іншого.

Дискурс канонічної версії голоду 1932–1933 років з його наголосом на віктимності українців як нації, з його психологічно депресивними риторичними формами і метафорами обмежує не лише науково-аналітичне осмислення проблеми, а спрацьовує проти головної ідеологеми *Голодомору* — тези про об'єднання нації на прикладі спільної трагедії. Явна чи прихована етнічна ексклюзивність, елементи ксенофобії, конфронтаційність та емоційна напруга, яка періодично виходить на рівень публічної істерії, провокують протилежні емоційні реакції і, відповідно, розділяють суспільство на adeptів і прихильників *Голодомору* й тих, хто його заперечує — не голод 1932–1933 років, а саме *Голодомор*. Бажання таврувати таке заперечення як ознаку громадянської нелояльності, моральної упослідженості чи політичної корумпованості лише підсилює ефект заперечення.

Термінологія

Тема вибору термінології у випадку з історією виникнення теми голоду 1932–1933 років може бути показовим прикладом трансляції

⁴⁴ *Методологічної різниці між ними я не бачу. Комунізм в радянському варіанті і націоналізм в діаспорному — ідеології, надто споріднені за світоглядними параметрами і способами встановлення нормативних риторичних форм.*

ідеологічних риторичних форм в науковий дискурс та їхнього повернення в ідеологічний дискурс уже в шатах наукової респектабельності, виникнення на цьому ґрунті серйозних проблем як в наукових, так і в політико-ідеологічних практиках. Коли йдеться про вибір термінології, у конкретному випадку з поняттями «геноцид» і «голодомор», складається враження, що не історики вибирали терміни, а навпаки — терміни обрали їх. У будь-якому разі не можна не помітити, як поява цих термінів визначила хід думок і формулювання дослідницьких запитань та інтерпретаційної схеми.

У ході публічної кампанії української діаспори 1980-х вживалися різні дефініції: «Великий Голод» (Great Famine), мабуть, калька з історіографічної термінології (наприклад, голод в Ірландії в 40-х роках XIX століття), «голод-геноцид» (famine-genocide) чи навіть «український Голокост» (в даному разі подія-аналог вказується прямо). В дискусіях науковців переважали нейтральні терміни на зразок «голод 1932–1933 років».

У будь-якому разі термін «геноцид» з цього часу (власне, з початку 1980-х років) став найбільш уживаним і прийнятним стосовно голоду 1932–1933 років у політико-ідеологічному словникові української діаспори і частини науковців. Р. Конквест у книзі «Жнива скорботи» вживає цей термін як базовий для обґрунтування тези про штучність голоду 1932–1933 років та про його національну, антиукраїнську спрямованість. У доповіді комісії Конгресу США міститься така ж кваліфікація голоду 1932–1933 років: «Іосиф Сталін та його оточення вчинили у 1932–1933 роках геноцид проти українців»⁴⁵. Автори звіту посилалися на Конвенцію ООН 1948 р. і на підтвердження додавали, що з перерахованих у Конвенції дій, що кваліфікуються як ознаки геноциду, в 1932–1933 роках мали місце майже всі, і вчинено їх було з метою знищити значну частину українського народу для його політичної нейтралізації⁴⁶. Загалом автори звіту не надто пе-

⁴⁵ Report to Congress Commission in the Ukrainian Famine. — P. xxiii.

⁴⁶ Там само.

реймалися правовою кваліфікацією дій центральної влади СРСР. Професійної юридичної експертизи на цей час зроблено не було.

Це завдання було покладено на Міжнародну комісію юристів, створену 1988 р. Її робота і висновки, за задумом замовників — Світового конгресу вільних українців, мали стати важливим доповненням до висновків комісії Конгресу. Через те, що до справи взяли професійні правники, застосування терміну «геноцид» стосовно трагедії 1932–1933 років в Україні потребувало значно потужнішої аргументації та доказової бази, ніж та, якої раніше вистачило комісії Конгресу. Проте, фактично, юристам довелося користуватися тією самою фактографією — усі спроби отримати додаткову інформацію від радянських представників наразилися на рішучу відмову — попри те, що в самому СРСР вже говорили і писали про голод, ставлення до комісії юристів і надалі будувалося на засадах ідеологічного протистояння. Радянська сторона сприймала роботу комісії як ідеологічну диверсію. Утім історія роботи комісії засвідчила, що професійні юристи поставилися до поставленого перед ними завдання цілком в рамках професійної сумлінності. Їхній досвід у визначенні свого ставлення до терміну «геноцид» є надзвичайно важливим для розуміння подальших пригод цього поняття в Україні і в міжнародних дебатах про голод 1932–1933 років, тому варто згадати про нього докладніше.

Одним з найбільш суперечливих у дискусіях між членами комісії стало питання про доведеність мотивації чи наявність намірів, передусім, про намір знищити українську націю «як таку» (відповідно до формулювань Конвенції 1948 р.) — саме це було центральним пунктом в аргументації щодо геноциду. Зауважимо, що це питання й надалі перебуває в центрі дебатів між прихильниками і противниками «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років.

«Комісія не вважає, — зазначалося у резолютивній частині звіту, — що голод 1932–1933 років систематично організовувався з метою раз і назавжди знищити українську націю. Тим не менш, Комісія

дотримується думки про те, що радянські власті⁴⁷ добровільно скористалися голодом для успіху своєї політики денационалізації»⁴⁸.

В іншому місці звіту це виглядало так: «Сам по собі факт прагнення радянської влади підкорити індивідуалістичне і багате селянство, ще не говорить про намір знищити українську націю». Однак слідом за цим твердженням йшло наступне, яке по суті його спростовувало. «Проте не можна стверджувати, що, оскільки жертвами голоду були селяни, геноцид має бути виключений просто тому, що метою репресій не була національна група».

У звіті комісії зазначалося, що жодний зі свідків, що виступали перед нею, не свідчив про повну чи часткову наявність расових чинників у подіях 1932–1933 років. Отже, тут не йшлося про те, що влада намагалася знищити етнічну чи расову групу як таку. Водночас у загальному контексті «денаціоналізації» України в першій половині 1930-х років «у Комісії склалося враження, що Сталін намагався через голод завдати смертельного удару українській нації „як такий“»⁴⁹ — формулювання на зразок «смертельний удар по нації» були явним виходом за межі професійної мови.

Члени комісії звернули увагу й на те, що голод і політика, наслідком якої він був, не обмежувалися Україною. «Доводиться дивитися на це як на серію геноцидів, — зазначалося у звіті, — ...що само по собі не виключає гіпотезу про геноцид під час голоду 1932–1933 років. У цьому разі і з відповідним врахуванням доступної підтверджуючої інформації Комісія вважає достовірним наявність складових елементів геноциду в той час»⁵⁰.

Більшість членів комісії вирішили не обговорювати питання щодо можливості застосування положень і норм Конвенції 1948 року стосовно подій, що сталися за п'ятнадцять років до неї, іншими сло-

⁴⁷ Тут навмисне скальковано термін «Soviet authorities», який в російському перекладі, що цитується тут, виглядає як «советские власти».

⁴⁸ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. — С. 59.

⁴⁹ Там само. — С. 71–72.

⁵⁰ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. — С. 72.

вами, питання про зворотну дію законів було зняте. Головним міркуванням на користь такого висновку було те, що кількість жертв голоду у 4,5 млн є надто високою, що є достатнім аргументом для застосування норм Конвенції 1948 року. «Незаконність того, що було названо геноцидом в конвенції 1948 року, передувала останній» — таким був остаточний висновок комісії⁵¹.

Ці і деякі інші висновки, які увійшли в офіційний звіт, підготовлений головою комісії професором Я. Сандбергом, прихильником «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, були окремо прокоментовані 4 членами комісії: більше половини звіту (116 сторінок) присвячено «особливій думці», при чому більша частина цієї частини звіту — «особлива думка» самого голови комісії, який увійшов у конфлікт з іншими її членами — не в останню чергу через питання про кваліфікацію голоду 1932–1933 років як геноциду.

Фактично ця «особлива думка» окремих членів комісії значною мірою суперечила загальним висновкам, а іноді й спростовувала їх, передусім стосовно кваліфікації подій 1932–1933 років як геноциду. Французький юрист, професор Дж. Левассер, зокрема заперечив трактування голоду 1932–1933 років як геноциду і зазначив, що ці події (якщо йдеться про визначення винуватців) значно адекватніше підпадають під кваліфікацію «злочин проти людства»⁵².

Його підтримав професор міжнародного права з США К. Олівер. На його думку, позивач не надав достатньо аргументації щодо особливих намірів знищити українську націю та щодо винятково антиукраїнського характеру політики, яка здійснювалася владою у всесоюзному масштабі. Експерт зазначив, що він не проти уживання слова «геноцид» для таврування явищ, які не можна виправдати нічим, проте, на його думку, недостатньо обґрунтоване вживання цього терміну в юридичній практиці загрожує несправедливим застосуванням закону — як приклад він згадав страту Н. Чаушеску

⁵¹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. — С. 72.

⁵² Там само. — С. 81–82.

в Румунії — підставою для страти останнього було саме поспіхом сформульоване звинувачення у геноциді⁵³.

Голова комісії, шведський професор порівняльного права Якоб Сандберг визнав, що голод був створений штучно, але зазначив, що «летальний намір був спрямований на український народ як такий, так само як і на інші народи як такі всередині багатонаціональної імперії». Він зазначив, що події 1932–1933 років підпадають під термін «геноцид», але завдання комісії — визначення винуватців і з'ясування можливостей порушення кримінальної справи проти них. На його думку, таку справу порушити було неможливо тому, що: вже не було живих безпосередніх винуватців (крім Л. Кагановича, який помер у липні 1991 р.); рішення про порушення такої справи мав приймати Радянський Союз; звернення до положень Конвенції 1948 р. означало б і звернення до тієї сторінки європейської історії, коли жодна європейська чи американська країна не виявила бажання втрутитися з метою здійснення допомоги жертвам голоду...⁵⁴

Професор кримінального права з Аргентини Р. Левене підтримав тих своїх колег, які заперечували зворотню дію положень Конвенції 1948 року стосовно подій 1932–1933 років, але при цьому визнав, що ряд ознак геноциду в цих подіях був присутній⁵⁵.

Таким чином, однозначного висновку комісія не дійшла, а її матеріали втратили політичну актуальність на момент їхньої публікації — принаймні для тих, хто прагнув беззаперечного визнання голоду 1932–1933 років геноцидом українців. Як бачимо, навіть професійним юристам не вдалося дійти остаточного і однозначного висновку щодо можливості кваліфікації голоду 1932–1933 років як геноциду.

Це не завадило українським історикам згодом стверджувати, що комісія юристів зробила остаточні висновки про те, що голод 1932–1933 років був геноцидом⁵⁶, і навіть що висновки комісії «сколихну-

⁵³ Там само. — С. 83.

⁵⁴ Там само. — С. 84–160.

⁵⁵ Там само. — С. 161–175.

⁵⁶ Див. наприклад: *Веселова О.* Геноцид українського народу голодомором 1932–1933 рр.: **призвіди та засоби творення // Проблеми історії України: факти судження, пошуки.** — К., 2004. — № 11. — С. 341.

ли українське суспільство»⁵⁷ — попри те, що матеріали звіту так і не стали предметом докладного вивчення навіть тих, хто професійно досліджував голод 1932–1933 років. Про звіт лише згадують, як правило, посилаючись на те, що в ньому підтверджено «геноцидну» версію подій 1932–1933 рр.

В Українській РСР, як вже зазначалося, впродовж тривалого часу не визнавався і навмисно замовчувався сам факт голоду. Відповідно термінологічні дискусії взагалі не передбачалися, не йшлося не те що про «геноцид», а й про голод як такий. Якихось очевидних, явних цензурних заборон не було, однак майже 50-літнє замовчування унеможливило навіть вживання слова «голод» за визначенням, не кажучи вже про термін «геноцид» — оскільки голоду «не було», не було і слова. Ідеологічний лексикон у кращому випадку, коли взагалі дозволялося торкатися подій і фактів 1932–1933 рр., допускав вживання евфемізмів на зразок «продовольчі труднощі». Водночас в альтернативному ідеологічному дискурсі, зокрема на сторінках «самвидаву», вживалися терміни і «голод», і «геноцид», і «етноцид». У серпні 1987 р. дисидент В. Чорновіл у відкритому листі до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова згадував серед «білих плям» радянської історії «Великий Голод 1932–1933 років» та «геноцид української нації»⁵⁸.

Лише наприкінці 1987 р. у вже згадуваній офіційній промові В. Щербицького пролунало слово «голод». У лютому 1988 р. вперше публічно пролунало слово «голодомор»⁵⁹, якому майже через двадцять років судилося перетворитися на найбільш уживану формулу, що увійшла в офіційні документи і стала об'єктом зусиль держави,

⁵⁷ Марочко В. Визнання голодомору 1932–1933 років геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації — С. 271.

⁵⁸ Kuzio T. Soviet Crimes Remain Unpunished // Kyiv Post. — 2002. — 3 October.

⁵⁹ Іноді дослідники (С. Кульчицький наприклад) стверджують, що це слово було винайдено чи то І. Драчем, чи то О. Мусієнком. Є припущення, що воно разом з базовими інтерпретаційними формами прийшло з української діаспори. Воно є у передмові В. Барки до його роману «Жовтий князь» (ню-йоркське видання 1963 р.) та в «Етимологічному словникові української мови» під редакцією Я. Рудницького (видання УВАН 1962–1982 років). Автор дякує за цю інформацію науковому співпрацівникові відділу новітньої історії та політики Інституту історії НАН України М. Бистрицькому.

спрямованих на перетворення її на всесвітньо відомий маркер, подібний до слова *Голокост*.

Професійні історики в Україні, коли їм було дозволено висловлюватися на цю тему, спочатку дотримувалися нейтрального означення «голод 1932–1933 років», однак досить швидко, передусім під впливом публіцистики (і, власне, частково творячи цю публіцистику), розширили свій лексикон.

Наприкінці 1980-х — початку 1990-х в активному мовному вжитку співіснували найбільш нейтральний «голод 1932–1933», поетично-метафоричний *Голодомор* (і похідні від нього, на зразок «людомор»), політично місткий «геноцид» (споріднені з ним форми на зразок «народовбивство», «етноцид»), «Великий голод» і навіть «український Голокост» (останнє — спочатку стосовно голоду 1932–1933 років)⁶⁰. У деяких випадках пропагандисти і громадські діячі не надто переймаються термінологічними тонкощами і говорять про «український голокост як геноцид», маючи на увазі не лише голод 1932–1933, а й голод 1946–1947⁶¹.

⁶⁰ Паралелі з *Голокостом* не лише зраджують ту обставину, що вся ідеологічна складова *Голодомору* копіювалася з ідеологічної складової *Голокосту*. Вживання терміну «український Голокост» без будь-яких коментарів публіцистами чи журналістами можна зрозуміти, беручи до уваги загальний культурний і професійний рівень сучасної української журналістики.

Утім професійні історики також не пасуть задніх. Наприклад, збірка свідчень, впорядкована професором Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ю. Мициком. Професійний археограф і, за свідченням фахівців, добрий знавець документів XVII століття, він назвав свою збірку «Український голокост» — зрозуміло, що йдеться не про «остаточне вирішення» єврейського питання нацистами на території України, а про голод 1932–1933 років. Такий вибір назви можна було б полишити без особливих коментарів, якби не винайдені автором цитати, джерело натхнення до яких, мабуть, пов'язано з посиланнями на відверто непрофесійні праці — зрозуміло — на догоду концепції «геноциду». За Ю. Мициком, Павло Постишев, наприклад, вживав слово «голодомор» вже в 1934 році — автор передмови наводить відповідну цитату, щоправда, не посилаючись на джерело. Див.: *Український голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. о. Ю. Мицик. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003.

Не буде зайвим згадати й про те, що на Заході триває дискусія щодо ексклюзивності терміну *Голокост*, вживання його лише стосовно знищення євреїв нацистами під час Другої світової війни. Наприклад, в США іноді говорять про «голокост корінного населення» (індіанців), є вчені, які вважають, що *Голокост* — це також знищення нацистами ромів, гомосексуалістів, психічно хворих. Див.: Shaw M. *What is Genocide?* — Cambridge, 2007. — P. 45–47.

⁶¹ Генерал МВС, один з лідерів сучасного українського козацтва, Іван Білас пише про голод 1946–1947 рр.: «у відповідності з нормами міжнародного права масове винищення українського

Усі ці терміни можна знайти в працях істориків, перевага тим чи іншим надавалася залежно від жанру та аудиторії — коли йшлося про наукові дослідження, найчастіше вживалися «голод 1932–1933», «геноцид» і «голодомор». Початкове звернення до терміну «геноцид» в публіцистиці, публічній риторичі і дослідженнях професійних істориків мало радше характер потужної метафори, ніж чітко окресленого наукового поняття. Варто зауважити, що термінологія деякий час не відігравала самостійної ролі, багато авторів просто не замислювалися над змістом категорій, які вони використовували, і в рамках однієї і тієї самої статті можна було зустріти всі згадані терміни одночасно.⁶²

Нагадаємо, що дослідники голоду 1932–1933 років, які об'єдналися в Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років, згодом перейменували свою організацію в Асоціацію дослідників голодоморів в Україні. Зміна назви мала зафіксувати ідею зв'язку між голодом 1921–1922 років, 1932–1933 та 1946–1947 років, а об'єднання всіх цих подій під єдиною назвою «голодомори» — вказівкою на те, що всі вони були наслідком єдиної політики «тоталітарної держави».

Упродовж 1990-х паралельно тривала політична і наукова легітимація термінів «геноцид» і «голодомор». Вони дедалі активніше вживалися в лексиконі політиків і науковців як найбільш синтетичні поняття, а в першій половині 2000-х стали синонімічними. Постанови уряду 1993 та 1998 років, присвячені річницям голоду 1932–1933 років містять у назвах термін «голодомор»⁶³. Це ж стосується і постанов Верховної Ради та указів президентів Л. Кравчука та Л. Кучми (остан-

народу у формі голокосту, ретельно сплановане імперською комуністичною системою у 1946–1947 роках, кваліфікується не інакше як геноцид». Див.: *І. Білас*. Холокост на Україні в 1946–1947 роках. Особливості діяльності карального апарату: Наук. збірник Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1992. — С. 76.

⁶² Там само.

⁶³ Кабінет міністрів України. Постанова № 718 від 10 вересня 1993 р. «Про вшанування пам'яті жертв голодомору»; Кабінет міністрів України. Постанова №1696 від 26 жовтня 1998 р. «Про 65-ті роковини голодомору»; Кабінет міністрів України. Розпорядження № 448-р від 17 серпня 2002 р. «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні».

ній в 1998 р., як вже згадувалося, встановив загальнонаціональну комеморативну дату — День пам'яті жертв голодоморів). Літературна метафора, винайдена в діаспорі, увійшла в мову офіційних документів держави. Після ухвалення закону 2006 р. термін «Голодомор» увійшов у правничу термінологію, хоча його юридичний зміст залишається невизначеним.

Від 2003 р. бере відлік й історія використання терміну «голодомор» у міжнародних документах. У спільній заяві країн-членів ООН на 58 Генеральній Асамблеї ООН від 7 листопада 2003 р., присвяченій 70-й річниці голоду 1932–1933 років, цей термін було вжито саме в контексті голоду в Україні (в самій заяві містилися згадки про голод в інших регіонах СРСР)⁶⁴. У 2007–2008 роках він стає звичною формулою в міжнародних документах (Holodomor), але на відміну від української, не завжди визначається як відповідник «геноциду» (див. розділ про міжнародні аспекти).

Так само термін «голодомор» став звичним у науковому ужитку⁶⁵, не кажучи вже про публіцистику. Він перетворився на цілком конвенційну формулу. Вже не треба було навіть вказувати хронологію («за визначенням» було зрозуміло, що йдеться про 1932–1933 роки), і очевидно в такому вигляді вона була зручною, компактнішою і контекстуальною. Достатньо було вимовити «голодомор», щоб виник стійкий комплекс асоціацій. Для підсилення ефекту вживали термін «голодомор-геноцид», але це стосувалося переважно публіцистики і публіцистично-наукових праць.

⁶⁴ Joint statement by the delegations of Azerbaijan, Bangladesh, Belarus, Benin, Bosnia and Herzegovina, Canada, Egypt, Georgia, Guatemala, Jamaica, Kazakhstan, Mongolia, Nauru, Pakistan, Qatar, the Republic of Moldova, the Russian Federation, Saudi Arabia, the Sudan, the Syrian Arab Republic, Tajikistan, Timor-Leste, Ukraine, the United Arab Emirates and the United States of America on the seventieth anniversary of the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine (Holodomor). United Nations General Assembly. Fifty-eighth session. Third Committee. Agenda item 117 (b) Human rights questions: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms. Doc. A/C.3/58/9 // Архів автора.

⁶⁵ Наприклад, на конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (Київ, вересень 1993 р.) термін «голодомор» вживався стосовно всіх трьох голодів. Утім якщо українські дослідники говорили про голодомор в Україні, їхні російські колеги вживали цей термін і щодо Росії, і щодо Казахстану.

З терміном «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років було складніше. З початку 2000-х⁶⁶ в українському політикумі змагалися ті, хто рішуче заперечував термін «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років (це, передусім, комуністи та частина дрібніших партій лівого спектру, до них ситуативно долучалися представники політичних сил, які взагалі не мали виразної ідеологічної орієнтації, наприклад Партія регіонів), й ті, хто не менш завзято відстоює його (це передусім політики «національно-демократичного» табору та представники української правниці)⁶⁷. Дебати довкола кваліфікації голоду 1932–1933 рр. як геноциду набули міжнародного розголосу: спроби вищого керівництва України добитися такої кваліфікації від найповажніших міжнародних організацій наразилися або на небажання цих організацій, або на відкритий (Росія) чи прихований (Ізраїль) спротив інших держав. Перебіг цих дебатів та історія політичних суперечок довкола терміну «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років засвідчили, що це питання стало частиною великої геополітичної гри, змагань між Росією та Заходом, передусім США. Україна в особі її істориків і дипломатів досить часто несподівано для себе виглядає інструментом цієї гри — саме через ідеологічну завантаженість базової термінології.

Треба згадати й те, що термін «геноцид» напряму пов'язаний з питаннями політичної і юридичної відповідальності, особливо якщо його вписують в контекст ухвалення політичних рішень міжнародних організацій. Відповідно, його застосування обов'язково виводить проблему за межі наукового дискурсу і одночасно втягує науковців у політичні дискусії, в яких вони втрачають дослідницьку самостійність і перетворюються на пішаків у великій грі політиків.

28 листопада 2002 р. в постанові Верховної Ради «Про 70-ті роковини голодомору в Україні», присвяченій організації заходів з відзначення пам'ятної дати, в преамбулі було вжито термін «геноцид» — йшлося про «політику геноциду, що проводилася на державному

⁶⁶ У вересні 2001 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс України, в якому пункт 1 статті 442 «Геноцид» дослівно відтворював формулювання Конвенції ООН 1948 р.

⁶⁷ Докладніше див. розділ 1.

рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду Українського народу»⁶⁸. Це формулювання було розроблене членами фракції «Наша Україна» — слово «геноцид» вперше було вжито в офіційному документі такого рівня.

У рекомендаціях парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору (6 березня 2003 р.) йшлося про те, що «голодомор 1932–1933 років» слід визнати «актом геноциду українського народу»⁶⁹. У спеціальному зверненні учасників спеціального засідання 14 травня 2003 р. йшлося: «...Голодомор 1932–1933 років був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду»⁷⁰.

Зрозуміло, що вживання цього терміну в офіційному зверненні законодавчого органу не мало жодних юридичних наслідків, проте це був серйозний крок на шляху «морально-політичної» легітимації терміну і впровадження його в суспільно-політичний лексикон саме з референцією на голод 1932–1933 років. Неважко помітити, що серед головних промоутерів ідеї кваліфікації голоду 1932–1933 років як геноциду був тодішній лідер найчисельнішої парламентської фракції «Наша Україна» В. Ющенко.

Цікаво, що президенти (Л. Кравчук і Л. Кучма) вживали термін «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років у виступах⁷¹, однак він

⁶⁸ www.zakon.rada.gov.ua Сайт відвідано 27 серпня 2007 р.

⁶⁹ Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років // www.zakon.rada.gov.ua Сайт відвідано 28 серпня 2007 р.

⁷⁰ Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років // zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15 Сайт відвідано 20 жовтня 2007 р.

⁷¹ Про виступ Л. Кравчука на міжнародній конференції 1993 р. вже йшлося. Л. Кучма вжив цей термін у зверненні до українського народу від 24 листопада 2002 р.: «Маємо визнати — це був геноцид. Цілеспрямований, ретельно спланований геноцид проти українського народу». Див.: Звернення Президента України Леоніда Кучми до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій // http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_15.html Сайт відвідано 27 жовтня 2008 р.

відсутній в їхніх указах і розпорядженнях 1993–2003 років. Формально такої ж лінії дотримувався на початках свого президентства В. Ющенко: в його перших комеморативних указах 2005 р. присвячених голоду 1932–1933 років слово «геноцид» відсутнє. Переломним моментом стає осінь 2006 р. В указі від 12 жовтня 2006 р. «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій» міститься вказівка Міністерству закордонних справ України активізувати роботу щодо визнання міжнародною спільнотою «Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду Українського народу» — вперше в тексті президентського указу термін «голодомор» вживається з великої літери, тобто набуває самостійного значення, і водночас він стає тотожним термінові «геноцид». З цього моменту «Голодомор» стає смисловим синонімом «геноциду».

2 листопада 2006 р. президент В. Ющенко подав до Верховної Ради проект закону, центральним пунктом якого було визнання «Голодомору 1932–1933 років геноцидом української нації». У зверненні до народу і депутатів В. Ющенко пояснив свою ініціативу необхідністю відновлення історичної справедливості та «морально-духовного оздоровлення Українського народу». Як саме узаконення терміну «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років сприятиме досягненню окресленої мети, президент не пояснив⁷².

28 листопада 2006 року, подолавши потужний опір противників «геноцидної» кваліфікації *Голодомору*, Верховна Рада силами президентських фракцій та за допомогою соціалістів остаточно узаконила термін «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років, визначивши об'єктом геноциду український народ⁷³. Таким чином було не лише формально узаконено термін «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років в Україні, він також формально-юридично зрівнявся з терміном

⁷² Звернення Президента України Віктора Ющенка до Українського народу, до народних депутатів України у зв'язку з розглядом проекту Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // www.president.gov.ua Сайт відвідано 27 жовтня 2007 року.

⁷³ *Деталі важливі: в президентському проекті йшлося про націю, словосполучення «Український народ» замінило термін «нація» за наполяганням О. Мороза.*

«Голодомор». З цього часу в офіційних документах держави вживається термін Голодомор — з великої літери і без лапок.

Саме з цього часу можна вважати, що *Голодомор* як персоніфікацію офіційної історичної політики було легітимовано юридично. Узаконення терміну «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років в Україні не розв’язало проблеми з юридичною кваліфікацією подій — це був радше символічний акт, який фактично не мав юридичних наслідків ні на міжнародному, ні на внутрішньодержавному рівні. Як ми знаємо, всі спроби добитися подібної кваліфікації на міжнародному рівні не були підтримані провідними міжнародними організаціями (ООН, Європарламент, Парламентська асамблея ОБСЄ, ЮНЕСКО). Водночас цей акт певною мірою став підставою для «узаконення» терміну «геноцид» в науковій термінології, що, правда, для тих науковців, які і раніше вживали його, не вдаючись до особливих пояснень своєї позиції.

В академічному світі паралельно відбувалася інституційна легітимація терміну «геноцид». Ще у серпні 1992 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні запропонувала створити Міжнародний центр вивчення історії України, одним з важливих спрямувань діяльності якого мало стати «вивчення демографічних, медичних, духовних, культурологічних, економічних та політичних наслідків політики геноциду»⁷⁴. У листопаді 1998 р. її спадкоємиця — Асоціація дослідників голодоморів в Україні запропонувала урядові створити Інститут дослідження геноциду українського народу. У 2000 р. ця асоціація нагадала державі про необхідність створення Інституту вивчення геноциду української нації (зміна назви інституту доволі симптоматична). Така ж пропозиція пролунала і 2003 р.⁷⁵

У травні 2002 р. народний депутат Л. Лук’яненко (який, до речі, очолював і Асоціацію дослідників голодоморів в Україні) звернувся до тодішнього віце-прем’єра України В. Семиноженка з офіційним проектом створення Інституту досліджень геноциду українського

⁷⁴ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодомору в Україні. — С. 40.

⁷⁵ Там само. — С. 82, 90.

народу. Пропонувалося створення інституту загальною чисельністю з 30 осіб (з них 20 — наукові співробітники і лаборанти), з річним бюджетом близько 500 000 гривень (приблизно \$ 90 000). Передбачалося, що інститут займатиметься трьома напрямками досліджень: 1) «голодомори» (так в документі); 2) масові репресії; 3) депортації.

Пропозиція не зустріла підтримки, оскільки, як повідомлялося в офіційній довідці Інституту історії України академії наук України, «проблематика масових репресій і депортацій досліджується по програмі „Реабілітовані історією“», у межах якої «вже виконані сотні окремих праць, захищені кілька кандидатських і докторських дисертацій. Опубліковані десятки книг, багато сотень статей». У тому ж документі пропонувалося створити у складі Інституту історії України Центр дослідження голодоморів, що складатиметься з десяти співробітників⁷⁶.

У результаті дійсно був створений Центр дослідження геноциду в Україні. Формально він складався з трьох осіб, які є наукових кістяком Асоціації досліджень голодоморів в Україні (В. Марочко, О. Мовчан, О. Веселова). Центр формально був підрозділом Інституту історії України і впродовж трьох років досліджував тему «Геноцид національних, етнічних і релігійних груп населення України в ХХ столітті: історичний і політико-правовий аналіз». Узимку 2009 р. центр було ліквідовано рішенням дирекції Інституту історії України НАН України.

За часів В. Юшенка ідея створення інституції, яка займалася б історією геноциду в Україні, трансформувалася на запозичення у сусідів-поляків. Було створено Інститут національної пам'яті, який фактично почав функціонувати як урядова інституція у 2006 р., але й досі перебуває у періоді «організаційного становлення»⁷⁷.

⁷⁶ Обліково-контрольна картка № 4452/2 від 12.07.2002 // Архів автора.

⁷⁷ Одним з пріоритетів діяльності інституту є дослідження і популяризація історії голоду 1932–1933 років. Див.: Про Український інститут національної пам'яті // Пам'ять України. Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті www.memory.gov.ua Сайт відвідано 30 березня 2009 р.

У науковій термінології, яка використовується в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, термін «геноцид» досить швидко перетворився на понятійну константу, незмінну величину, вже саме його вживання визначало і визначає когнітивно-інтерпретаційну динаміку *Голодомору*. Термін був імпортований в український материковий інтелектуальний та ідеологічний простір з разом з концепцією «голоду-геноциду», представленою в працях діаспорних істориків, звіті комісії Конгресу США та праці Р. Конквеста. Ми вже з'ясували, що в рамках становлення канонічного дискурсу він від самого початку не сприймався ні як наукова гіпотеза, яка потребує підтвердження, ні як аналітична категорія, яка потребує спеціального обґрунтування — ці потреби виникли пізніше, під тиском критики з-поза меж канонічного дискурсу.

Як зазначав один з найактивніших дослідників голоду 1932–1933 років, «...у мене не було жодного сумніву в тому, що голодомор — це новітня форма геноциду, зброя масового фізичного винищення українського селянства, свідомо і цілеспрямована акція більшовицького режиму». Під сам термін, щодо якого *не було сумнівів*, хоча сам дослідник навряд чи поцікавився тоді відповідною літературою, формувалися дослідницькі та популяризаторські завдання, серед яких, зокрема, було добитися державного визнання голоду 1932–1933 років геноцидом. Зрозуміло, наукова діяльність в цьому випадку підпорядковувалася певній суспільно-ідеологічній чи навіть політичній місії: як зауважує той самий автор, упродовж 1990-х «почали виходити збірники документів та спогадів, виходити матеріали наукових конференцій, *спрямованих на визнання голодомору геноцидом* (курсив мій. — Г. К.) »⁷⁸. Попри певну понятійну «дистиляцію» терміну впродовж 1990-х, яка супроводжувалася намаганнями легітимізувати його саме як наукову категорію, залишалася тенденція до його екстраполяції на всі явища, які можна було витлумачити як антиукраїн-

⁷⁸ Марочко В. Визнання голодомору 1932–1933 років геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації. — С. 272.

ські практики радянської держави⁷⁹. Серед істориків, які працюють в рамках канонічної версії *Голодомору*, термін «геноцид» усталився як конвенційний, як вже згадувалося, без серйозних термінологічних дискусій — зазвичай зараз історики обмежуються посиланням на Конвенцію ООН 1948 р., перераховують ознаки злочину геноциду і вказують, які з них стосуються 1932–1933 років. Детальніший розгляд терміну «геноцид» в світлі положень Конвенції 1948 р. можна знайти у канадського дослідника Р. Сербина, який, посилаючись на все ті ж документи, що і його українські колеги, обстоював думку про те, що українське селянство можна трактувати як національну групу — об'єкт геноциду, при цьому «національна група» в його тлумаченні може трактуватися і в термінах громадянства, і в етнічних термінах⁸⁰.

Українські юристи публічно особливо не переймалися проблемою терміну «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років, якщо не рахувати тих, хто готував обґрунтування для президентських указів і міжнародних ініціатив — очевидно, що в даному разі йдеться про цілеспрямовану правову та юридичну підтримку «геноцидної» версії. Публічно з юристів на її підтримку висловлювався В. Василенко, але його міркування, часом цілком слушні, у загальному можна вважати яскравою ілюстрацією «політико-правової оцінки», де політика домінує над правом⁸¹. Більш зважена публічна позиція представлена Харківською правозахисною групою. — відомою українською правозахисною організацією. Автор спеціального звіту Є. Захаров твердить, що дії влади в певні періоди голоду 1932–1933 років можна кваліфікувати і як злочин проти людяності, відповідно до Римського

⁷⁹ Конференція «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка» (листопад 2000 р.) тематично охоплювала майже весь радянський період — аж до 1960-х. Серед тем виступів можна знайти справжні перлини. Див. наприклад: Нікілев О. Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х — перша половина 50-х років ХХ ст.)

⁸⁰ *Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // The Ukrainian Quarterly. — Summer 2006. — Vol. LXII. — No. 2. — P. 181–194.*

⁸¹ *Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: правова оцінка // Дзеркало тижня. — 2008. — 4–10 жовтня; 14–20 жовтня.*

статуту Міжнародного кримінального суду, і як злочин геноциду відповідно до Конвенції ООН 1948 р.⁸² Автор звіту хоч і повторює тезу канонічної версії *Голодомору* про те, що голод був результатом системних дій влади, спрямованих на знищення українського народу, все ж визнає, що проблема застосування положень Конвенції ООН 1948 р. щодо подій 1932–1933 років залишається нез'ясованою, чим, з одного боку, суперечить власним висновкам (зокрема щодо періоду зими 1932–1933 років), а з іншого, — залишає простір для дискусії.

У міжнародній (англійській) мові великої політики термін «геноцид» трактується доволі широко. Наприклад, масове знищення тутсі у Руанді у 1994 р. без будь-яких дискусій називають геноцидом — на тій підставі, що майже мільйон загиблих насправді були об'єктом цілеспрямованого винищення представниками іншої племінної групи — саме так трактував події Міжнародний кримінальний трибунал в Руанді (1998). В одному з недавніх досліджень термін «геноцид» характеризує масові вбивства періоду революційного терору у Ванदेї часів Французької революції XVIII ст.⁸³ Масове знищення цивільного населення у Кампучії «червоними кхмерами» також називають геноцидом. Переважна більшість академічних дослідників проблем геноциду і законодавчі органи більш як двох десятків країн світу, а також поважні європейські міжнародні організації визнають

⁸² Захаров Є. Висновок. Правова кваліфікація Голодомору 1932–1933 років в Україні та на Кубані як злочину проти людяності та геноциду. — Харків, 2008.

⁸³ R. Secher. A French Genocide. The Vendee. — Notre Dame, IN, Press, 2004. Назва книги мовою оригіналу звучить ще більш провокативною: «Франко-французький геноцид» (*Le Genocide franco-francais*). Варто згадати, що докторська дисертація Ренальда Сешера була опублікована у другій половині 1980-х — саме тоді чергова «кругла дата» Французької революції 1789 р., і намагання лівого уряду на чолі з Ф. Міттераном перетворити її у святкування ідей соціалізму стали предметом гарячих дебатів у Франції. Термін «геноцид» у даному випадку мав явне ідеологічне підґрунтя. Як відзначив один з рецензентів англійського перекладу книги, вона «мала нагадати усім і кожному про те, що універсалістські претензії людей 1789 р. (та їх політичних спадкоємців) виявилися монетою фальшивого карбування, коли дійшло до застосування їх на практиці». В цьому разі термінологія була напряму пов'язана з політикою (це і не приховувалося) — Р. Сешер, будучи політичним суперником французьких соціалістів, не вагаючись охарактеризував дії революційного паризького уряду з придушення селянських заворушень у Вандеї 1794 р. як «геноцид» (за його оцінками, було вбито 117 000 повстанців і мирних жителів). Наукові рецензенти одноставно визнали цю цифру завищеною, а застосування терміну «геноцид» некоректним. Див.: Peter M. Jones. Terror in Vendee // Times Literary Supplement. — 2004. — 19 March. — P. 7.

депортації та вбивства вірмен, греків та асирійців у період Першої світової війни та після неї геноцидом — проте так само парламенти значної кількості європейських країн та визначні інтелектуали виступають проти такої кваліфікації, визнаючи надмір політичних інтересів у цій справі⁸⁴. Акти масового насильства та вбивств за етнічними ознаками у Східному Тиморі восени 1999 р. також іноді називають геноцидом. Термін «геноцид» вживався як категорія міжнародного права в роботі Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії — стосовно масових вбивств за етнічною ознакою в Боснії⁸⁵.

Голокост називають геноцидом без будь-яких додаткових роз'яснень,⁸⁶ оскільки у 1948 р. формальні ознаки геноциду були зафіксовані саме на основі аналізу політики знищення євреїв нацистами у роки Другої світової війни. 1 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила резолюцію про відзначення міжнародного Дня пам'яті Голокосту (27 січня). В резолюції йшлося про Голокост саме в контексті поняття «геноцид» (наприклад, разом із Голокостом згадувалися «інші акти геноциду»). Резолюцію було ухвалено в 60-ту річницю визволення в'язнів нацистських таборів смерті⁸⁷.

Взагалі можна сказати, що попри існування Конвенції ООН 1948 року та її ратифікацію більшістю країн Старого Світу, ясність і визначеність тут відсутні: у кожному конкретному випадку, неза-

⁸⁴ Докладніше див. «Міжнародні аспекти».

⁸⁵ *Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії діє з 1993 р.* Див.: www.icty.org Сайт відвідано 10 лютого 2009 р.

⁸⁶ Термін «геноцид» був вперше застосований польським адвокатом єврейського походження Рафаелем Лемкіним, чия родина була знищена нацистами, у книзі *Axis Ruler in Occupied Europe* (1944). Лемкін був одним з авторів ідеї міжнародного трибуналу в Нюрнберзі та співавтором тексту Конвенції ООН 1948 р. «Про недопущення геноциду і покарання за злочини, пов'язані з ним» (*United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*). Р. Лемкін чотири рази висувався на Нобелівську премію миру (безрезультатно). Він помер у бідності у США в 1958 р. США ратифікували Конвенцію ООН 1948 р. лише у 1986 р. Див. детальніше: *William D. Rubinstein Genocide*. — 2004. — Р. 306–307. Розділ з його книги про геноцид став останнім часом використовуватися прихильниками «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років як аргумент на користь їхньої позиції — якщо винахідник терміну вважав голод 1932–1933 років актом геноциду, то чого сперечатися?

⁸⁷ <http://www.un.org/holocaustremembrance/docs/res607.shtml> Сайт відвідано 1 грудня 2008 р.

лежно від того, де відбуваються такі дискусії, можна відзначити наявність політичної та ідеологічної кон'юнктури, амбіцій конкретних груп впливу і державних інтересів. Термін «геноцид» функціонує і як категорія міжнародного права, і як метафора, і як пізнавальна/інтерпретаційна категорія в суспільних науках. Неважко помітити, що в усіх випадках з його застосуванням щодо конкретних подій минулого і навіть сучасності виникають складнощі, пов'язані з політичними та ідеологічними практиками, зіткненням інтересів різних політичних, етнічних, соціальних та інших груп, культурною традицією, рівнем культурної гомогенності суспільства тощо. Розмаїття життєвих та історичних ситуацій не вкладається ані в рамки Конвенції ООН 1948 р., яка до того ж створювалася під конкретну ситуацію з винищенням євреїв нацистами, ані в інші, більш широкі визначення геноциду⁸⁸.

Останнім часом в суспільних науках окреслилися контури нової дисципліни — «студії з геноциду» (genocide studies). У декількох американських університетах (зокрема в Йейльському, в університеті міста Нью-Йорк, університеті Міннесоти та ін.), в багатьох європейських країнах створено програми і центри дослідження геноциду. У 1994 р. було створено Міжнародну асоціацію дослідників геноциду, яка, крім досліджень, займається активною просвітнянською та громадсько-політичною діяльністю. Найвідоміший приклад — її публічні декларації щодо визнання вірменського геноциду 1915 р. Виникнення нової дисципліни, з одного боку, засвідчує великий суспільний та академічний інтерес до проблем досліджень геноциду, а з іншого — дає підстави для припущення, що чекати простих відповідей на складні питання в цій галузі не варто. До того ж розвиток нової дисципліни

⁸⁸ Це призводить до пропозицій взагалі відійти від вживання терміну «геноцид» в суспільствознавчих студіях. У просторій монографії французького політолога Жака Семелана знаходимо таке міркування: «до якої міри є легітимним уживання в історичному, антропологічному чи соціологічному дослідженні норми міжнародного права, яка є результатом політичного компромісу між державами?» Відповідь автора фактично заперечує таку легітимність, хоча загалом вчений не заперечує ні юридичну валідність, ні суспільно-політичну важливість положень Конвенції 1948 р. Див.: Semelin J. Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide. — London, 2007. — P. 321–322.

привів до стандартної в сучасному суспільствознавстві ситуації — тут розгорнулися безкінечні дискусії про дефініції.

Українські дослідники голоду 1932–1933 років загалом перебувають поза світовими дебатами про геноцид як теоретичними, так і конкретно-історичними. Дискусії щодо голоду 1932–1933 років обертаються головним чином довкола Конвенції 1948 року⁸⁹, порівняльний аналіз з іншими випадками геноциду (визнаними світом, чи тими, що залишаються предметом дискусій) відсутній, можна натрапити хіба що на побіжні зауваження чи згадки.

У наукових дебатах, які тривають і зараз, як ми побачили, змагаються два підходи. Частина дослідників і коментаторів вважають термін «геноцид» стосовно подій 1932–1933 рр. адекватним і таким, що відповідає положенням Конвенції ООН 1948 року про геноцид (посилаючись при цьому на висновки Комісії Конгресу США та Міжнародної комісії по розслідуванню голоду в Україні і тепер вже маючи в арсеналі згаданий закон 2006 р.). Аргументація на захист використання терміну «геноцид» базується на доказах наявності *наміру* І. Сталіна та його оточення знищувати українських селян, на розмірах втрат і на специфічних діях, які, на думку цих дослідників, засвідчують наявність згаданих намірів.

Інші дослідники голоду 1932–1933 рр. відхиляють термін «геноцид» на підставі чи то його змістовної неадекватності, чи то політичної заангажованості, чи то юридичної невизначеності, чи то браку документальних доказів стосовно *наміру* знищити саме українців. Ще раз наголосимо на тому, що їх не влаштовує навіть не сам термін, а його застосування, пояснення цього застосування і аргументація.

Найбільш завзятими противниками терміну «геноцид» стосовно голоду 1932–1933 років, як бачимо, є російські історики, які вступили

⁸⁹ Найбільш виразну і докладну аргументацію «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років в рамках Конвенції ООН 1948 року можна знайти у канадського історика Романа Сербина. Див.: *Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // The Ukrainian Quarterly. — Summer 2006. — Vol. LXII. — No. 2. — P. 181–194. Автор м'яко критикує своїх українських колег за «неповне» прочитання чи тлумачення тексту Конвенції, але користується тією ж доказовою базою, що й вони. Р. Сербин відстоює «геноцидну» версію голоду 1932–1933 років уже майже чверть століття.*

ли в конфронтаційну полеміку з українськими колегами ще у першій половині 1990-х. Є українські історики, які уникають цього терміну, говорячи про події 1932–1933 років, або прямо заперечують його. Зауважимо, що противники терміну «геноцид» не заперечують ні факту голоду 1932–1933 років, ні масштабів втрат, ні антигуманної природи дій режиму. Через різні причини (як академічні, так і політичні) вони заперечують не подію, а термін, який встановлює надто жорсткі інтерпретаційні рамки для цієї події.

У зв'язку з цим виникає припущення, що термін «геноцид» в даному випадку має самодостатнє значення. Він увійшов у наукові тексти без будь-якого критичного аналізу і відразу ж визначив всю систему пошуків, доказів й пояснень. І з'явився він саме як ідеологічний штамп, а не як категорія наукового аналізу і пізнання — цими атрибутами його стали вбирати вже тоді, коли він міцно утвердився в лексиконі істориків, публіцистів і політиків.

Якщо абстрагуватися від політичної та ідеологічної заангажованості його прибічників, чи від певного роду морально-етичної мотивації (думки про те, що він є адекватним реальним подіям і це — данина пам'яті загиблих) і припустити, що вони керуються винятково науковими мотивами — неважко помітити, що дискусія в цьому випадку входить вже у сферу схоластики, вона є непродуктивною ні з погляду набуття якісно нового знання про голод 1932–1933 років, ні з погляду нових інтерпретацій.

Наведені міркування, гадається, бодай частково ілюструють те, як термінологія існуючи одночасно щонайменше в двох дискурсивних просторах — політичному і науковому — трансформує ці простори і забезпечує не лише їхню взаємодію, а й взаємовпливи, як терміни починають жити власним життям і набувають нормативно-го значення для дослідників, політиків і суспільства в цілому.

Злиття понять «голодомор» і «геноцид» відбулося в процесі взаємодії політичного (ідеологічного) та наукового дискурсів. Результат очевидний — у випадку *Голодомору* відокремити наукові студії від ідеологічних форм можна лише шляхом деконструкції домінантного дискурсу, а така деконструкція фактично є викликом йому, маніфес-

тацією сумнівів щодо його пізнавальних і пояснювальних можливостей і певною мірою — політичним практикам, пов'язаним з ним.

Очевидно, жанр наукового есе вимагає чи то альтернативних, чи хоча б паліативних пропозицій. На мій погляд, гостроту суперечок щодо терміну «геноцид» можна було б зняти застосуванням конвенційного терміну на зразок «злочин проти людяності». Цілком прийнятним є й термін «голодомор» — стосовно зими 1933 року (тут варто погодитися із С. Кульчицьким), зрозуміло, якщо його не ототожнювати з «геноцидом». Для істориків, що спеціально цікавляться цією темою, мабуть, ідеологічно найбільш нейтральним можуть бути або «голод 1932–1933 років», або «Великий голод 1930-х». Прагнення ідеологічного нейтралітету хоча б у виборі базових понять, гадається, могло б прислужитися лише на користь подальшій науковій розробці тем.

На завершення варто навести й таке твердження з доповіді Підготовчої комісії Міжнародного Кримінального Суду від 6 липня 2000 р.: «Геноцид — це передусім і в першу чергу злочин (а вже в другу чергу історична подія чи соціальний процес). Відповідно судження щодо того, чи є певна специфічна дія актом геноциду, має бути зроблене судом, який має юрисдикцію над таким видом злочину»⁹⁰.

Історична пам'ять, історія, історіографія

Раніше ми вже зверталися до окремих аспектів функціонування *Голодомору* в історіографічному дискурсі, роблячи особливий наголос на його взаємодії і взаємовпливах переважно з політико-ідеологічним дискурсом, з політичним контекстом. Ми з'ясували, що *Голодомор* в своїх базових репрезентаціях є продуктом цієї взаємодії і водночас — агентом творення певного типу дискурсу і формування політичного контексту. В цій частині ми звернемося до аналізу *Голодомору* як історіографічного явища (маючи на увазі історіогра-

⁹⁰ Цитата з сайту організації Prevent Genocide International // www.preventgenocide.org/genocide/elements.htm Сайт відвідано 26 листопада 2006 р.

фію «другого рівня»⁹¹) і спробуємо з'ясувати інтелектуальні і соціокультурні передумови, які визначили той спосіб реконструкції і презентації голоду 1932–1933 років, який, власне, і створив підстави для формування тієї особливої форми культурної реальності, тієї суміші уявлень і суспільних практик, що отримала назву *Голодомор*.

Раніше вже йшлося про те, що наукові дослідження голоду 1932–1933 років в Україні розпочиналися в ситуації кризи культурної ідентичності в українській діаспорі, де стала відчутною загроза культурної асиміляції покоління дітей ДР, яке народилося і виростало вже в тих умовах, коли основною передумовою соціальної мобільності була соціальна адаптація індивіда в рамках панівної культури країни проживання — тут виникала проблема збереження традиційної культурної ідентичності. У загальному існуючі на той час культурницькі та молодіжні організації та певною мірою українські церкви забезпечували тяглість у вихованні культурної лояльності нових поколінь діаспори до власного етносу, проте ця ідентичність набувала дедалі антикварного характеру. Збереження ідентичності й національної автентичності вимагало чогось більшого і потужнішого, ніж апеляція до історичної архаїки. Виникла потреба у «повнішій» версії національної історії, яка б мала ближчий стосунок до сьогодення.

На цей момент в українській діаспорі панувала незаперечна модель «мастер-нарративу»⁹², яка базувалася на двох взаємодоповнюючих підходах до національної історії, які зазвичай окреслюють дуже неточними, але вже конвенційними термінами «народницька» (М. Грушевський) та «державницька» (В. Липинський) школи (з їх-

⁹¹ У даному разі термін «історіографія другого рівня» є наближенням до поняття «спостерігач другого рівня» (*second level observer*), коли об'єктом спостереження є не факти і події, а процес спостереження за цими фактами і подіями та з'ясування інтелектуальних, культурних, соціальних контекстів, які визначають зміст і спрямованість процесу спостереження. Головні питання — не «що?» «чому?», а радше — «як?» і «чому саме так?». «Історіографія другого рівня» в даному разі — виклик вульгарному есенціалізму, характерному для «національного нарратива». Докладніше про «спостереження другого рівня» див.: Fuchs S. *Against Essentialism. A Theory of Culture and Society*. — Harvard University Press, 2001. Особливо С. 7–8.

⁹² Термін «мастер-нарратив» (*master narrative*) використовується тому, що йдеться про єдину схему національної історії, яка повсякчас генерує і феноменологію нації, на відміну від «гранд-нарративу», який зазвичай адресовано світовій історії.

німи епігонами Д. Дорошенком, Н. Полонською-Василенко та ін.). Діаспорна історіографія післявоєнного періоду — це переважно хронологічне розширення і фактографічне уточнення дореволюційного «мастер-нарративу». Навіть концептуальні новації (І. Лисяк-Рудницький, О. Пріцак) не виходили за рамки інтелектуальної традиції, закладеної в часи творення базової схеми національної історії. Упродовж 1970-х — на початку 1980-х, одночасно з інституційною легітимацією українознавства та української історії в західному (північноамериканському) академічному світі, з'явилася плеяда молодих гуманітаріїв, які, з одного боку, опанували інтелектуальну і академічну культуру тогочасного північноамериканського університету, з іншого — зберегли потужний заряд лояльності до власної культури. Саме вони стали ланкою між дореволюційною інтелектуальною та історіографічною традицією, збереженою їхніми батьками та наставниками, і новою, модернізованою версією національної історії, яку вони власне творили своїми працями (З. Когут, Ф. Сисин, Р. Сербин, Б. Кравченко, О. Субтельний, Дж.-П. Хімка, Г. Грабович, О. Мотиль та ін.) Деякі представники цього покоління стали ініціаторами академічної легітимації голоду 1932–1933 років — саме як важливої частини «мастер-нарративу», який перебував у стані постійного доповнення».

В їхній діяльності збіглися мотиви і чинники як академічного, так і культуртрегерського та ідеологічного характеру. (Ре)формування «мастер-нарративу», наближення його до сучасності та оновлення його пізнавальної і пояснювальної риторики за рахунок сучасних методологій було відповіддю на виклики кризи ідентичності, що розпочиналася в молодшому поколінні. Історія ХХ століття надавала для цього серйозні можливості. Голод 1932–1933 років як колосальна за масштабами і наслідками трагедія, оформлений як одна з центральних подій розширеного на ХХ століття «мастер-нарративу», перетворювався на дуже важливий компонент дидактичної історії.

Оскільки він вписувався саме в рамки «мастер-нарративу», самі собою визначалися понятійні та інтерпретаційні рамки, методи пояснення та філософські основи встановлені таким нарративом ще на

початку ХХ ст. Важливо й те, що для діаспори історія у вигляді наративу представлялася не лише і навіть не так історією-описом минулого, як життєвим досвідом — це також визначало спрямованість і зміст запитань до цієї історії та інтерпретацій, пов'язаних з відповідями на ці запитання.

У другій половині 1980–1990-х роках ситуація майже дзеркально відтворилася в Україні — головна відмінність полягала хіба що в тому, що цього разу йшлося не лише про «дописування», доповнення класичного «мастер-нاراتиву», а й про його *переписування*. Цей «мастер-нاراتив» мав заступити попередній, радянський. Йшлося про творення чи відтворення такої канонічної версії історії, яка концептуально протиставлялася попередній, що передбачало появу контрсторії. Проблема голоду 1932–1933 років початково існувала переважно в площині політико-ідеологічних інтересів різних суспільних груп і структур, які змагалися за впливи на суспільну свідомість, передусім в питаннях ідентичності (культурної та політичної). Наявність «білих плям» чи уявлена відсутність «власної» (читай «національної») історії представлялися зацікавленими особами та громадянськими інститутами як удар по національній ідентичності та навіть загроза національному буттю. Відповідно, відновлення «історичної правди», яке йшло в ногу з відновленням «історичної справедливості», подавалося як претензія на відновлення справжньої національної ідентичності, на здобуття (чи відновлення) статусу історичної нації — в цьому напрямку розвивалася й історіографія, фактично ще раз відтворюючи шлях, пройдений «неісторичними» націями.

Націоналізація історії, тобто відокремлення та емансипація «власної», національної історії від колись спільного, уніфікованого радянським «мастер-нاراتивом» культурно-політичного та ідеологічного простору, перетворення України з об'єкту історії в її суб'єкт визначала історіографічний спосіб осягнення та пояснення «історичної реальності».

Після здобуття незалежності додався ще один чинник суто інструменталістського характеру — потреба в дидактичній історії як засобі

формування лояльного новій державі громадянства — не випадково переписування історії під канони національного нарративу почалося саме з підручників, а не з академічних досліджень.

Так само варто пам'ятати про масове звернення істориків «материкової» України до *найявної* національної історіографічної традиції з чіткою орієнтацією на дописування «мастер-нарративу» подіями і періодами, яких не сягнули праці його засновників — цілком в концептуальних рамках і понятійних схемах націоналізованої історії з її етнічною ексклюзивністю, телеологією, конфронтаційністю щодо Іншого, ксенофобськими комплексами та віктимологією. Зрозуміло, відновлення національного «мастер-нарративу» також виконувало функцію легітимації претензій «нації, що відроджувалася» на національне буття.

Голод 1932–1933 років вписувався в цей «подовжений мастер-нарратив», і знов-таки як центральна трагічна подія ХХ ст., яка, до речі, на певний час створила конкуренцію такій центральній події радянської міфології як «Велика Вітчизняна війна». (Утім тут з'явився ще один конкурент — націоналістичний рух та Українська повстанська армія як центральні актори Другої світової війни в рамках націоналізованої історії.)

При цьому варто пам'ятати, що дослідницько-пояснювальна операція, яка вписує *Голодомор* в рамки «мастер-нарративу», є цілком слушною і природною в рамках саме цього нарративу та його директивної логіки. А «мастер-нарратив» завжди був і залишається засобом опосередкованого чи подекуди навіть прямого ідеологічного примусу — це твердження Ж. Ліотара, здається, стало загальником. Відповідно, канонічна версія *Голодомору* була приречена на те, щоб його дискурсивні практики перетворилися на засіб ідеологічного домінування певної зацікавленої групи та на об'єкт заперечень з боку суперників цієї групи.

В будь-якому разі для наших подальших міркувань є дуже важливим усвідомлення того, що *Голодомор* як історіографічне явище, по-перше, формувався в руслі націоналізації історії, по-друге, в рамках відновлення націоналізованої історії саме як «мастер-нарратив», по-

третє, в контексті інтенсивної інструменталізації історії — коли історіографія (саме як «писання історії») стала складовою політики пам'яті та історичної політики, коли *професійна історіографія перебрала на себе функції історичної пам'яті та комеморації*. Якщо два перших пункти вже достатньо прокоментовано в попередніх розділах, то останній, здається, вимагає ширшої аргументації, зокрема тому, що апеляція до «історичної пам'яті», «колективної пам'яті», «традиції» посідає в риториці *Голодомору* чи не найголовніше місце, а також і тому, що згадані категорії та створені на їх підставах комеморативні практики мають пряме відношення до проблем взаємовідносин професійної історіографії та пам'яті.

Конкретна пізнавальна та політична ситуація кінця 1980-х — початку 1990-х склалася так, що українські історики, яким судилося стати творцями *Голодомору*, фактично запозичили схеми і концепти, що виникли в середовищі української діаспори або під її впливом (так звана версія «Конквеста—Мейса»⁹³).

Утім можна припустити, що загальна логіка націоналізації історії, емансипації національного наративу, слідування певній пізнавальній і пояснювальній традиції та функціонування націоналізованої історії в політико-ідеологічному просторі новопосталої національної держави призвела б до тих самих результатів, якби такої версії й не було в наявності.

Здається, в будь-якого «спостерігача другого рівня» не виникне особливих сумнівів щодо того, що історична подія — голод 1932—1933 років, трансформована в комплекс базових стандартних уявлень про неї у вигляді *Голодомору*, цілком вписується в загальну схему «винайдення традиції»⁹⁴. Одна з соціально-культурних іпостасей *Голодомору* — набір регулярно повторюваних комеморативних практик і ритуалів, заохочуваних державою. *Голодомор* — частина шкільного курсу історії України. Це — майже 5 тис. пам'ятних знаків, меморі-

⁹³ Назва не повинна дезорієнтувати — ця версія просто абсорбувала, узагальнила і впорядкувала те, що вже було в наявності, у вигляді рефлексій, публіцистичних узагальнень чи ідеологічних гасел.

⁹⁴ Див. докладніше: *Винайдення традиції* / За ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера. — К., 2005.

альних місць, пам'ятників. Це музейні експозиції, фільми, пересувні виставки, томи Книги пам'яті. *Голодомор* таки перетворився на складову «історичної пам'яті». Пам'ять про голод 1932–1933 рр. перетворилася на комеморацію. Враховуючи політично-бюрократичну складову цієї комеморації постає питання — чи надовго?

Оскільки зв'язок з традицією, власне з процесом її конструювання, передбачає звернення до історичної пам'яті, а це виводить на суспільні практики, пов'язані з комеморацією, не можна уникнути і звернення до послуг професійної історіографії. Відповідно, постає проблема взаємодії та взаємовпливів усіх цих складових — особливо показова в контексті становлення *Голодомору*.

Чому в істориків, здатних на рефлексію «спостерігача другого рівня», викликають занепокоєння історіографічні стандарти *Голодомору*? Чому його історіографічна складова викликає запитання щодо відповідності сучасним практикам історіописання? Чому, зрештою, фактографічна складова *Голодомору* зазвичай не викликає серйозних застережень (за винятком екстремальних вправ з цифрами), а його інтерпретаційна складова та репрезентації породжують досить радикальну критику?

Вище вже йшлося про інтелектуально-пізнавальну обмеженість канонічного дискурсу *Голодомору* та певні методологічні хиби в його історіографії, які змушують визнати, що вона не просто межує з політикою і пропагандою, а є її частиною. Так само варто звернути увагу на те, що історіографічна складова *Голодомору* характеризується змішуванням функцій історіографії, пам'яті та комеморації.

Одним з центральних понять (термінів) в ідеології, міфології та суспільних практиках *Голодомору* є **пам'ять**. Цей термін можна побачити в декількох інтерпретаціях чи навіть нормативних судженнях. Передусім він вживається як контртеза *амнезії*, безпам'ятства, втрати пам'яті. Пам'ять у цьому сенсі — важлива складова, часом центральна складова національної ідентичності. Вибудовується цілком логічний ряд суджень: втрата пам'яті — це втрата національної ідентичності і, відповідно, загроза буттю нації.

Уже йшлося про те, що забуття і забування голоду 1932–1933 рр. в цьому контексті пояснюється спеціальною репресивною політикою влади, виникає термін «пригноблена пам'ять» (*suppressed memory*) — термін, який загрозово наближає дискусії про колективне явище до сфер психоаналізу і психотерапії, сфер, які мають справу з індивідуальною психікою. Цікаво, що при цьому або в підтексті, імпліцитно, або в тексті цілком відкрито пропагується ідея, що травматична пам'ять про голод 1932–1933 років має бути відновленою, бо вона є важливим елементом національної ідентичності. Ця пам'ять була пригнобленою, вона була предметом ідеологічних заборон, тому в ім'я «історичної справедливості» і для відновлення важливої для повноцінного існування нації ідентичності цю пам'ять треба відновити, «реабілітувати».

Прикметною є та обставина, що гіпотетичних суб'єктів цієї пам'яті, її носіїв не питають, чи вони хочуть відновлювати у своїй пам'яті травматичний досвід — свій чи своїх родичів. Абсолютно ігнорується така важлива особливість людської психіки, як мотивоване забування — здатність блокувати персональний чи колективний травматичний досвід. Можна припустити, що люди, які особисто пережили кошмар 1932–1933 років, не були великими ентузіастами «відновлення історичної справедливості», коли йшлося про те, щоб розповідати про пережите⁹⁵. І без припущень на основі подій 1990-х довкола *Голодомору* можна досить впевнено твердити, що ті, хто «відновлював історичну справедливість», не брали до уваги почуття об'єктів цієї «справедливості», навіть коли в «режимі реального часу» співчували їхньому горю.

Утім проблема не лише в морально-етичній суперечливості деяких конкретних практик *Голодомору*. Історики, які працюють в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, перебрали на себе функції не лише деміургів історії, а й пам'яті, причому пам'ять та історія для них де-факто стають тотожними — не даремно спогади очевидців голоду 1932–1933 років чи спогади тих, хто чув їх від очевидців, посіда-

⁹⁵ В одному з документальних фільмів про голод 1932–1933 рр., побудованих на інтерв'ю зі свідками, жінка похилого віку розпачливо говорить: «Бодай не згадувати!»

ють таке важливе місце в обґрунтуванні образу *Голодомору*, а згадані історики представляють їх як свідчення, тотожні документальним — що не може не викликати щонайменше запитань стосовно наукової обґрунтованості такого підходу. Наукові практики, пов'язані з ото-тожненням історії та пам'яті, були цілком легітимними в ХІХ столітті, з того часу професійна історіографія зробила чимало для відокремлення історії від пам'яті як на рівні аналітичних категорій, так і на рівні дослідницьких практик⁹⁶. Можливо, ця риса канонічної версії *Голодомору* пов'язана з тим, що її дискурс будується на базовій риторичі «націоналізованої» історії, інтелектуальні коріння та суспільний пафос якої належать саме до «проекту модерності», власне, епохи націоналізму зразка ХІХ ст.

Історіографічна складова *Голодомору* — це виразний приклад афірмативної історіографії, тобто того способу історіописання, який підпорядковує минуле тим завданням, що мають значення для сьогодення, інтегрує в себе пам'ять і традицію як самодостатні явища. «Афірмативна історіографія, — зауважує американський історик А. Мегілл, — підпорядковує минуле тим проектам, якими люди зайняті в сучасності. У неї відсутня критична позиція стосовно спогадів, які вона збирає, та до традиції, яку вона підтримує. Насправді, вона не лише некритична стосовно обраних спогадів та традицій, але й фактично має тенденцію до їхньої міфологізації»⁹⁷. Для такого типу історіографії, де історія і пам'ять не відокремлені одне від одного, чи не найважливішою функцією стає збереження і поповнення пам'яті. Ми не знайдемо жодного професійного історика, який працює в рамках канонічної версії *Голодомору*, і не наполягає на тому, що відновлення і збереження пам'яті про голод 1932–1933 років є центральним завданням. Симптоматично, що ці самі слова можна почути від політиків і громадських діячів, для яких *Голодомор* — це засіб політичної мобілізації, і від освітян, для яких *Голодомор* — засіб громадянського виховання.

⁹⁶ Досить докладні міркування на цю тему можна знайти у капітальній монографії Патріка Хаттона: Хаттон П. Х. История как искусство памяти / Пер. Ю. Быстрова. — М., 2003.

⁹⁷ Мегилл А. Историческая эпистемология. — М., 2007. — С. 100.

Відповідно, ми не почуємо з цього середовища і систематичної наукової критики всього масиву спогадів про голод 1932–1933 років, накопичених за чверть століття як в Україні, так і поза її межами. Натомість критичне ставлення до них може викликати негативну реакцію — сакральність дискурсу заперечує науково-аналітичний підхід від самого початку.

Чи означають всі наведені тут міркування, що *Голодомор* та його історіографічна складова не мають академічного статусу, іншими словами, не можуть претендувати на статус наукового знання, яке відповідає певним професійним критеріям істинності чи хоча б вірогідності? Зрозуміло, ствердна відповідь була б надто категоричною. Ми вже визнали, що історіографія *Голодомору* цілком ефективно функціонує в рамках тієї історіографічної традиції, яка виникла на рубежі XIX–XX ст. в рамках творення національного «мастер-нарративу». Позитивістський метод (як спосіб історичного пізнання) та романтизм (як спосіб репрезентації і визначення основного суб'єкту історії), народницька традиція (як політико-ідеологічна апеляція до соціуму) — все це посідає цілком легітимне місце в певному способі осягнення і творення уявної «історичної реальності». Історіографія *Голодомору* вписується в цю традицію і таким чином може визнаватися як цілком легітимна сфера академічного дискурсу, тим більше, що її нарративна частина багато в чому відповідає професійним стандартам історіописання. Міркування Г.-Г. Гадамера про те, що кожний історик розташовується всередині історіографічної традиції і потрапляє в залежність від неї⁹⁸ є цілком слушним.

Сумніви і заперечення викликає явна чи прихована претензія на абсолютність тверджень та інтерпретацій, яка, мабуть, також пов'язана з інтелектуальною традицією, засади якої визначалися моністичним світоглядом⁹⁹. Якщо ж звернутися до практичних виявів цього, можна зрозуміти, що справа навіть не в дискусіях про геноцид, кількість жертв, винуватців і наслідки — вони є цілком слушними

⁹⁸ Гадамер Г. Г. Истина и метод. — М., 1988.

⁹⁹ Гадається, що і марксизм з його матеріалістичним монізмом, і націоналізм з монізмом ідеалістичним даються взнаки.

і дотичними до теми. Справа майже у повній відсутності саморефлексії, переобтяженості директивними, моралізаторськими та дидактичними конотаціями. Це очевидний наслідок двох обставин: нездатності вийти з-під влади згаданої традиції, чи навіть свідомого бажання слідувати їй, та злуки історіографії з політикою.

Домінантний історіографічний дискурс *Голодомору* настільки злився з політикою та ідеологічним обслуговуванням потреб певних політичних і державно-бюрократичних груп, що іноді його важко трактувати як професійну історіографію, яка хоча б формально претендує на автономність від влади — якщо не влади дискурсу, то хоча б влади політичної. Однак в даному разі маємо свідоме підпорядкування історіографії поточним інтересам влади. Та обставина, що професійні історики не лише не ставлять під сумнів право законодавчого органу виголошувати нормативні формули «історичної правди», а й беруть участь у цьому процесі, та ще й потім посилаються на ці формули — дає підстави поставити під сумнів академічну валідність їхньої позиції.

Додаткова методологічна прогалина історіографічної складової канонічної версії *Голодомору* — нездатність до критичного самоаналізу хоча б тієї частини історіографічного доробку, яка є наявною на сьогодні. Вся історія досліджень голоду 1932–1933 рр. в рамках цієї версії — це її «уточнення» і фізичне розширення одноманітного емпіричного наповнення.

Усе це разом породжує сумніви щодо здатності істориків, які працюють в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, до критичного наукового аналізу самого історичного явища — голоду 1932–1933 років. Звідси виникають питання щодо відповідності дослідницьких практик цих істориків сучасним уявленням про наукові методи, якщо все ж таки ставитися до історії як до галузі наукового знання. Інтеграція професійних істориків у схему історичної політики і політики пам'яті¹⁰⁰ є цілком слушним і важливим для афірмативної чи дидак-

¹⁰⁰ Така інструменталізація історії і пам'яті, зрозуміло, не є суто українським «ноу-хау». Розбудова національних держав в Європі та поза її межами в XIX–XX ст. дає численні приклади подібних практик. Упродовж 1990-х і до сьогодні спостерігається нова хвиля інструменталізації

тичної історіографії¹⁰¹, але не має нічого спільного з історіографією критичною, яка, на мій погляд, і є оптимальним наближенням до сучасного розуміння історії як науки і до адекватного розуміння природи і наслідків подій 1932–1933 років, так само, як і всього періоду «тоталітаризму».

Критична історіографія вимагає аналітичного відокремлення історії від «колективної пам'яті», пам'яті від комеморації, історії та історіографії від традиції. Це необхідна дослідницька операція, без якої важко собі уявити сучасний історіографічний процес. У текстах і практиках *Голодомору* всі ці явища зливаються в одне, що цілком природно чи то для історичної політики як такої, чи то дослідницьких практик другої половини ХІХ ст. і радянської історіографії, але все це, здається, має небагато спільного з сучасним науково-аналітичним дискурсом.

Як може виглядати співвідношення традиції, пам'яті та історіографії, якщо вийти за межі згаданої історіографічної традиції та канонічної версії *Голодомору*? Явище «колективної пам'яті», яке у випадку його оформлення в певний набір стереотипних уявлень про минуле називають «історичною пам'яттю», є предметом досліджень суспільствознавців ще з 20-х років минулого століття¹⁰². Після праць М. Фуко в 1970-ті та інтелектуального ренесансу деяких ідей М. Гальбвакса у 1980-ті в аналітичній історіографії достатньо міцно

*історії і пам'яті в Європі, пов'язана з переосмисленням Другої світової війни (переважно у зв'язку з поширенням комеморацій Голокосту і впровадженням юридичних й політичних практик, пов'язаних з його запереченням) та з переписуванням історії після краху комунізму — в тих європейських країнах, які перебували у «соціалістичному таборі». Історики стали в пригоді не лише як «експерти з питань минулого», а й як «свідки» — аж до прямого використання їхніх висновків у судових процесах. Див.: Evans R. J. History, Memory and the Law: The Historian as Expert Witness // History and Theory 41. — 2002 (October). — P. 326–345. Темі «Історія і суд» присвячено спеціальний випуск журналу *Ab Imperio* — № 3 за 2007 р.*

¹⁰¹ Терміни «афірмативна», «дидактична» та «критична» історіографія запозичені в А. Меїлла.

¹⁰² Піонери теми — французький соціолог М. Гальбваск та історик, основоположник «школи Аналіз» М. Блок вживали термін «колективна пам'ять». Для першого він став основною референцією в працях з соціології груп, для другого, чи радше для його послідовників, очевидно, став прологом до вивчення історії ментальностей. У 1990-ті у світовій, переважно європейській та американській історіографії, відбувається масове звернення істориків, соціологів, культурологів, психологів до проблем колективної та історичної пам'яті.

утвердилася думка про те, що, по-перше, минуле постійно змінює свою форму в дискурсах сучасного. По-друге, риторика про це минуле формує певну культурну реальність (власне, йдеться про владу дискурсу), відповідно, цей дискурс сам по собі є історичним фактом (М. Фуко). По-третє, колективна пам'ять (і разом з нею образ минулого) не є сталим явищем, вона постійно є об'єктом цілеспрямованої ревізії, бо має відповідати викликам і завданням сучасності. Колективна пам'ять (так само, як індивідуальна) при кожному повторенні і пригадуванні щоразу змінюється, повторення формує стереотипні образи, внаслідок чого множинні індивідуальні згадування редукуються в ці стереотипи. Це надає колективній пам'яті суспільно обумовлену форму, яка в свою чергу і стає «суспільними рамками пам'яті» (*cadres sociaux*). Ці рамки навзаєм нормативно впливають на індивідуальні спогади, формують їх (М. Гальбвакс)¹⁰³. Ці ідеї були розвинуті, конкретизовані та популяризовані в роботах Ж. Ле Гоффа, П. Нора, П. Хаттона, П. Коннертона¹⁰⁴ та багатьох інших дослідників, які зверталися до конкретних аспектів взаємодії пам'яті, історії, комеморації, традиції та історіографії. На жаль, в дискусіях про голод 1932–1933 років в його репрезентаціях звернення до цих сюжетів відсутнє, що є додатковим свідченням рівня саморефлексії історіографії *Голодомору*.

Отже, колективна пам'ять та її різновид — історична пам'ять, не є культурною константою. Вона постійно змінюється відповідно до змін в культурних, соціальних, політичних запитів суспільства. Апеляція adeptів *Голодомору* до відновлення історичної пам'яті побудована на метафізичному припущенні, згідно з яким ця пам'ять є незмінною, — звідси й впливає переконаність у тому, що спогади і свідчення про голод 1932–1933 років є тим історичним джерелом, яке адекватно відображає історичну подію. Навіть більше, ця уявна

¹⁰³ Див.: *Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire.* — Paris, 1935. Особливо розділ 3 «La reconstruction de passé»

¹⁰⁴ *Halbwachs M. On Collective Memory / Ed. and trans. Lewis A. Coser.* — Chicago, 1992 (англійський переклад фрагментів «Les cadres sociaux de la mémoire»); *Le Goff J. History and Memory.* — New York, 1992; *Хаттон П. История как искусство памяти.* — СПб, 2006; *Коннертон П. Як суспільства пам'ятають.* — К., 2004; *Nora P. Les lieux de mémoire.* — Paris, 1981–1992.

трансцендентність пам'яті стає підставою для сакралізації спогадів і звідси — до сакралізації події. В цьому сенсі ставлення до спогадів про голод 1932–1933 років нагадує сакралізацію спогадів про Голокост¹⁰⁵.

Колективна пам'ять є конструктором, вона створюється зусиллями очевидців, інтелектуалів, культурних і громадських діячів, журналістів, політиків, держави і закріплюється через певні комеморативні практики — відзначення меморіальних дат, творення місць пам'яті (меморіальні комплекси, пам'ятники, пам'ятні знаки тощо). Колективна пам'ять також закріплюється через освітню систему, вона стає історичною, коли спогади продукуються безпосередніми учасниками чи свідками, і ці спогади стають підставою для комеморації як засобу поширення цього варіанту колективної пам'яті на ширший загал.

Погоджуючись із твердженням одного з найавторитетніших дослідників теми «історія та пам'ять» Ж. Ле Гоффа про те, що «минуле є не історією, а об'єктом історії, відповідно, пам'ять є не історією, а радше одним з її об'єктів та найпростішим рівнем її розвитку»¹⁰⁶, зауважимо, що в тих випадках, коли пам'ять та історія стають об'єктом цілеспрямованої політики, пам'ять, власне, починає виконувати функцію історії, а історія — функцію політики. Виникає явище «політики пам'яті». Колективна пам'ять, особливо у випадку, коли вона повинна набути статусу історичної, є об'єктом суспільного та політичного інтересу і, відповідно, цілеспрямованих, хоча і не завжди системних, дій влади та суспільних груп, які за цю владу змагаються. Досить часто ці дії стають засобом маніпуляції суспільною свідомістю. *Голодомор* — яскраве підтвердження цієї тези, яка стосується як його adeptів, так і противників у політичних дискусіях.

¹⁰⁵ Див.: Novick P. *The Holocaust in American Life*. — Boston, 1999. *Про різні аспекти репрезентації та осмислення Голокосту як форми колективної пам'яті й сакралізацію події див. також: Keeping the Past Alive: Memories of Israeli Jews at the Turn of Millennium / H. Schuman, V. Vintzki-Seroussi, A. D. Vinokur // Sociological Forum*. — Vol. 18. — No. 1. — March, 2003; *Spiegel G. M. Memory and History: Liturgical Time and Historical Time // History and Theory*. — 2002 (May). — Vol. 41, — No. 2. — P. 149–162.

¹⁰⁶ *Le Goff J. History and Memory*. — New York, 1992. — P. 129.

Історична політика — це не лише питання ідеологічного наповнення процесу чи то збереження культурної ідентичності, чи то побудови нації, політично лояльної до держави. За справедливим твердженням М. Гальббакса, колективна пам'ять кореспондує певним суспільним інтересам. Колективна пам'ять конструюється в певних суспільних рамках, вона є формою репрезентації минулого. Історична політика, особливо в частині, де йдеться про контроль над колективною, зокрема історичною, пам'яттю — це боротьба за контроль над суспільством. «...Колективна пам'ять, — зауважував Ж. Ле Гофф, — була і є важливим питанням в боротьбі за владу між суспільними силами. Однією з найбільших турбот класів груп чи окремих індивідів, які панували і надалі панують в історичних суспільствах, є перетворення себе на господарів пам'яті і забування. Механізми маніпуляції колективною пам'яттю найвиразніше зраджуються тим, що саме стає предметом забуття чи забування»¹⁰⁷.

Гадається, історія з *Голодомором*, як і вся історія переписування минулого в рамках проекту побудови нації в 1990-х — на початку 2000-х, може бути дуже доброю ілюстрацією наведених тверджень, хоча, звісно, не варто шукати в них однозначної відповіді — *Голодомор* за всієї стандартності його пізнавальних і пояснювальних процедур все ж таки апелює до історичної події, яка виходить далеко за рамки таких, що вповні піддаються раціональному усвідомленню і трактуванню.

У контексті цих зауважень варто звернути увагу на те, що проект реконструкції подій голоду 1932–1933 років у вигляді спогадів очевидців, започаткований українською діаспорою у 1980-ті, був досить чітко пов'язаний з інтересами політично та культурно активних груп українського діаспорного середовища, зацікавлених не лише у відновленні «історичної справедливості» (особливо важливої на тлі успіхів у справі визнання Голокосту) чи моральній сатисфакції, а й у дискредитації Радянського Союзу і комуністичної влади.

На рубежі 1980–1990-х звернення до колективної пам'яті про голод 1932–1933 років було обумовлено, крім знов-таки міркувань

¹⁰⁷ *Le Goff J. History and Memory. — New York, 1992. — P. 54.*

етичного характеру, бажанням певних суспільних груп довести злочинність комунізму та представити українську націю як головну жертву тоталітаризму. Відновлення пам'яті декларувалося як відновлення історії і відродження нації. Це визначило динаміку і спрямованість конструювання колективної пам'яті про голод 1932–1933 років. Варто згадати обставини першого в Україні проекту збирання свідчень — набір запитань був сформульований С. Кульчицьким в контексті версії про правильну ленінську і неправильну сталінську аграрну політику і про непричетність партії як такої до злочинів сталінізму. Книга, видана на основі зібраних спогадів, повністю суперечила цій версії — принаймні зібрані у ній свідчення були не лише об'єктом ретельного відбору, а й літературного редагування. Перший меморіальний проект став результатом цілеспрямованої репрезентації.

Усі наступні проекти збирання свідчень, включно з наймасштабнішим проектом 2007–2008 р. (підготовка регіональних і національної Книги пам'яті), фактично були продуктом діяльності тих суспільних груп і владних структур, які мали суспільну і політичну зацікавленість у підтвердженні історичної істинності *Голодомору*. Останній зі згаданих проектів (Книга пам'яті) взагалі здійснювався під політичне замовлення та за певним стандартом, в результаті чого однотипність спогадів визначалася не лише однотипністю подій, про які пропонувалося згадати, а й шаблонністю, однотипністю запитань. Варто брати до уваги й те, що сконструйована на цей час колективна пам'ять про голод 1932–1933 рр. стала коменорацією, а це не могло не вплинути на зміст спогадів — тут варто знову пригадати міркування М. Гальбвакса про «суспільні рамки пам'яті».

Зрозуміло, що тут варто враховувати й ту обставину, що пам'ять про голод в радянські часи, з одного боку, була предметом того типу забування, що П. Коннертон називає «репресивним стиранням» (*repressive erasure*) — якщо йдеться про дії держави, а з іншого — об'єктом забування як «приниженого мовчання» (*forgetting as humiliated silence*), якщо йдеться про суб'єктів забування¹⁰⁸. Цілеспрямоване

¹⁰⁸ Connerton P. Seven Types of Forgetting // *Memory Studies*. — 2008. — Vol. 1. — No. 1. — P. 60, 67–68.

пригадування, спровоковане політичними мотивами і зрушеннями 1980-х, породило й сформувало певну динаміку і спосіб пригадування, де компенсаційні синдроми, спрямовані на подолання попереднього досвіду забування, відігравали провідну роль, і, на жаль, вони продовжують домінувати й зараз — знов-таки під тиском політичних чинників.

Можна досить впевнено твердити, що конструювання певного варіанту пам'яті в рамках канонічної версії *Голодомору* — це масштабний проект контрпам'яті, який заперечує радянську версію минулого і покликаний заступити її у колективних уявленнях чи у масовій свідомості.

Чи є ці міркування підставою для заперечення того варіанту колективної пам'яті про голод 1932–1933 років, який виник за цих обставин, а також заперечення правдивості свідчень, які було покладено в основу цієї колективної пам'яті? Очевидно, що ні. В основі своєї ці свідчення і спогади підтверджуються документами, спогадами зовнішніх свідків і спостерігачів. Чи може колективна пам'ять про голод 1932–1933 років або індивідуальні спогади, сформовані в цих «суспільних рамках», вважатися авторитетним історичним джерелом для реконструкції картини голоду, а тим більше — джерелом для нормативних тверджень про причини голоду? Гадається, що ні.

Звісно, індивідуальні спогади людей про події 50–75-річної давності будь-який професійний історик може сприймати як історичне джерело, але з величезними застереженнями. В даному разі не варто поринати у деталі професійної критики джерел, з якою має бути ознайомлений будь-який студент історичного факультету. Варто лише повернутися до аксіоматичних тверджень про те, що пам'ять, як індивідуальна, так і колективна (навіть в першу чергу колективна), є, з одного боку, соціально, культурно, історично обумовленими, з іншого — суб'єктивними. Що індивідуальні спогади як джерело для реконструкції минулого потребують максимально критичного ставлення і врахування максимально можливої кількості культурних, політичних, соціальних контекстів, в яких відбувається процес пригадування. Що абсолютизація і сакралізація пам'яті призводить до

абсолютизації і сакралізації істини, яка вважається результатом «упорядкування» цієї пам'яті. Ці твердження варто піднести до рангу обов'язкових, коли йдеться про травматичні спогади про події, які є об'єктом ідеологічної та політичної боротьби. І вони, мабуть, повинні були б розглядатися як імператив, коли йдеться про випадки, подібні до *Голодомору*, — тобто коли пам'ять розглядається як підтвердження і навіть підвалина ідентичності. Коли історик, що працює в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, посилається на спогади для підтвердження своїх-не своїх (колективних) висновків про причини і наслідки голоду 1932–1933 років, коли він робить пам'ять історією, перетворює цю пам'ять на основу наративу — він переходить зі сфери аналітичної, дослідницької у сферу пропаганди і політики, а тоді представлена ним історіографія втрачає право претендувати на звання наукової дисципліни. Зрозуміло, сформований у такий спосіб наратив має певну евристичну цінність, але її обмежено самодостатністю цього наративу — власне, його спрямованістю на реалізацію певного проекту ідентичності. Це, у свою чергу, робить цей наратив інтелектуально герметичним і ворожим щодо будь-яких інших варіантів осмислення подій і фактів, тих варіантів, які порушують цю герметичність і самодостатність.

Отже, *Голодомор* як історіографічне явище консервує та абсолютизує архаїчні, антикварні пізнавальні методи та інтерпретаційні техніки, він нав'язує їх професійному загалові, отожднює інтерпретацію з «історичною реальністю» і, зрештою, блокує подальше піднесення якості досліджень теми. Канонічний дискурс *Голодомору*, власне, суперечить тим морально-етичним настановам, які є предметом його пафосу: зокрема, претензіям на «правду історії» та на гідне вшанування пам'яті жертв цього лиха.

На додаток, роблячи тему предметом політико-бюрократичного регулювання, він створює прецедент політико-ідеологічного і навіть юридичного регулювання питань, які належать до сфер наукової дискусії. У країні, яка має настільки травматичний і драматичний досвід переслідувань свободи слова та відповідну культурну традицію, такий прецедент може бути суспільно небезпечним.

Парадоксально, але *Голодомор* як один з базових елементів проєкту ідентичності є і викликом самій цій сучасній національній ідентичності. Перетворення пам'яті на історію, а історіографії на охоронця традиції, пам'яті та комеморації, «перематює» історіографію на засіб конструювання, підтримки і відтворення культурної пам'яті суспільства. Проте обставини, політичні і культурні контексти, за яких це відбувається, засвідчують, що йдеться про культурну пам'ять певних суспільних чи навіть етнічних груп, а не всього суспільства. Так само в цьому випадку ми бачимо, що історія виконує функцію пропагування та збереження традиції певних суспільних груп.

Голодомор, перетворившись на частину (ре)конструювання *традиції*, знов-таки повертає професійне історіописання на рейки ідеологічного обслуговування державної історичної політики. Загалом у цьому немає «криміналу», така функція історії та історіографії була і є цілком легітимною в епоху національних держав, але яке це має відношення до історії як наукової дисципліни зараз, на початку XXI століття? Чи не заважає це зваженому, науковому осмисленню такого складного, багатоаспектного, суперечливого явища, як голод 1932–1933 років? Чи не перетворює це процес історичного переосмислення радянського періоду історії України та «тоталітаризму» на нескінчене самовиправдання та пошуки винуватців назовні? Чи не консервує такий спосіб історіописання комплекс жертви та відчуття історичної неповноцінності, неспроможності і безсилості перед обставинами — якщо вже йдеться про дидактичну історіографію? Чи не сприяє це зміцненню культурної традиції, в якій виникає звичка шукати причини сучасних негараздів в історичному минулому, — якщо йдеться про історіографію афірмативну? Чи не призводить це до формування такого типу національної ідентичності, який передбачає пасивність, безвідповідальність і комплекс меншовартості?

Оскільки риторичні запитання не потребують відповіді, спробуємо закінчити ці міркування переходом до обговорення можливостей теми — для всіх перелічених іпостасей історіографії. Можливо, для аналітичної історіографії голоду 1932–1933 років непоганою пер-

спективою було б як переосмислення макрорівня подій, так і перехід на інші рівні досліджень. На сьогодні дослідження причин голоду 1932–1933 років на макрорівні (політичні структури, система влади) зупинилася на рівні повторення чи відтворення тверджень представників «тоталітарної школи». Найвиразнішими презентаціями такого підходу можна вважати твердження С. Кульчицького про те, що голод 1932–1933 років був створений шістьма особами на чолі з І. Сталіним, а «голодомор» зими 1933 р. був результатом «чекістської операції».

Цікаво, що опоненти такого підходу так само намагаються оперувати фактами та аргументами, які не виходять за рамки макрорівня. Дискусія увійшла в замкнене коло питань, які обертаються довкола проблеми наявності намірів вищого керівництва партії та держави знищити, чи покарати, чи залякати певний клас або певну націю. Наявна документальна база, подальше змістовне розширення якої виглядає проблематичним, не дає сподівань на те, що тут може статися якісний прорив у розумінні проблеми. Проте в сучасних дискусіях про «макрорівень» подій 1932–1933 років є натяк на вихід із згаданого зачарованого кола. В монографічних дослідженнях (Р. Девіс, С. Віткрофт), дискусіях на сторінках «Євроазійських студій» (С. Віткрофт, Г. Куромія, М. Еллман) можна знайти перші спроби виходу на теми, які урізноманітнюють дослідження «макрорівня» і обіцяють нові перспективи в розумінні природи голоду 1932–1933 років: зв'язок голоду з загальним гуманітарним контекстом побудови комунізму в СРСР, міжнародні чинники голоду (в контексті міжнародної політики та перспектив війни). Не варто забувати про інтелектуально шляхетну спробу С. Кульчицького вмонтувати розуміння голоду в контекст стратегії комуністичного будівництва та змін у державному устрої СРСР — спробу, яка, на жаль, звелася до флангової атаки на підтвердження «геноцидної» версії голоду замість того, щоб вивести розуміння теми на справді перспективну в науковому сенсі проблематику.

Голод 1932–1933 років пояснюють найрізноманітнішими чинниками — від персональних (на рівні вищого керівництва) до політико-

структурних (комуністичний штурм, соціально-економічна мобілізація, зміна типу економіки і господарювання тощо). Можливо, варто звернути увагу на тривалу традицію нехтування людським життям і людською індивідуальністю — традицію, яка плекалася не лише на державному рівні, а й на рівні соціуму, традицією, яка не лише вилилася у звірства світової і громадянської воєн, а й закарбувалася ними. Додамо до цього, що комуністична ідеологія, особливо в її більшовицькому варіанті, не лише ідеально збіглася з цією традицією, а й закарбувала її на рівні державної ідеології. Люди, індивіди розглядалися як матеріал історії, відповідно цінність людського життя, і без цього мізерна після семи років масової бойні, дорівнювала нулю. Коли ж ішлося про «соціально неповноцінні» класи (селянство), то хто переймався їх долею?

Утім, гадається, все ж таки ключ до нового розуміння причин і масштабів трагедії 1932–1933 років варто шукати не лише на «макрорівні» — здається, тут можливі уточнення та деякі нові нюанси, але не поглиблення знання. Проблема вимагає переходу на рівень соціальної історії, культурної та історичної антропології, мікроісторії, соціальної психології. Навряд чи тут можна обійтися без допомоги суміжних дисциплін: етнографії, соціології, лінгвістики.

Катастрофу такого масштабу, коли за короткий термін від голоду і хвороб, пов'язаних з ним, загинули сотні тисяч і мільйони людей, загинули як пасивні жертви, навряд чи можна пояснити діями жменьки керівників вищого рівня та «чекістською операцією». Мільйони людей помирали у власних хатах, поруч з ними були мільйони тих, хто вижив, частина з них була пасивними свідками, частина — організаторами, співучасниками злочину. Яка саме частина? Чи вважали вони свої дії злочином, чи навпаки — вважали, що роблять важливу, необхідну справу? Чи просто рятували власне життя?

Дослідники голоду стверджують, що українське село втратило 20–25% населення, демографічні дослідження стверджують, що більшість жертв складали діти, жінки і люди похилого віку. З поля зору випадає решта — 75–80%. Вони не зникли на час голоду і не з'явилися після нього. Кількість тих, кого повертали в села, обчис-

люється десятками і сотнями тисяч. Отже, більшість тих, що вижили, залишалися в селах. Що відбувалося з ними? Як вони вижили? Що відбувалося на рівні села, району, маленького містечка? Яка частина місцевого населення входила до груп, що здійснювали реквізиції та обшуки, що гарантовано призводили до жахливої загибелі односельців чи мешканців сусідніх сіл? Чи справді можна говорити лише про сільських люмпенів чи заляканих комнезамівців як про несвідомих агентів голодомору? Чи, можливо, в тих, хто став катами своїх співвітчизників, були якісь інші мотиви? Чи сприймали вони їх як *співвітчизників*, чи в цьому середовищі домінували інші форми ідентифікації «своїх» і «чужих»? Це лише початок списку питань, які мали б сформувані іншу перспективу досліджень голоду 1932–1933 років.

Мабуть, відповіді на ці та інші, пов'язані з ними, питання варто шукати в історії традиційного укладу сільського життя, структурах повсякденності, історії ментальностей. Варто звернутися до проблеми взаємовідносин поколінь і традиційного способу її вирішення в селі, не можна оминати і проблему соціального конфлікту в контексті зв'язку між подіями громадянської війни та фактичного її повторення у 1929–1933 роках. Так само не можна оминати питання про традиційні взаємовідносини між соціальними верствами всередині села та конфлікт між *традицією* та *революцією* в селянському середовищі. Можливо, слід звернути увагу на певні аспекти гендерної історії в контексті традиційного сільського укладу. Мабуть, важко уникнути і питання про самоцінність окремого людського життя в традиційних уявленнях селянського середовища.

Не менш важливий аспект — взаємини Села і Міста як проблема Іншого, Чужого. Трохи більше ніж за десять років до голоду 1932–1933 років ці взаємини були критично гострими, вони були частиною масштабного громадянського конфлікту. Можливо, варто-таки дослідити, яким був образ селянина у свідомості городян, як цей образ впливав на сприйняття дій влади стосовно голодуючих селян. Так само, попри окремі стандартні згадки в деяких працях, великою лакуною залишається проблема голоду в містах.

Навіть у дидактичної історіографії є резерви для якісного зрушення у презентаціях трагедії 1932–1933 років. Уже опублікованих документів достатньо, аби зрозуміти, що були випадки опору хлібозаготівлям і реквізиціям: чи то у вигляді прямого саботажу, чи то у вигляді фізичного протистояння, чи то шляхом розподілу заготовленого зерна між голодуючими — зосередженість на віктимному дискурсі, на стражданнях та ексцесах виживання заважає побачити більш об'ємну картину голоду 1932–1933 років і ті її аспекти, які могли б дещо змінити історичний образ українців як вічної жертви¹⁰⁹.

¹⁰⁹ *Здається, заклик почутий: Інститут національної пам'яті розпочав всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час», мета якої є «виявлення та вшанування пам'яті про осіб, що допомагали виживати постраждалим у роки Голодомору та чинили опір геноцидній політиці».* Див.: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1028.htm> Сайт відвідано 28 червня 2009 р.

Післямова

Перші читачі цієї книги, мої колеги з України та інших країн світу, одногосно визнаючи, що цей нарис — не про голод 1932–1933 рр., водночас неодноразово висловлювали припущення, що для повноти викладу мені було б варто оприлюднити власну версію трагедії. Я відмовлявся, мотивуючи це тим, що в цьому разі я втягуюся в дискусію, на які маю дивитися як спостерігач і аналітик, а не як учасник. Утім коли мені нагадали, що в мене є мої власні публікації про голод 1932–1933 років¹¹⁰, які цілком вкладаються в рамки описаної тут канонічної версії Голодомору, це стало додатковим і вирішальним аргументом.

Я спробував сформулювати свою версію історичної картини голоду 1932–1933 років в Українській СРР.

Одразу ж зауважу три головні обставини: по-перше, та версія подій, яку тут буде викладено, не є оригінальною, вона в цілому збігається з основними елементами деяких інших академічних версій; по-друге, вона базується не лише на історіографічних студіях, але й на читанні опублікованих документів, більшість з яких згадується у цій книзі. База для контекстуального знання про період 1920–30-х років була закладена двома дисертаціями — кандидатською (1987) і докторською (1993). По-третє, запропонована тут версія не претендує на статус «об'єктивного знання». Вона відповідає сучасному рівневі моїх уявлень про історичне явище та про обставини його реконструкції в уявленнях моїх сучасників. Я сприймаю її так само, як і всі інші

¹¹⁰ Див.: *Касьянов Г.* Голодомор, терор, геноцид. Україна: 1933-й // Пороги. — 1993. — № 2–3; *Його ж.* Українська інтелігенція в 1933 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 1992. — Вип. 2.

версії, що описано в цій книзі — саме як версію, щоправда, побудовану без наміру здійснювати будь-яку «місію».

Голод 1932–1933 років починався ще в 1931, але саме в 1932–1933 роках він набув тих катастрофічних масштабів і специфічних ознак, які справді роблять його унікальним явищем, яке відрізняється від попередніх і наступних випадків масового голодування та екстремальної смертності, пов'язаної з ними.

Голод виник як наслідок дій партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну реорганізацію сільського господарства, яка мала комплексну мету: мобілізацію ресурсів аграрного сектору країни для забезпечення потреб індустріалізації і супутньої урбанізації; забезпечення продовольством армії та міст; руйнування традиційного сільського укладу, який вважався економічно непродуктивним і соціально ворожим, перетворення села на «соціалістичну фабрику» — і, відповідно, подолання опору селянства цим планам і намірам. Згадана реорганізація здійснювалася людьми, які мислили радше політико-ідеологічними чи в кращому разі господарчими, ніж економічними чи гуманітарними категоріями. В основі їхніх дій лежали міркування політичної, ідеологічної та класової доцільності, причому остання базувалася на впевненості в тому, що класова боротьба в країні загострюється, відповідно обиралися способи дій.

Ці дії призвели до масштабної дезорганізації аграрного сектору економіки, вони супроводжувалися крайніми проявами насильства аж до фізичного усунення (вбивства та депортації) частини сільського населення (і не лише селян). Спровокована в такий спосіб дезорганізація поглибилася через масовий опір селянства — активний (знищення тяглової сили, приховування хліба, повстання, бунти, вбивства активістів) і пасивний (відмова працювати, саботаж). До цього додалися несприятливі погодні умови, навмисне загострення соціального конфлікту на селі силами правлячої партії, некомпетентність партійно-державного керівництва.

Пусковим механізмом голоду стали надмірні хлібозаготівлі вже 1931 року, які здійснювалися згідно з нереальними планами адміні-

стративними і насильницькими методами. Їх виконання спричинило першу хвилю масового голоду навесні 1932 р.

Під час літньої хлібозаготівельної кампанії 1932 р. в критичному становищі з огляду на нові, ще більш нереальні плани, опинилися всі основні хлібні регіони СРСР, що викликало незадоволення навіть серед дояльної частини вищого партійно-державного керівництва республік, не кажучи вже про середню і нижчу ланку партійно-державної ієрархії. У липні 1932 р. на III Всеукраїнській партійній конференції трапився справжній скандал, який в центральних органах партійно-державного керівництва сприйняли як брак більшовицької насаги серед «українських товаришів» — конференція під тиском надзвичайних представників центральних органів партії таки ухвалила нові нереальні обсяги хлібозаготівель. Але вже в серпні 1932 р. стався перегляд планів хлібозаготівель. Українська СРР була першою республікою, якій за прямою вказівкою І. Сталіна було запропоновано зменшити план (серпень 1932 р.)¹¹¹.

Проте і нові обсяги заготівель були нереальними, обсяги виробництва справді зменшилися внаслідок згаданої дезорганізації та пасивного опору селянства. Це засвідчила заготівельна кампанія, плани якої не виконувалася, і вже в листопаді 1932 р. стало зрозумілим, що їх не виконають. На цей момент І. Сталін та його оточення вже дійшли висновку, що головними причинами зриву кампанії є опір селянства (в їхній термінології «куркулів і підкуркульників» та їхніх підсобників) та розкрадання зерна; дії «петлюрівців і агентів Пільсудського», спрямовані на саботаж та допомогу у розкраданні (тобто націоналістів, прихованих ворогів радянської влади в партії та дер-

¹¹¹ Побіжно зауважимо, що прихильники «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років густо цитують лист І. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р. («Україну можемо втратити», «хехе» тощо) і «не помічають» або не дуже люблять згадувати його ж листа тому ж адресатові, надісланого згодом, через тиждень: «Як видно з матеріалів про скорочення плану хлібозаготівель, говорити з ЦК будуть не лише українці, але й північно-кавказці, Середня Волга, Західний Сибір, Казахстан і Башкирія. Раджу задовольнитися поки що тільки українців, скоротивши їм план на 30 мільйонів і лише в крайньому випадку на 35–40 мільйонів. Що ж до інших, розмову з ними відкласти на самий кінець серпня». Див.: Сталін–Кагановичу, 19.08.1932 // Сталін і Каганович. Переписка 1931–1936. / Сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Девис, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. — М., 2001. — С. 287.

жавних органах) — власне, йдеться про те, що дослідники назвали «національним виміром» голоду; дії «опортуністів, зрадників чи просто невдах» у партії на всіх рівнях, тих, хто був нездатний або не бажав виконувати поставлені перед ними завдання. Очевидно, що ці висновки були пов'язані не лише з бажанням знайти причину невдач, а й для того, щоб «знайти винних», покласти на них відповідальність і покарати їх.

Саме з осені 1932 р. до зазначених вище причин голоду додаються репресивні дії, спрямовані на те, щоб виявити і покарати винуватців, змусити тих, хто коливається, діяти відповідно до вказівок і планів і нарешті — пояснити причини дефіциту. На цьому етапі активізується пошук «шкідників», «агентів», «тих, що переродилися» і «опортуністів», відбуваються зміни в керівництві республіканських органів і розгортається масштабна кампанія пошуків «прихованого» чи «вкраденого» зерна, яка здійснюється за активної участі місцевого партійного керівництва. Дії влади на селі спрямовані на виконання двох головних завдань: виконання планів хлібозаготівель (термін їх виконання пересунули на січень 1933 р.) і покарання «саботажників». Реалізація цих двох завдань вже в листопаді 1932 р. призвела не лише до насильницьких конфіскацій збіжжя, а й до стихійних реквізицій продовольства, які невдовзі будуть санкціоновані державою. Наприкінці 1932 — початку 1933 рр. (власне у листопаді—січні) в діях влади з'являються елементи, які можна охарактеризувати як цілеспрямовані репресії проти селянства: вилучення продовольства у селян, товарна і продовольча блокада сіл («чорні дошки»), блокада голодуючих регіонів. Ці дії призводять до голоду нечуваних масштабів і вимирання сотень тисяч людей. Коли масштаби лиха і гіпотетичні наслідки для господарчої спроможності села і весняної посівної кампанії 1933 р. стають очевидними, влада вдається до дій, спрямованих на порятунок «робочої сили»: в колгоспи повертають зерно і продукти, щоб годувати тих, хто має вийти на посівну навесні 1933 р., і до літа 1933 р. масовий голод вщухає.

На УСРР і території з перевагою етнічних українців у складі населення припадає близько половини прямих демографічних втрат

від голоду 1932–1933 років. Саме в цей період під гаслами боротьби з націоналізмом і «засміченням партійно-державного апарату петлюрівцями» також офіційно припиняється політика українізації (спочатку на Кубані), об'єктом репресій стає частина національної інтелігенції, зокрема ті, кого можна вважати «націонал-комуністами».

Усі ці події і факти не дають достатніх підстав стверджувати, що голод 1932–1933 років був навмисно спланований. Його початок і катастрофічний розвиток — результат не так організованих дій, як дезорганізації і спроб подолати цю дезорганізацію, спроб, формат яких визначався політичними поглядами та звичними суспільними практиками правлячого класу (в даному разі йдеться про партійно-державну олігархію). Його виникнення — це не лише результат дій і обставин, про які йшлося вище, у нього була власна динаміка, яка виникала спонтанно, з десятків чинників, дій, реакцій, відповідей на ці реакції, що призводило до нових непередбачуваних обставин і викликів, реакція на які формувалася вже рівнем політичної і загальної культури суспільства, традицією і навіть ірраціональними чинниками й міркуваннями. Можна погодитися з тими дослідниками, які твердять, що в подіях зими 1932–1933 рр. є елементи терору, який спрямовувався на те, щоб нейтралізувати опір селянства колгоспам чи змусити їх повернути «вкрадене». Якщо вже йдеться про суб'єктивні наміри, то покарання голодом мало б передбачати, що його ініціатори знають, що в селян нічого немає. Факти, в тому числі наведені прихильниками «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, свідчать, що організатори репресій проти селянства аж до кінця 1932 р. вважали, що зерно в селян є (грудневі рішення про вилучення насінневих фондів та січнева телеграма І. Сталіна). Цей терор переріс в терор голодом, коли розгорнулася масова конфіскація продовольства та блокада голодуючих регіонів.

У даному разі в СРСР і зокрема в УСРР здійснювався соціоцид, який мав усі ознаки злочину проти людяності — той соціоцид, який був невід'ємною, майже повсякденною ознакою більшовицької політики в продовж 1920–1940-х років.

Голод 1932–1933 років не будучи спланованим, не будучи спеціальною метою вищого партійно-державного керівництва країни, не був і спеціально спланованою антиукраїнською акцією, спрямованою нібито на упокорення бунтівної і потенційно сепаратистської нації. Наявних свідчень, на мій погляд, недостатньо (принаймні для фахового історика), щоб стверджувати, що І. Сталін особисто чи хтось у його найближчому оточенні планував масове знищення українців саме за національною ознакою (хоча б як тлумачили цю ознаку — чи то як етнічну, чи то як громадянську).

Акцент на суб'єктивних намірах І. Сталіна та його оточення з'являється у зв'язку з необхідністю довести наявність злочину геноциду відповідно до формулювань Конвенції ООН 1948 р. Це призводить до скрупульозного і невпинного пошуку скритих смислів і намірів у його висловлюваннях і відповідного способу прочитання документів, про що вже йшлося. Гадається, акцент треба змінити — варто говорити не про наміри, а про результат дій. Результатом була загибель мільйонів людей, і навіть якщо вона не передбачалася, цей результат свідчить про наявність злочину. Навіть ненавмисне вбивство однієї людини вважається кримінальним злочином, так само, як і нездійснення допомоги, і приховування злочину і злочинців. У цьому разі йдеться про мільйони. Щоправда, в нашому випадку кількість винуватців і співучасників доведеться визнати набагато більшою, і шукати їх доведеться набагато ближче, ніж у Москві...

Що ж до «національного тлумачення» голоду, варто погодитися з тими дослідниками, які стверджують, що «національний вимір» був для І. Сталіна та його оточення вигідним поясненням «негараздів» і засобом пошуків винуватців — що не заперечує й того факту, що Україна була прикордонною республікою і перспективи селянського повстання в ній у випадку інтервенції з боку Польщі непокоїли вождя. Однак припущення про те, що навмисне знищення мільйонів робочих рук здійснювалося саме там, де планувалося творення «фортеці», виглядає явно спекулятивним. «Національне питання» справді було приводом для репресій, але такого роду репресії почалися до голоду 1932–1933 рр. і тривали після нього, і стосувалися вони не лише

українців (згадаємо поляків, євреїв, корейців, німців, кримських татар, чеченців та інгушів). Варто згадати тогочасні репресії проти національної інтелігенції в сусідній Білоруській СРР, де голоду не було.

Теза про наявність в українського селянства початку 1930-х років певного рівня національної самосвідомості, і відповідно, про загрозу національної (націоналістичної) мобілізації в цьому середовищі, яка могла б перерости в загрозу національного повстання і відокремлення, є декларативною, вона не підтверджена ні науковими дослідженнями, ні сучасним рівнем теоретичного осмислення явища націоналізму. Навіть період української революції 1917–1921 років не засвідчує виявів національної свідомості українського селянства, достатнього для розмов про «націотворчий» потенціал цієї верстви. Посилатися на вислів І. Сталіна 1925 р. про селянство як армію національних рухів і робити звідси далекосяжні висновки про його ставлення до селянства українського є некоректним, принаймні для професійних істориків.

Варто визнати, що голод справді мав загальносоюзний характер як з погляду причин, так і з огляду на його перебіг, він вразив саме зернові регіони, серед яких Україна і Кубань були чи не найбільш густозаселеними та етнічно компактними, що голод вразив і міста, зокрема великі індустріальні центри, що етнічний вимір голоду стосується не лише українців чи росіян, а й представників інших національностей.

Водночас не можна не визнати, що в Україні голод мав специфіку, яка відрізняє його від інших регіонів СРСР. Ця специфіка є очевидною в цілій низці чинників і фактів. По-перше, ця специфіка визначалася наявністю зовнішнього кордону і, відповідно, інтенсивнішими зусиллями, спрямованими на приховування голоду та запобіганням пересуванню селян. По-друге, варто згадати і плани перетворення УСРР саме як території, що межувала з ворожою Польщею, на «зразкову республіку» та «фортецю» (з відповідними наслідками для населення). По-третє, не можна не помітити специфічної уваги І. Сталіна та його найближчого оточення до керівництва республіки, очевидну недовіру і невпевненість у повній лояльності останнього —

враховуючи таку малодосліджену істориками тему, як ступінь автономності українських державних і громадських інститутів і структур в 1920-ті роки, можна знайти нові, можливо несподівані аспекти того, що сталося в Україні і з Україною в 1930-ті.

Зрештою, не можна не згадати й те, що «національне питання» в УСРР на рубежі 1920–30-х років набуло іншої якості для «центру»: «коренізація» у вигляді «українізації» мала на меті не лише творення лояльного партійно-державного апарату, здатного працювати в місцевих умовах. Її важливим завданням було подолання потужного класового ворога в містах — російськомовної «дрібної» і «середньої» буржуазії, інтелігенції, службовців, успадкованих від старого режиму. Витіснення цих верств з соціально-культурного простору здійснювалося не тому, що вони були російськомовними, а тому, що вони були «класово чужими». Наприкінці 1920-х це завдання було вирішене (зокрема і репресивними методами — від чисток установ і позбавлення громадянських прав до показових судових процесів). Невипадково саме тоді взялися вже за «буржуазну» українську інтелігенцію, і її витіснення та ліквідація відбувалися за допомогою саме тієї частини нової культурної еліти, яка виникла внаслідок «українізації». В результаті цих процесів постав новий бюрократичний клас та нова соціально-культурна верства, яка виглядала надто самостійним господарем у найбільшій після РРФСР республіці СРСР і явно претендувала на певний рівень самодостатності, нехай і в рамках централізованої партійно-державної ієрархії. Від цієї самодостатності до претензій на самостійність було надто далеко, однак в умовах екстремальної мобілізації і централізації всіх ресурсів, необхідних для «великого стрибка» і майбутньої війни, вже й така ситуація виглядала небезпечною і конфліктогенною.

Катастрофічно швидка і некомпетентна реорганізація сільського господарства країни, яка супроводжувалася одночасним падінням виробництва і збільшенням вимог щодо його обсягів, породила потужну господарсько-управлінську кризу, яка не могла не спричинити конфлікт між правлячим класом центру і соціально-культурною елітою республіки. Цей прихований конфлікт можливо і був основою та

підставою для «національного тлумачення» голоду 1932–1933 років в Україні — і це дуже важлива відмінність його від загальносоюзного голоду.

Голод 1932–1933 років в СРСР та УСРР справді є однією з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ століття, він є історичним прикладом одного з найтяжчих злочинів проти людяності. Саме тому він як історичний факт потребує серйозних, копітких, тривалих, детальних досліджень, які повинні були б мати комплексний, міждисциплінарний характер, які б здійснювалися на міжнародному рівні і були б наглухо відокремлені від поточних політичних запитів та вимог. Лише на такій основі йому може бути дана достатньо адекватна історична, політична, юридична і моральна оцінка.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- А**
Авізі П. 104
Арель Д. 57
- Б**
Бабій Б. 26
Бабьонішев С. див. Макеудов С.
Балицький В. 72
Бандера С. 101
Барка В. 32, 221
Беркгоф К. 9
Бистрицький Є. 9
Бистрицький М. 221
Білас І. 222
Біленький С. 57
Блок М. 248
Богасевський Ю. 168
Бойер Д. 24, 26, 168
Борисов П. 204
Боряк Г. 150
Буш (молодший) Дж. 118
- В**
Варварцев Н. 126
Василенко В. 73, 85, 210, **230, 231**
Васильєв В. 114, 135, 163
Васюник І. 86
Вебб Б. 15
Вебб С. 15
Вемхорс Ф. 162
Верг Н. 140
Веселова О. 51, 132–134, 200, 220, 227, 228
Вільямс М. 85
Віола Л. 121, 138, 143
Віткрофт С. 121, 130, 140, 143, 153, 156–159, 161, 256
- Г**
Гаген М. фон 15, 211
Гадамер Г.-Г. 246
Гальбвас М. 248, 250, 252
Гампфрі Дж. П. 24, 26
Герман Г. 62
Грич І. 203
Гітлер А. 121, 124, 126
Гломозда К. 9
Гоббінс Е. 24, 26, 168
Головко В. 114
Горбачов М. 220
Горінь М. 67
Грабович Г. 40, 238
Гриневич Л. 114, 131, 135
Грушевський М. 238
- Г**
Гетті Дж. Арч. 121, 130
Граціозі А. 141, 152, 206–208
- Д**
Даниленко В. 163, 171, 172
Данилов В. 130, 140
Даул Й. 88
Девіс Р. 120, 140, 153, 156–159, **161, 256**
Демянюк І. 124
Денисов В. 26
Дешен Ж. 124
Денисов А. 97
Діброва С. 128
Дітч Й. 141
Долганов В. 165
Дорошенко Д. 238
Доценко П. 90
Драч І. 48, 67, 94, 221
Дурдинець В. 50
Дюранті В. 14, 15
- Е**
Ельман М. 141, 158–160, **256**

- Ерріо Е. 15
 Є
 Єльцин Б. 95
 Єрмак О. 139
 Єфименко Г. 179
 Єхануров Ю. 57
 Ж
 Жириновський В. 93
 Жулинський М. 50
 З
 Захаров Є. 231
 Зелені І. 140, 142
 Зімон Г. 141, 152
 І
 Івченко Т. 97
 Ільєнко Ю. 48
 І
 Їльге В. 9, 141
 К
 Каганович Л. 73, 138, 160, 219, 261
 Калай-Латман З. 104
 Карасьов В. 98
 Касьянов Г. 30, 114, 163, 171, 172, 259
 Касьянов М. 93
 Кендзьор Я. 62, 68, 95
 Кислініський А. 201
 Коваленко-Маняк Л. 32, 132, 138
 Ковальов С. 141
 Когут З. 238
 Козлов В. 150
 Кондрашин В. 130, 139, 140, 142, 144, 145–150
 Кондуфор Ю. 50
 Конквєст Р. 19, 20, 29, 48, 116, 118–123, 125, 130, 141, 152–156, 189, 215, 229
 Коннертон П. 248, 252
 Коплон Дж. 21, 123, 124
 Косіор С. 73, 160
 Костенко Ю. 67
 Костилєва С. 77
 Кравченко В. 104, 238
 Кравчук Л. 27, 33, 40, 43–47, **49, 51, 81; 223, 226**
 Кузнецов А. 13
 Кулєба Д. 89
 Куліш А. 95
 Кульчицький С. В. 9, 12, 26, 28, 29, 31, 41, 49, 51, 74, 111, 116, 127–129, 136, 139, 140, 147–149, 157, 162–189, 203, 221, 236, 251, 255, 256
 Курас І. 26
 Курінна Л. 85
 Куромія Х. 141, 160, 161, 256
 Куропас М. 23
 Кучма Л. 33, 40–42, 51–54, 58, **63, 65, 82, 206, 223, 226**
 Л
 Лазарович М. 209
 Ле Гофф Ж. 248, 250
 Левассер Дж. 218
 Левене Р. 219
 Лемкін Р. 232
 Ленінмаркер Г. 88, 89
 Липинський В. 238
 Лисяк-Рудницький І. 238
 Литвін В. 27, 49, 52
 Ліугар Ж. 240
 Лопцінін В. 99
 Лук'яненко Л. 228
 Лях Р. 127
 М
 Мазєпа І. 123
 Мазуркевич У. 23
 Майборода О. 135
 Майка Д. 21
 Максудов С. 23
 Маняк В. 31, 32, 132, 138
 Маняк Л. див. Коваленко-Маняк Л.
 Марочко В. 17, 51, 127, 132, 134, **154, 183, 195, 200, 201–203, 205, 220, 228, 230**
 Мартін Т. 140, 156
 Марчишин Д. 23
 Махун С. 202
 Машенко М. 48
 Мегілі А. 244, 245, 247
 Медведєв Д. 93, 97, 102, 148
 Мейс Дж. 14, 20–22, 31, 32, 48, **116, 123, 140, 152, 153, 170, 176, 183, 189, 205**
 Менгеле Й. 124
 Меннінг Р. 121, 138, 143
 Мерль С. 121, 141
 Мищик Ю. 221
 Міллер О. 9

- Мітгеран Ф. 231
 Мовчан П. 48, 55, 132, 134, 200, 228
 Молотов В. 73, 138, 146
 Мороз О. 61, 62, 227
 Мотиль О. 238
 Мусянко О. 28, 221
- Н**
 Наливайченко В. 73, 97
 Нора П. 248
- О**
 Огризко В. 84, 85
 Олівер К. 218
 Олійник М. 28
 Ольшевський І. 20
 Осика Л. 48
- П**
 Павличко Д. 67
 Павлова Н. 120
 Панчук М. 128
 Папуга Я. 79
 Нахльовська О. 208
 Петренко В. 211
 Плав'юк М. 46
 Полонська-Василенко Н. 238
 Портнов А. 114
 Постипев П. 73, 129, 221
 Прицак О. 238
 Путін В. 93, 95, 97
 Пьоттерінг Г.-Г. 88
- Р**
 Рейган Р. 18, 27
 Ренан Е. 42
 Романов П. 100
 Рудницький Я. 221
 Рябчук М. 40, 41, 57
- С**
 Саванкова Н. 148
 Савельєв В. 173, 198
 Сандберг Дж. 24
 Сахаров А. 148
 Сванідзе Н. 98
 Семилан Ж. 233
 Семиноженко В. 228
 Сербин Р. 133, 230, 234, 238
 Сергійчук В. 133
 Сешер Р. 231
- Сисин Ф. 9, 15, 17, 122, 238
 Скрипник Г. 67
 Смолий В. 9, 51
 Снайдер Т. 140, 156
 Солдатенко В. 135
 Солженіцин А. 97
 Соломатін Ю. 165
 Сорочевський М. 152
 Сталін І. 14, 72, 73, 119, 121, 129, 131, 136, 138, 145, 146, 152, 155–157, 159, 160, 161, 168, 170, 174, 181, 184, 187, 215, 255, 261, 263–265
 Субтельний О. 116, 238
- Т**
 Табачник Д. 55
 Тарасюк Б. 59, 68
 Татаренко М. 169
 Таугер М. 131, 141, 152, 157, 158, 161
 Тетчер М. 118
 Тимошенко Ю. 46, 74, 75
 Тишков В. 150
 Толочко О. 9
 Тоттл Д. 123
 Турченко Ф. 70
 Тютюнник Г. 28
- Ф**
 Фінкельштайн Н. 105
 Фіцпатрік Ш. 120
 Флоріо Дж. 21
 Фокін В. 47
 Фуко М. 248
- Х**
 Харитонов М. 97
 Хатаєвич М. 73
 Хаттон П. 244, 248
 Херст Е. 15
 Хільберг Р. 105
 Хімка Дж.-П. 20, 204, 238
 Хмара С. 13, 165
 Хміль І. 126
- Ц**
 Царинник М. 20
- Ч**
 Чаушеску М. 219
 Чомські Н. 105
 Чорновіл В. 46, 220

Чорновіл Т. 62

Чубар В. 73

Чубаров Р. 62

Чуркін В. 100

Ш

Шаповал Ю. 135

Шаталіна Є. 132

Шелест П. 14

Шоу Б. 15

Шульцбергер А. (молодший) 15

Шухевич Р. 101, 104

Щ

Щербицький В. 27, 28, 40, 43, 46, 164, 220

Ю

Юркевич М. 9

Ющенко В. 33, 40, 42, 54–58, 60, 62–66,

68–71, 74, 75, 78–80, 83–85, 89, 91, 95–97,

102–104, 115, 143, 152, 181, 185, 193, 199,

200, 202, 206, 225, 226, 228

Я

Яворівський В. 48

Ягода Г. 72

Янукович В. 73

Янчук О. 32

В

Boyer D. див. **Бойер Д.**

Brown A. 118

С

Clifford J. L. 167

Connerton P. див. **Коннертон П.**

Conquest R. див. **Конквест Р.**

Sorlon J. див. **Коплон Дж.**

Д

Dalrymple Dana G. 16

Davies R. W. див. **Девіс Р.**

Dietsch J. 20, 210

Е

Ellman M. див. **Елліман М.**

Evans R. J. 247

Ф

Fitzpatrick S. див. **Фіцпатрік Ш.**

Fuchs S. 237

Г

Grunevych L. див. **Гриневич Л.**

Н

Halbwachs M. див. **Гальбвакс М.**

Hayden R. M. 64, 209

Himka J.-P. див. **Хімка Дж.-П.**

Hobbins A. J. див. **Гоббінс Е.**

Humphrey J. P. див. **Гампфрі Дж. П.**

Ж

Jasny N. 16

К

Kocicski P. 97

Kuromia H. див. **Куромія Х.**

Kuzio T. 220

Л

Le Goff J. див. **Ле Гофф Ж.**

Lenmarker G. див. **Леннмаркер Г.**

М

Mace J. див. **Мейс Дж.**

Manning C. 16

Martin T. див. **Мартін Т.**

Н

Nora P. 248

Novik P. 249

Р

Pavlyshyn O. 29

Peter M. J. 232

С

Sebnem A. 106

Secher R. див. **Сешер Р.**

Semelin J. див. **Семелан Ж.**

Serbun R. див. **Сербин Р.**

Sergeyev Y. 90

Serwetnyk T. 97

Snyder T. див. **Снайдер Т.**

Spiegel G. M. 249

Steinberg J. 15

Sysyn F. див. **Сисин Ф.**

Т

Tauger M. B. див. **Таугер М.**

Tavernise S. 106

Tottle D. див. **Тоттл Д.**

В

Wemheuer F. див. **Вемхоєр Ф.**

Wheatcroft S. G. див. **Віткрофт С.**

William D. 232